

სულტანი და არ მოეხსენებინათ მინბარიდან მათ გარდა არავინ (ალ-ფარაჯი, 1908: 206. ალ-ფარაჯი, 1985:89).

ხუტბა ჯადაგებდა, რომელსაც წარმოთქვამს იმაში-ხატები. მუსლიმური სამართლით ხუტბა რეგლამენტირებულია როგორც ნაწილი ღვთისმსახურებისა პარასკეობით,ორი მთავარი მუსლიმური დღესასწაულის დროს და განსაკუთრებულ დღეებში. იმაში-ხატები ასეთ შემთხვევებში მეჩეთის მინბარიდან (კათედრა) მიესალმება ხოლმე შეკრებილთ, ხუტბას შეასხამს ალლაჰს, ითხოვს მისგან კურთხევას მოციქულისთვის, კითხულობს ყურანის ნაწყვეტს, ლოცულობს მორწმუნეთათვის და მოუწოდებს მათ ღვთისმოსაობისაკენ. ხუტბამ დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა მოიპოვა ერთი პუნქტის წყალობით: მორწმუნეთათვის ლოცვის აღვლენის დროს მასში აუცილებელი იყო ხალიფას დასახელებაც. IX ს. II ნახევრიდან მოყოლებული ცალკეული მუსლიმი გამგებლები ცდილობდნენ მიეღწიათ იმისთვის, რომ ხალიფას შემდეგ ხუტბაში ისინიც მოეხსენებინათ. ხუტბაში მოხსენიება, "ხუტბის უფლება" მუსლიმი გამგებლების დამოუკიდებლობის გარეგნული ნიშანი გახდა. ხუტბაში გამოიხატებოდა ხატებისა და მის მიერ წარმოდგენილი თემის პოლიტიკური ორიენტაცია. ხუტბაში მმართველის სახელის გამოტოვება ნიშნავდა უნდობლობას ამ მმართველისადმი და მის გამოცხადებას დამხობილად (Халидов, 1991:285). მაგრამ ასე იყო ისლამის სამყაროში. მსგავსი საშიშროება დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების დროს საქართველოში არ არსებობდა. ამდენად, „ხუტბის უფლებას“, რომელიც დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს უბოძა, ვერ მივანიჭებთ დიდ პოლიტიკურ დატვირთვას, თუმცა კი ამ ღონისძიებით მეფე, უეჭველია, აკმაყოფილებდა მათ ამბიციებს.

ისლამის სამყაროში მუსლიმური სამართალი უკრძალავდა ქრისტიანებს თავისუფლად შეესრულებინათ თავიანთი ღვთისმსახურება, მძლავრად დაერეკათ ზარები (დაეკათ ძელისთვის), თავიანთ სახლებში სალოცავად შეეკრიბათ ერთმორწმუნეები, ხმამაღლა ეგალობათ ღვთისმსახურების დროს, გამოეტანათ ეკლესიებიდან საღვთო წიგნები და ჯვრები პროცესიების დროს და მუსლიმთა ბაზრებზე ეკითხათ თავიანთი საღვთო წიგნები (Gurgac, 1865:34-6; Tritton, 1930:101) ამ მხრივ მუსლიმთა მდგომარეობა თბილისში (და, ალბათ, საქართველოს სამეფოს სხვა მხარეებშიც) იყო უკეთესი, ვიდრე ქრისტიანი ზიმშიებისა მუსლიმურ ქვეყნებში.

სამართლებრივი პოლიტიკა. ალ-ფარაჯის ერთი ცნობით (რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში შეუმჩნეველი და შეუფასებელი დარჩა), დავით IV-მ გამოაცხადა, რომ ვინც მუსლიმს რაიმე ვნებას ან ზიანს მიაყენებდა, ნებას რთავდა დაუსჯელად მისი მოკვლისა (ალ-ფარაჯი: 1985:89). ხაზგასმულ სიტყვებს შეესაბამება არაბ. აჰდარა დამაჰჰუ. "ჰადარ" არის დაღვრილი სისხლი, რომელსაც შურისძიება არ მოჰყვება. "აჰდარა დამაჰჰუ" კი ნიშნავს იმის უფლებას, რომ სასჯელის გარეშე, დაუსჯელად დაიღვაროს სისხლი (Kazimirsky, II, 1860:1402; Lane, 1893:2885. Steingass, 1985:1168). ეს გამოთქმა განმარტებულია, აგრე-

თვე, როგორც სისხლის გამოცხადება გაუფასურებულად, ღირებულების არმქონედ, ე. ი. ნებართვა დაუსჯელად სისხლის დაღვრისა, მოკვლისა (გ. წერეთელი, 1951:272). ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ალ-ფარისის ზემომოტიანილი ცნობის თარგმანი (რომელიც ეკუთვნის ე. სიხარულიძეს), შეიძლება ასე დაზუსტდეს: მეფემ თბილისში "გამოაცხადა, რომ ნებას რთავდა [მუხლიმებს] დაუხჯელად დაეღვარათ ხისხლი იმისა (მოცკლათ ის), ვინც ზიანს მიაყენებდა მუხლიმს."

არაბ ლექსიკოგრაფთა განმარტებით, იმ შემთხვევაში, როცა სისხლი სასჯელის გარეშე იღვრება (აჰმადრა დამაჰჰე) უქმდება კისხა და დიმა (იხ.მაგ., მუ'ჯამ ალ-ვასიფ, II:986) — მუსლიმური სამართლით გათვალისწინებული მისაგებელი (საზღაური) და სისხლის ფასი, დაწესებული მკვლელობისა და სხეულის შეუქცევადი დაზიანებისათვის.

ყურანი მკვლელობას განიხილავს როგორც მძიმე ცოდვას და გადაჭრით გმობს მას. მაგრამ ამავე დროს ის ურჩევს მოკლულის ნათესაობას, რომ შეიწყალონ მკვლელი, რადგანაც შეწყალება, პატიება სასურველია ალლაჰისათვის.

მკვლელობა შეიძლება იყოს წინასწარ განზრახვითა და უნებლიედ. წინასწარ განზრახვით ('ამდ) მკვლელობის დროს მოკლულის ახლობლებს, ნათესავებს აქვთ უფლება მოითხოვონ მკვლელის სიკვდილით დასჯა, ანდა უარი თქვან შურისძიებაზე, აპატიონ დამნაშავეს და მიიღონ გამოსასყიდი — სისხლის ფასი. პირველ შემთხვევაში ძალაში შედის კისასი, რომელიც დამნაშავეისთვის დაზარალებულთა მოთხოვნით გამოაქვს სასამართლოს. კისასი მკვლელის სიკვდილით დასჯა, რაც სისრულეში მოჰყავს ჯალათს, ანდა მოკლულის ნათესაობას. მეორე შემთხვევაში მკვლელი დაზარალებულის ოჯახს, მის ნათესაობას უხდის გამოსასყიდს, სისხლის ფასს. როცა მკვლელობა ხდება უნებლიედ, მაშინ მკვლელს ეკისრება მხოლოდ სისხლის ფასი — დიმა.

კისასი ინიშნება აგრეთვე სხეულის მძიმე დაზიანების, დასახიჩრების შემთხვევაში (ცალთვალასთვის საღი თვალის ამოღება, სმენის დაზიანება, ენის, ყურის, ორივე ხელის და ორივე ფეხის, ათი თითის მოჭრა და სხვ.). დაზარალებულს შეუძლია მოითხოვოს, რომ დამნაშავე მის მსგავსად დასახიჩრონ, მაგრამ სხეულის მსუბუქი დაზიანების შემთხვევაში დამნაშავეს ეკისრება მხოლოდ დიმა.

მუსლიმები „თანასწორნი არიან სისხლში“. ერთმანეთის მკვლელობისა და დასახიჩრებისათვის ისინი თანაბრად აგებენ პასუხს კანონის წინაშე. სისხლი უფასურდება, დაუსჯელად შეიძლება დაიღვაროს იმ შემთხვევაში, თუ მკვლელობა მოხდა თავდაცვის დროს. გარდა ამისა, სასჯელის გარეშე იღვრება სისხლი ჰარბიხა, იმ არამუსლიმისა, რომელიც არ არის დაცული ხელშეკრულებით, არ იხდის ჯიზიას და არ არის მუხთა'შინი — უცხოელი, რომელიც დროებით იმყოფება დარ ალ-ისლამის ტერიტორიაზე და სარგებლობს უსაფრთხოების გარანტიით, ამანით.

მუსლიმის მკვლელი ზიმში — ქრისტიანი თუ იუდეველი, სიკვდილით ისჯება.

ორთოდოქსალური ისლამის სკოლები (მაზჰაბ) არ არიან ერთსულოვანი იმის თაობაზე, თუ როგორ უნდა დაისაჯოს ზიმმის მკვლელო: კისასით თუ დიმათი. ჰანიფიტებს დასაშვებად მიაჩნიათ ზიმმის მკვლელობისთვის კისასის გამოყენება, თუ კი ზიმმი ცხოვრობს მუსლიმთა ტერიტორიაზე და არ აწარმოებს შეიარაღებულ ბრძოლას მუსლიმთა წინააღმდეგ. მაგრამ პრაქტიკაში ყოველთვის გამოიყენებოდა დიმა. ამასთან, ქრისტიანის სისხლის ღირებულება იყო მუსლიმის სისხლის ნახევარი, ან მესამედი (*Боголюбов*, 1991ა:69; *Боголюбов*, 1991 გ:138; *Петрушевский*, 1966:165-66; *Сюкияйнен*, 1986:193-94; *Schacht*, 1974ა:230; *Schacht*, 1974ბ:261; *Schacht*, 1979:131,182-84; *Tuan*, 1962:342; *Weir*, 1974:78.)

ამრიგად, ქრისტიანსა და მუსლიმს შორის კონფლიქტის დროს, რაც მკვლელობით, ანდა სხეულის დასახიჩრებით მთავრდება, მუსლიმური სამართალი მკაცრი და სასტიკია ქრისტიანთა მიმართ და ლმობიერი და ლოიალური — მუსლიმთა მიმართ. ქრისტიანული ქვეყნების კანონმდებლობაში, ჩვეულებრივ, საპირისპირო სურათი გვაქვს. ასე, მაგალითად, XIII ს. სომხური სამართლის ძეგლები ითვალისწინებს სისხლის საფასურის გადახდას, როცა ქრისტიანი მოკლავს „ურჯულოს“, მუსლიმს. თუ მუსლიმი ქრისტიანს მოკლავს წინასწარ განზრახვით, ის დაისჯება სიკვდილით და თუ უნებლიედ, მისი სასჯელის ზომაა ორივე ხელის მოკვეთა (*მხ.გლმი 1954:144-45; სმმაც საპაბაპუცი, 1958:10*). ორიგინალურ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში განსაზღვრულია დანაშაულის ზომა მკვლელობისათვის, მაგრამ ჩვენ ვერ ვნახეთ რაიმე მუხლი, რომელიც ითვალისწინებს სასჯელს ქრისტიანის მიერ მუსლიმის მკვლელობის ან დასახიჩრების შემთხვევაში და პირიქით.¹²

ალ-ფარიკის ცნობაში საუბარია მუსლიმის დაზიანებაზე. ამ შემთხვევაში, ჩანს, იგულისხმება როგორც სხეულის დასახიჩრება, ისე მკვლელობა. იმავე ცნობიდან ირკვევა, რომ ამ დროს დამნაშავეს სისხლი უფასურდებოდა, ხდებოდა ჰადარ, ჰადრ, ე.ი. არ იყო დაცული კანონით. დაზარალებულ მხარეს შეეძლო სასჯელის შიშის გარეშე ანალოგიური ზიანი მიეყენებინა დამნაშავესათვის, დაესახიჩრებინა, მოეკლა ის. ამგვარ უფლებას ზიმმიები ვერასოდეს ვერ მიიღებდნენ ისლამის ქვეყნებში. მისი მიცემა, ვფიქრობთ, 1122 წლის თებერვალში შექმნილმა ვითარებამ განაპირობა. თბილისის ძალით აღებისა და მისი დარბევის შემდეგ გაჩნდა საშიშროება ადგილობრივ მუსლიმთა ფიზიკური განადგურებისა. დავით IV-ის ღონისძიება მიზნად ისახავდა ამ საშიშროების თავიდან აცილებას.

¹² მაგრამ ქართულად ითარგმნა და ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შევიდა ჩვენთვის საინტერესო ზემომოტანილი მუხლი მხითარ გოშის „სამართლიდან“: „თუ მოკლას ურჯულომან ქრისტიანი ნდომით, მოკლან ისიცა მაგიერად მისად. და თუ უნდომლად მოკლას, მოსჭრან კელი მარჯვენა და კაცის ფასიცა გამოართვან... და თუ ქრისტიანმან ურჯულო მოკლას ნდომით, გამოართვან სისხლის ფასი ასოცდორი დაეკანი ფლური. და თუ უნებურად მოკლას, სამოცდაერთი სისხლის ფასი გამოართვან საკელმწიფოდ და სამ წილად გაყონ. ერთი წილი სისხლის პატრონს მისცენ (ქსმ, I, 1963:273).

სამონეტო პოლიტიკა. ალ-ფარის ცნობით, დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს მოუჭრა დირჰამები,¹³ რომელთა ერთ მხარეზე იყო სულტნისა და ხალიფას, ხოლო მეორე მხარეზე — ალლაჰისა და მისი მოციქულის (მუჰამადის) სახელები. მეფის სახელი ამოტვიფრული იყო დირჰამების კიდებზე (ალ-ფარიჯი, 1985:89).

ალ-ფარის ამ ცნობაზე დაყრდნობით მიჩნეულია, რომ დავით IV-მ განახორციელა სამონეტო რეფორმა (ბ.მეჭრეველი, 1986:249 და მმდ.), რის შემდეგაც შეიქცალა როგორც სამონეტო ტიპი (მასზე გაჩნდა არაბული ზედწერილები), ისე სამონეტო ლითონი. ამიერიდან, 1230 წლამდე, ქართული საფასე იჭრებოდა მხოლოდ სპილენძისაგან.

ნუმისმატიკური მასალებით, ჯერ-ჯერობით, ალ-ფარის ინფორმაცია არ დასტურდება. დავით IV-ის მონეტები, რომელთა შესახებ მოგვითხრობს არაბი ისტორიკოსი, არ არის დღემდე გამოვლენილი, ხოლო ის მონეტები არაბული ზედწერილებით, რომლებსაც მიაკუთვნებენ დავით IV-ს (*Капанадзе*, 1958:39-47; *Капанадзе*, 1970:306-309; ჯაჰანაძე, 1969:66,70, №56; ჯაჰანაძე, 1966:64-5, №№5-6; *Джалагания*, 1958:40; *Джалагания*, 1979:77), სინამდვილეში მოჭრილია დავით V-ისა და დავით ულუს მიერ (*Пахомов*, 1970:135, №80; *Джалагания*, 1958:36-9; ლომოური, 1940:126-7; ჯაფარიძე, 1989გ:89-94; *Джапаридзе*, 1990:30). მსჯელობა იმ ქართულ მონეტებზე, რომლებიც ატარებს არაბულ ზედწერილებს, შესაძლებელია მხოლოდ დემეტრე I-ის ზეობის ხანიდან. არ არის გამორიცხული, რომ ახალი ტიპის საფასე დავით IV-მ მოჭრა თავისი სიცოცხლის მიწურულს და ამიტომ მათი რაოდენობა მცირე იყო. თუ იმასაც დავუშვებთ, რომ ეს მონეტები მოიჭრა ვერცხლისგან, ისინი თავისუფლად შეიძლება ამოღებულიყო მიმოქცევიდან დემეტრე I-ის დროს, როცა სამონეტო ლითონი საქართველოში მთლიანად გახდა სპილენძი. ყოველივე ამის გამო დავით IV-ის მონეტებმა, რომელთა შესახებ მოგვითხრობს ალ-ფარიჯი, არ მოაღწია ჩვენამდე.

ყოფითი პრივილეგიები. ალ-ფარის ცნობით, დავით IV-მ პირობა დაუდო თბილისელ მუსლიმებს, რომ ისმა'ილის აბანოში (რომელიც ვაშლიანის აბანო, შესაძლოა არის IX ს. თბილისის ამირას ისპაიის მამის ისმა'ილ ბ.მუ'აიბის აბანო) (*Minorsky*, 1949:34, მკ.2) არ შევიდოდა არც ქართველი, არც სომეხი და არც იუდეველი (ალ-ფარიჯი, 1985:89). სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, რომელიც რამდენიმე აზუსტებს ალ-ფარის ცნობას, წერს, რომ ამ პირობის მიხედვით აბანოში მუსლიმთან ერთად არ უნდა შესულიყო ურწმუნო (სიმც მ.ალ-ჯაუზი, 1967:295).

¹³ სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, რომელიც ძირითადად მიჰყვება ალ-ფარის თხზულებას, დირჰამებთან ერთად იხსენიებს დინარებსაც (სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1967:204-5), რომლებიც მეფეს უნდა მოეჭრა მუსლიმებისთვის.

დავით IV-მ აღუთქვა აგრეთვე მუსლიმებს, რომ მათ უბანში არ გაიყიდებოდა და არ დაიკვლებოდა ღორი (აღ-ფატივი, 1908:206; აღ-ფატივი, 1985:89). ამ პირობით მეფე ფაქტობრივად ასრულებდა იმ მოთხოვნას, რასაც ჩვეულებრივ მუსლიმები უყენებდნენ თავიანთ ქვეშევრდომებს — ქრისტიან ზიმშიებს. ამ უკანასკნელთ, ამჟამად ლენინის სმის გარდა, ეკრძალებოდათ მუსლიმთა ქალაქებსა და უბნებში ღორების გამოყვანა და გაყიდვა (*Gurgas*, 1865:36; *Большаков*, 1991a:28).

დავით IV და მისი ვაჟი დემეტრე I საჯაროდ გამოხატავდნენ თავიანთ პატივისცემას ისლამისადმი. ისინი პარასკეობით დადიოდნენ მეჩეთში, ისმენდნენ ხუტბასა და ყურანის კითხვას, ასაჩუქრებდნენ ხატებსა და მუ'აზზინებს (სიმც მ.აღ-ჯაფი, 1967:205; აგ-გაჰამი, IV, 1963:42). აღ-ფატივი წერს, რომ დავით IV-მ "შიაგო მუხლიმებს უდიდესი პატივი, მეცნიერებს, დვთისმეტყველებს და ხუფიებს ისეთი ღირსება და პატივი ჰქონდათ, რაც არ ჰქონიათ [თვით] მუხლიმებთანაც კი" (აღ-ფატივი, 1985:89).

სხვა ცნობით დავით IV-მ "ამენა ქარვახლები ხტუმართათვის და ხახლები მქადაგებელათვის, ხუფიებისა და პოეტებისათვის, დააწესა მათთვის ხტუმართმოყვარეობა" (სიმც მ.აღ-ჯაფი, 1967:205).

შესაძლოა, რომ აღ-ფატივი რამდენადმე აჭარბებს, როცა ახასიათებს დავით IV-ის დამოკიდებულებას მუსლიმი მეცნიერებისა და ღვთისმეტყველებისადმი. ეგების ამ გზით მას სურდა წაეჭეზებინა მუსლიმი გამგებლები, რათა ისინი უკეთ მოპყრობოდნენ თავიანთ ქვეშევრდომებს, მაგრამ, ზოგადად, დავით IV-ს ამჟამად კეთილმოსურნე დამოკიდებულება ჰქონდა ქვეშევრდომი მუსლიმური მოსახლეობის ამ წრეებისადმი.

მიუხედავად იმისა, რომ დავით IV-ის ზემოდასახელებული ღონისძიებები უაღრესად ხელსაყრელი იყო მუსლიმთათვის, მათმა გარკვეულმა ნაწილმა მაინც დატოვა თბილისი, რომელიც ერთიანი ქრისტიანული საქართველოს სამეფოს სატახტო ქალაქი გახდა. დავით IV, როგორც იუწყება სიმტ ბ. აღ-ჯაფი, არ აბრკოლებდა მუსლიმთა ემიგრაციას და "თუ მოიხურვებდნენ ისინი წახვლას თბილისიდან, ნებას რთავდა და ამარაგებდა მათ დიდძალი ხიმდიდრით" (სიმც მ. აღ-ჯაფი, 1967:204).

1122 წ. და მომდევნო ხანებში ემიგრირებული ბევრი მუსლიმი ათ-თიფლისის ნისბით ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში (გამაფილი, 1976:176, 395. 90) მათ შორის აქ შეიძლება დავასახელოთ ზოგიერთი: ცნობილი მეცნიერი ჰუბაიშ იბნ იბრაჰიმ ათ-თიფლისი (გარდ. 1163-64 — 1183-84 წწ. შორის), ავტორი მრავალი ნაშრომისა არაბულ და სპარსულ ენებზე ფილოლოგიაში, მედიცინაში, ასტრონომიაში, ასტროლოგიაში, სახელოსნო ტექნოლოგიაში და სხვა სფეროში. ის თავდაპირველად დასახლდა ქ. ბაღდადში, შემდეგ ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა რუმის სელჩუკთა სასულტნო კარზე,

ქკონიაში (ჯაფარიძე, 1990ა:65-67); ნაწმ ად-დინ ათ-თიფლისი — მუჰადდისი, სუფი შეიხი და პოეტი, სუფიური მოძღვრების ერთ-ერთი სკოლის სუპრავარდიას დამაარსებლის, ცნობილი სუფის შიჰაბ ად-დინ ას-სუპრავარდის მიმდევარი. ის ცხოვრობდა ბაღდადში, ასრულებდა აბასიანი ხალიფას დიპლომატიურ დავალებებს, შემდეგ დასახლდა და გარდაიცვალა დამასკოში 1234 წ. ჩვენ გამოვავლინეთ და დავებუდეთ მისი 8 ლექსი, რომელთა ნაწილი ქართულადაც ვთარგმნეთ (ჯაფარიძე, 1983:195-804; ჯაფარიძე, 1990ა:71-74); აბუ ისჰაკ იბრაჰიმ იბნ ჰუმაიდ ათ-თიფლისი, მუჰადდისი, სუფი შეიხი და ვაჭარი, რომელიც დაიბადა თბილისში 1138-39 წ., განათლება მიიღო ალექსანდრიაში და გარდაიცვალა კაიროში 1221 წ. (ჯაფარიძე, 1990ა:70). არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ ამ უკანასკნელის და მისი მსგავსი სხვა თბილისელი ვაჭრების მეშვეობით შემოდოდა თამარის ეპოქაში ალექსანდრიდან ის მატყლი, რომლის შესახებაც მოგვითხრობს თამარის პირველი ისტორიკოსი (ქგ, II, 1959:70).

მუსლიმთა ემიგრაცია შეინიშნება დმანისიდანაც. XIII ს. შუა ხანებში დამასკოს სალიჰიას უბანში არსებობდა დმანისიდან გადასახლებული შეიხი სადრ ად-დინ ჰამიდ იბნ 'ალი ად-დუმანისის (გარდ. 1245 წ.) მეჩეთი და მისივე აკლდამა (ჯაფარიძე, 1993მ). მაგრამ საქართველოს დავითისა და მისი მემკვიდრეების ეპოქაში ტოვებდა შეურიგებელ მუსლიმთა ერთი ნაწილი. თბილისში კვლავ რჩებოდა მუსლიმური მოსახლეობა. ეპიგრაფიკული წყაროების მონაცემებით მუსლიმური ელემენტი მძლავრად იყო წარმოდგენილი დმანისში XIII-XIV სს-შიც კი (ვახიანი, 1965; ვახიანი, 1974).

რა ვითარება გვაქვს საქართველოში რჯულმემწყნარებლობის სფეროში დავით IV-ის მემკვიდრეობის დროს?

ალ-ფარიკი, რომელიც 1153-1154 წლებში დემეტრე I-ის სამსახურში იყო, იუწყება, რომ თბილისელი მუსლიმებისადმი დავით IV-ის მიერ მიცემული პირობები ამ დროს ძალაში რჩებოდა და თბილისელი მუსლიმები უწინდებურად პატივში იყვნენ.

არაბი მემბტიანი წერს: "მე ვნახე 'ალიმები,¹⁴ მჭადაგებლები, დიდებულები (ალ-აშრაფ), ხუფიები, მლოცველები, რომელთაც მეფე (დემეტრე I-გ.ჯ.) პატივით იღებდა და ახაჩუქნებდა. ის კეთილად ექცეოდა [მათ], რიხი მხგავსივ არ არსებობს. მე ვნახე [იქ] ისეთი პატივისცემა მუსლიმებისა, რაც მათ ბადდადმივ კი არ ექნებოდათ" (ალ-ფარიკი, 1985:89-90).

მუსლიმთა კარგ მდგომარეობაზე თბილისში იუწყება იბნ ჰაუკალის (X ს.)

¹⁴ არაბ. 'ალიმ, მრ. 'ულამა', რაც მცოდნეს, მეცნიერს ნიშნავს, იყო ღვთისმეტყველების, ჰადისებისა და ისლამის ეთიკურ-სამართლებრივი ნორმების მცოდნე პირი. 'ალიმები თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს ცხოვრებაში.

გეოგრაფიული თხზულების XII ს. ჩანართი: "ქურჯთა მეფე, მიუხედავად მისი ურწმუნოებისა, მწყევს მის [თბილისის] მოხაზლეობას და იცავს მათ მზარეს ყოველგვარი ზიანისაგან. იხლამის წესები იქ ისევე [ხრულდება], როგორც წინათ. საკრებულო მეჩეთი დაფუძვლია ყოველგვარი უკეთურობისაგან. მეფე ანთებს იქ ხანთელსა და კანდელს და ასრულებს რაც საჭიროა. აზანი მის ყველა მეჩეთში წარმოითქმის ამკარად და ჭემმართად. მათ ვერავინ აყენებს ვნებას. ახლა ერთმანეთშია არეული მუხლიმი და ქურჯი" (ყ. სისაბუღიძე, 1976ა:33-4, 35).

XIII ს. 20-იანი წლებისთვის ანონიმი სპარსელი ავტორი თბილისის მუსლიმი მოსახლეობის შესახებ წერდა, რომ ისინი არიან "ხარწმუნოებაში მტკიცე, ერთდემერთიანები და უცხოელთა მოყვარულნი. [ქალაქში] ბევრი მეჩეთია და კარგად მოუწოდებენ ხალოცავად" (სამცაბოს საკვირველუბანი, 1978:28).

ზაქარია ალ-კაზვინი გადმოგვცემს: თბილისის "მცხოვრებლები მუხლიმები და ქრისტიანები არიან. ალ-ქურნის (მტკვრის) ერთ-ერთ ნაპირზე ლოცვისაკენ მოუწოდებენ, მეორე ნაპირზე კი ზარს რეკენ. მის საკვირველებთაგანაა ძალიან ცხელი აბანო, რომლისთვის წყალს არ აცხვლებენ... ერთ-ერთი ვაჭარი მიყვებოდა, რომ ეს აბანო მუხლიმთათვისაა განკუთვნილი. მასში ურწმუნო ხრულიად არ შედის" (ზაქ. ალ-კაზვინი: 40).

მხოლოდ მუსლიმთათვის განკუთვნილ აბანოს თბილისში, სადაც სხვები არ დადიოდნენ, იხსენიებს იაკუთიცი (იაკუთი: 39).

ამრიგად, აშკარაა, რომ დავით IV-ის შთამომავალთა დროსაც, ერთი საუკუნის მანძილზე რჩულ შემწუნარებლური პოლიტიკა გრძელდებოდა. თბილისელ მუსლიმებს ჰქონდათ მრავალი მეჩეთი. ისინი თავისუფლად ასრულებდნენ თავიანთ ღვთისმსახურებას, დაცულნი იყვნენ ქრისტიანებთან და ებრაელებთან არასასურველი კონტაქტებისგან. მათი სასულიერო და კულტურული ზედაფენა სარგებლობდა საქართველოს სამეფო კარის კეთილგანწყობით.

ისლამურ სამყაროსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებოა დავით IV-ის მემკვიდრეთა სამონეტო პოლიტიკა. დემეტრე I-ის სხვადასხვა ტიპის საფასეზე ქართული ასომთავრულით მხოლოდ მეფის სახელი არის აღნიშნული და ისიც შემოკლებით. მისი სრული სახელი და ტიტულატურა „მეფეთ-მეფე, მესიის მახვილი“ (მალიქ ალ-მულუქ ჰუსამ ალ-მასიჰ) აღბეჭდილია არაბულად. გარდა ამისა, მის მონეტებზე იკითხება აბასიანი ხალიფას (ალ-მუკთაფი) და ერაყის სელჩუკი სულტნების (მაჰმუდ ბ.მუჰამადი, მას'უდი) სახელები (Похошев, 1970:75-79; Каванаძე, 1955:60), მაგრამ მათზე ხსენებაც კი არ არის ალლაჰისა და მისი მოციქულის — მუჰამადისა, რომელთა შესახებაც დავით IV-ის მონეტებთან დაკავშირებით მოგვითხრობს ალ-ფარაჰი.

ქართველ მკვლევართა მიერ მართებულად არის გაკრიტიკებული და უარყოფილი ის თვალსაზრისი, რომელიც ქართულ მონეტებზე ხალიფას და სულტნის სახელების მოხსენიებას მუსლიმ გამგებლებზე საქართველოს ვასალური დამოკიდებულებით ხსნის (*Джавахов, 1912:111-13; მუსხია, 1972:147-49; მ.გამაშვილი, 1981:92-3; მ.გამაშვილი, 1987:67-73*). პირველად ივ.ჯავახიშვილმა აღნიშნა, რომ „არაბული წარწერების გაჩენა ქართულ მონეტებზე ხელს უწყობდა მათ თავისუფალ მიმოქცევას საქართველოს ფარგლებს გარეთ. ქართულ მონეტებზე ასეთი წარწერები მათ საერთაშორისო მნიშვნელობას ანიჭებდა“ (*Джавахов, 1912:112-13*). ეს მოსაზრება გაიზიარეს და განავრცეს სხვა მკვლევარებმაც (*Быков, 1938:79; მუსხია, 1972:149; მუსხია, 1986:162; მ.გამაშვილი, 1981:95; მ.გამაშვილი, 1987:70*).

ჩვენი კვლევის შედეგები ასევე გამორიცხავს ისლამურ სამყაროზე საქართველოს რაიმე ვასალურ დამოკიდებულებას XII ს. II მეოთხედში. ამ დროს აბასიანი ხალიფა ჯერ კიდევ არ წარმოადგენდა სერიოზულ პოლიტიკურ ძალას, ერაყის სელოქ სულტნებს კი არ შესწევდათ უნარი თავისი ნება მოეხვიათ ქართველი მეფეებისათვის. ამდენად, ისევე როგორც ხუტბაში, მონეტებზე მათი სახელების მოხსენიებას (ისლამის სამყაროსგან განსხვავებით) არ შეიძლება დიდი პოლიტიკური დატვირთვა მიეცეთ. უფრო მნიშვნელოვანია ის, რომ ქართველი მეფეები იმავე მონეტებზე თავს აცხადებდნენ მესიის მახვილად (ჰუხამ ალ-მახიჰ), რაც მათი რეალური პოლიტიკური ძალის გამოვლინება იყო.

სელოქი სულტანი (მუჰამად ბ.მაჰმუდი) უკანასკნელად იხსენიება დავით V-ის საფასეზე (ჯაფათიჟი, 1989გ:94), ხოლო ხალიფა (ალ-მუკთაფი) — გიორგი III-ის მონეტებზე (*Пахомов, 1970:80-1*). 1174 წ. გიორგი III-ის მონეტა ატარებს მხოლოდ ქართველი მეფის სახელს ქართული ასომთავრულით — შემოკლებით და მის ტიტულატურას (მალიქ ალ-მულჟუქ ჰუხამ ალ-მახიჰ) არაბულად — სრული სახით (*Пахомов, 1970:82*). მომდევნო მეფეების ფულებზე ჩნდება ახალი არაბული ზედწერილები, რომლებშიც პირველად ფიგურირებს ალლაჰი.

ალლაჰი ერთნაირად აღნიშნავს ღმერთს როგორც მუსლიმებისთვის, ისე არაბულად მეტყველი ქრისტიანებისათვის. ამდენად, ქართულ მონეტებზე ამ სიტყვის გაჩენისათვის შეიძლება არ მიგვენიჭებინა რაიმე მნიშვნელობა, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის, რომ ალლაჰი დასახელებულია ისეთ ზედწერილებში, რომლებიც სწორედ ისლამური თვალსაზრისით არის საინტერესო.

თამარისა და მისი მემკვიდრეების საფასეზე არაბულად იკითხება: „ადამა ლლაჰუ 'იზაჰჰუ“ — „ალლაჰიმგ მარადჰყოფს მის [მეფის] ძლიერებას“ (თამარის მონეტა — *Пахомов, 1970:92*); „დაა'ჰა ლლაჰჰუ ჯალალაჰჰუ ჯა მადდა ზალალაჰჰუ ჯა 'აიჰადა იჰმალაჰჰუ“ — „ალლაჰიმგ გაათრეყვს მის [მეფის] დიდებას, განავრცობს მის ჩრდილს და განამტკიცებს მისწარმატებებს“ (თამარის მონეტა — *Пахомов, 1970:91*), „ა'აზნა ლლაჰჰუ ანსარაჰჰუ“ — „ალ-

ლაჰიმგ განადიდებს მის დამხმარეებს" (თაბარის, გიორგი ლაშას და რუსუ-
დანის მონეტები - *Пахомов*, 1970:92,101,105). ეს ზედწერილები ფაქტობრი-
ვად წარმოადგენს ისლამურ სამყაროში მიღებულსა და გავრცელებულ კეთილი
სურვილების ფორმულებს. ფორმულა "აღლაჰიმგ ... განავრცობს მის
ჩრდილს" შეესაბამება ისლამურ თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ სულტნის
ხელისუფლება არის „აღლაჰის ჩრდილი დედამიწაზე“. აღლაჰის მოციქულს მუჰა-
მადს მიეწერება გადმოცემა (ჰადისი), რომლის თანახმადაც „სულტანი არის
ღმერთის ჩრდილი დედამიწაზე და მასთან ეძებს თავშესაფარს ყველა განაწყენე-
ბული“ (*Бартольд*, 1966:30; *Маркарян*, 1991:145). ფორმულას „აღლაჰიმგ
განადიდებს მის დამხმარეებს“ არასწორად თარგმნიდნენ: „да возвеличит бог
победы его“, „განადიდოს ღმერთთან ძლევანი მისნი“ (*Пахомов*, 1970:91;
კაპანაძე, 1969:75). არაბ. ანხარ, რაც ნახირ-ის მრავლობითია, ნიშნავს არა
„გამარჯვებებს“, „ძლევას“, არამედ „დამხმარეებს“, „მომხმარეებს“. აქვე აღვნიშ-
ნავთ, რომ არაბ. ანსარ მუსლიმებს უქმნიდა ასოციაციას მუჰამადის დამხმარეე-
ბთან — ანსარებთან, რომლებიც მან შეიძინა მედინაში, მექიდან ამ ქალაქში
გადასახლების დროს.

ქართველი მეფეების ტიტული არაბულად "აღ-მალიქ აღ-მუ'აზზამ"
(*Пахомов*, 1970:91,99) "დიდი (დიდებული) მეფე" ანალოგიურია ტიტუ-
ლისა "ახ-ხულტან აღ-მუ'აზზამ" — "დიდი (დიდებული) ხულტანი". არ
არის გამორიცხული, რომ ტიტული "ჰუხამ აღ-მახიჰ" — "მეხიის მახვილი"
(რომელსაც ქართული წყაროები არ იცნობს), განხდა როგორც რეაქცია ისლამურ
ტიტულებზე, "ჰუხამ ად-დინ" — "ხარწმუნოების მახვილი", ანდა უფრო
"ხაჰფ აღლაჰი" — "აღლაჰის მახვილი". ამ უკანასკნელს ატარებდა, მაგალითად,
სულტანი ალფ-არსლანი (ალ-ჰუსაინი, მ. მ. 1972:160). ქართველ მეფეთა სხვა
ტიტულები არაბულად: "ჯალალ ად-დუნიჰა ვა დ-დინ" — "დიდება ქვეყნისა
და ხარწმუნოებისა" (თაბარისა და გიორგი-ლაშას მონეტები - *Пахомов*,
1970:91, 94, 96), ან "ჯალალ ად-დუნიჰა ვა დ-დავლა ვა დ-დინ - "დიდება
ქვეყნისა, ხახელმწიფოსი და ხარწმუნოებისა" (რუსუდანის მონეტები -
Пахомов, 1970:105) ასევე მიღებული და გავრცელებული იყო ისლამურ სამყა-
როში მუსლიმ გამგებელთა შორის. ნიშანდობლივია, რომ როდესაც ჯალალ
ად-დინმა საქართველოში მოჭრა თავისი საფასე, მისი არაბული ზედწერილები
დიდად არ შეუცვლია. მონეტებზე ხვარაზმ-შაჰი არის არა მარტო "ახ-ხულტან
აღ-მუ'აზზამ" — "დიდი (დიდებული) ხულტანი" არამედ ასევე, "დიდება ქვე-
ყნისა და ხარწმუნოებისა". მის მიმართ გამოიყენება კეთილი სურვილის
ერთ-ერთი ზემომოტანილი ფორმულა მცირეოდენი განსხვავებით: "აღლაჰიმგ
გააორკვევებს მის ძლიერებას" (*Пахомов*, 1970:102-3).

ამრიგად, ქართული მონეტების არაბული ზედწერილების დიდი ნაწილი ად-

ვილად აღსაქმელი და მისაღები იყო მუსლიმთათვის. ისლამურ სამყაროსთან მწვავე სამხედრო-პოლიტიკური და იდეოლოგიური ბრძოლის პირობებში საქართველოს სამეფო კარის სამონეტო პოლიტიკა მუსლიმებთან კომპრომისისა და მშვიდობიანი თანაარსებობის კარგ პირობებს ქმნიდა.

მუსლიმებთან ნორმალური ურთიერთობების გასაგრძელებლად და შესანარჩუნებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს სამეფო კარის სამართლებრივ პოლიტიკას. სამართლებრივი დაცვის ის მექანიზმი, რომელიც დავით IV-მ შეუქმნა თბილისელ მუსლიმებს, ძალაში იყო მისი მემკვიდრეების დროსაც. იბნ ჰუკალის თხზულების ზემომოტანილ XII ს. ჩანართში ნათქვამია, რომ თბილისელ მუსლიმებს ვერაინ აყენებდა ვენბას. 1122 წ. შემდეგაც თბილისში არსებობდა მუსლიმთა მოსამართლის — ყადის ინსტიტუტი (*Габашвили, 1985:69-73*).

ცნობილია, რომ ყადის საერთოდ ხალიფა, ანდა სახალიფოს დაშლის შემდეგ სულტანი, ან სხვა მუსლიმი გამგებელი ნიშნავდა. იბნ ალ-ფუჯატი იუწყება, რომ ცნობილია თბილისელმა მეცნიერმა ფახრ ად-დინ ალ-ხილატიმ მანშური (განსაკუთრებული მოწიზება, რომელიც დანიშნავს ადასტურებდა) თბილისის ყადიობაზე მიიღო აბასიანი ხალიფასაგან ალ-მუსთა'სიმ ბი-ლლაჰისგან (1242-1258). ამავე დროს, მუსლიმთა მოსამართლის მოღვაწეობას ქრისტიანული საქართველოს სატახტო ქალაქში სპეციფიური თავისებურებებიც ექნებოდა. ძნელი დასაშვებია, რომ თბილისის ყადის კანდიდატურა, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ დანიშნავდა მას, უცნობი და მიუღებელი ყოფილიყო ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის (*ჯაფარიძე, 1984ა:99-110*).

ყადიები იყვნენ როგორც თბილისში, ისე საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებშიც: ანისში, დვინში და სხვ. თბილისის, ანისისა და დვინის ყადიები სურმარის შეიხთან, სომეხ და ქართველ დიდებულებთან ერთად მონაწილეობდნენ 1216 წ. იმ სასამართლო პროცესში, რომელიც გამართა ივანე მხარგრძელმა ქ.დვინში ორი სომხური ანტიქალკედონიტური მონასტრის დავის გადასაჭრელად (*ამდუღაძე, 1948: 106-119; ჯაფანიშვილი, 1965:306-7; სინ, III, 1979:499-500*).

ყადი, საერთოდ, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მუსლიმური ქალაქის მმართველობასთან და როგორც მოსამართლე, მსაჯული, დიდი გავლენითაც სარგებლობდა. მის უფლებამოსილებაში შედიოდა ყველა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმის წარმოება. ის ასრულებდა ნოტარიუსის ფუნქციებს, მეთვალყურეობდა საზოგადოებრივ ზნეობას, ზედამხედველობას უწევდა ვაკუფის ჭონებას, საზოგადოებრივ ნაგებობებს, გზებს, ქუჩებს, მოედნებს, სასამართლო განაჩენის შესრულებას (*Петрушевский, 1966:191,195; Боголюбов, 1991b: 125; Туан, 1974:390-92*) და სხვ. თბილისის ყადის 1122 წლამდე შეეძლო შეესრულებინა ყველა ეს ფუნქცია. იგივე შეეძლო გაეკეთებინა მას თბილისის მუსლიმთა უბნებში 1122 წ. შემდეგაც. მას ჰქონდა უფლება გამოეტანა სასჯელის უმაღლესი ზომა მუსლიმი დამნაშავესათვის. რა შიდა ად-დინის უაღრესად საინტერესო ცნო-

ბით 533/1138-39 წ. ისმაილტებს მოუკლავთ თბილისის ყადი იმის გამო, რომ მან სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა ერთ ისმაილტს (ნაცბთშვილი, 1975:69-70).

შეიძლება ითქვას, რომ თბილისელი მუსლიმები იმყოფებოდნენ ყადის ორის-სიდიქიის ქვეშ, რაც ანალოგიურია ისლამის ქვეყნებში მცხოვრები მფარველობის ქვეშ მყოფი რელიგიური უმცირესობების — ზიმმიების მდგომარეობისა. ზიმმიები (ქრისტიანები, იუდეველები...) ჭმინდნენ ავტონომიურ თემებს, რომლებზედაც ვრცელდებოდა მათი საეკლესიო მეთაურების (ქრისტიანებზე — პატრიარქის, კათალიკოსის...) ორისსიდიქია¹⁵ (*Cardahi, 1955:335-36; Cahen, 1961: 229*). მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ისლამის ქვეყნებში ქრისტიანული თემების მეთაურებს, თბილისის ყადისგან განსხვავებით არ ჰქონდათ უფლება გამოეყენებინათ სასიკვდილო განაჩენი (*Tritton, 1930:81*).

მიუხედავად ისლამურ სამყაროსთან მწვავე სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციისა და იდეოლოგიური ბრძოლისა, საქართველოში გასაქანი არ მიუღია რელიგიურ ფანატიზმს. ყოველ შემთხვევაში წყაროებში დაფიქსირებული არ არის რაიმე ისეთი დისკრიმინაციული ზომა საქართველოს სამეფოს მუსლიმ ქვეშევრდომთა მიმართ, როგორც გამოიყენებოდა ზიმმიებისადმი (ცხენზე ამხედრების აკრძალვა, მოთხოვნა განსხვავებული სამოსის ჩაცმისა, ბინების კარებებზე და ფანჯრებზე დამამკირებელი და შეურაცხყოფელი ნიშნების გაკეთება და სხვ.) ისლამის ქვეყნებში. ამრიგად, დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების დროს თბილისის (და უნდა ვიგულისხმოთ, საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებისა და მხარეების) მუსლიმური მოსახლეობის მიმართ ხორციელდებოდა ლმობიერი, რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკა. მაგრამ როგორ უთავსდება ამგვარ ტოლერანტიზმს ის მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლა ისლამის წინააღმდეგ, რომლის შესახებაც ზემოთ ვრცლად გვქონდა საუბარი?

შეიძლება დაგვეშვა, რომ იდეოლოგიური ბრძოლა ისლამთან იყო მხოლოდ ეკლესიის საქმე და რჯულშემწყნარებლობა კი — სამეფო კარის პოლიტიკა, მაგრამ დავით IV-ის დროიდან ეკლესია მეფის ცენტრალური ხელისუფლების უშუალო კონტროლს დაექვემდებარა. ქრისტიანობა, როგორც ზემოთ ითქვა, აღიარებულ იქნა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის იარაღად. მეფე იბრძოდა ქრისტიანული ეკლესიის არა მარტო დაცვისათვის, არამედ გავრცელებისთვისაც (ლთმინამი, 1966: 85,87; ლთთფიფანამი, 1979:210). ამდენად, ძნელი წარმოსადგენია, რომ საქართველოს სამეფო კარი არ უწყობდა ხელს ისლამთან იდეოლოგიურ ბრძოლას. ვფიქრობთ, რომ როგორც ტოლერანტიზმი, ისე იდეოლოგიური ბრძოლა საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ერთიანი რელიგიური პოლიტიკის შემადგენელი ნაწილები იყო.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ დავით IV და მისი მომდევნო ქართველი მეფეები იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეწიათ საქართველოს სამეფოს

¹⁵ ზიმმიების თანხმობის შემთხვევაში მათი სარჩელი შეეძლო გაერჩია ყადის. ის იბილაედა მუსლიმებსა და ქრისტიანებს შორის დავასაც და განაჩენი გამოჰქონდა მუსლიმური სამართლის ნორმების მიხედვით (*Cardahi, 1955:335; Mev, 1966:46-7*).

მოსახლეობის იმ ჯგუფებისათვის „რომელთაც ძველიდანვე საკუთარი რელიგია და ეკლესია ჰქონდა“ (ლმინაძე, 1966:87). სხვა რელიგიური (მონოთეისტური) ჯგუფებისადმი კი ასეთი დამოკიდებულება, როგორც ცნობილია, არ იყო უცხო ისლამის სამყაროსათვის. მიუხედავად ჯიჰადის იდეოლოგიისა და ზიმშიების სამოქალაქო უფლებების შეზღუდვებისა, რომლებიც ითვალისწინებდა დისკრიმინაციულ ზომებს, არამუსლიმ ქვეშევრდომთა სიცოცხლე და ქონება, მათი ხელშეუხებლობა და თავისუფლება მუსლიმური კანონმდებლობით დაცული იყო. ამ კანონმდებლობის ფარგლებში ზიმშიები ეწეოდნენ თავიანთ პროფესიულ საქმიანობას და ასრულებდნენ ღვთისმსახურებას. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ მიუხედავად მრავალი ქართველისა, მახლობელი აღმოსავლეთის ქრისტიანულმა თემებმა დღემდე შეინარჩუნეს თავიანთი არსებობა, რაც შეუძლებელი იქნებოდა ტოტალური ფანატიზმისა და შეურიგებელი დევნის პირობებში.

ბევრი მკვლევარი თვლის, რომ შუა საუკუნეების ქრისტიანთაგან განსხვავებით ისლამი საკმაოდ შემწყყნარებლურია სხვა სარწმუნოების აღმსარებლებისადმი, განსაკუთრებით კი ქრისტიანებისადმი, მაგრამ ეს თვალსაზრისი საკამათოა. იპეტრუშევსკი მართებულად აღნიშნავდა, რომ ისლამი, ისევე როგორც ქრისტიანობა, არ იყო უცვლელი იდეოლოგია, რომელიც შეიძლება განვიხილოთ და შევისწავლოთ სტატიკურ მდგომარეობაში. რჯულშემწყნარებლობა და ფანატიზმი ისლამში გარკვეული პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორების ზემოქმედების შედეგად სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ხარისხით ვლინდებოდა. ზიმშიების მდგომარეობა მუსლიმურ სახელმწიფოებში იცვლებოდა უკეთესობიდან უარესობისკენ და პირობით. ამასთან, პრაქტიკა არცთუ იშვიათად არ ეთანხმებოდა ფიკჰის (სამართლის) ნორმებს. (Петрушевский, 1966:95-7).

ისლამური მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიაში არის პერიოდები, რომლებიც ხასიათდება როგორც უკიდურესი ფანატიზმით ქრისტიანებისადმი, ისე საოცარი ტოლერანტიზმით. ცნობილია ფატიმიანი ხალიფას ალ-ჰაქიმ ბი-ამრ ალლაჰის (996—1021) ანტიქრისტიანული პოლიტიკა, მაგრამ ცნობილია ისიც, რომ მისი მემკვიდრე აზ-ზაჰირი 1024 წ. მონაწილეობდა წმინდა ნათლისღების კობტურ დღესასწაულში (Meu, 1966:58). XII ს-ში საქართველოს მეზობელი მუსლიმი გამგებლებიდან ქვეშევრდომი სომხებისადმი შემწყყნარებლურ პოლიტიკას ატარებდნენ აზერბაიჯანისა და არანის ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი, შაჰ-არმენი სუქმანი II და არზრუმის ამირა იზუ ად-დინ სალთუკი (ვარდან: 151-52). ართუკიანი ნაჰმ ად-დინ ალბი, რომელიც მფარველობდა ქრისტიანებს, რეგულარულად დადიოდა მონასტრებში (Tritton, 1930:57).

ძნელია დავეთანხმოთ იმ თვალსაზრისს, რომ რჯულშემწყნარებლობის პრინციპი უჩვეულო და უცხო მოვლენა იყო ქრისტიანული სამყაროსათვისაც XII-XIII სს-ში და რომ ამ მხრივ საქართველოს შინა და საგარეო-პოლიტიკური ცხოვრება რამდენიმე საუკუნით უსწრებს ევროპის ქვეყნების შინასახელმწიფოებრივ და საერთაშორისო და სამართლებრივ პრაქტიკას* (ალექსიძე, 1968:168;

ამაშაბე, 1990:195-96). მუსლიმთა მიმართ შემწყყნარებლობის შესანიშნავ მაგალითებს გვაძლევს XI ს. ზოლო მეოთხედისა და XII ს. ნორმანთა სიცილიის ისტორია (*Шахк*, 1896: 97-8, 125, 26, 132-35, 137, 178-79, 263). იერუსალიმის სამეფოში ლათინებმა თავდაპირველად, მართალია, დაანგრეს მეჩეთები და გადააკეთეს ისინი ეკლესიებად, მაგრამ მათ შემდეგ უფლება მისცეს მუსლიმებს (ისევე როგორც ებრაელებსა და სამარიტელებს) ღვთისმსახურების შესრულებისა (*Prawer*, 1985:71). იბნ ჭუბაირის (XIII ს.) თანახმად იერუსალიმის ლათინთა სამეფოში მუსლიმთა ცხოვრების პირობები უკეთესი იყო, ვიდრე მუსლიმთა სამფლობელოებში (იბნ ჯუმათი: 210). გვრუნებაუმის დასკვნით კი ჯვაროსანთა სამფლობელოებში შექმნილმა ადმინისტრაციამ და სასამართლო სისტემამ მოიპოვეს თვით მუსლიმ ქვეშევრდომთა კეთილგანწყობა (*Грюнебаум*, 1986:151).

ბიზანტიის დედაქალაქში კონსტანტინოპოლში არსებობდა არაბული კოლონია, რომელსაც X-XI სს-ში ჰქონდა თავისი მეჩეთები (*Литаврин*, 1974: 165). 1189 წ. იმპერატორ ისააკ კომნენის მიწვევით კონსტანტინოპოლში ჩავიდა სალად ად-დინის ელჩობა, რომლის შემადგენლობაშიც დესპანის გარდა იყო იმამი, რამდენიმე მუ'აზინი და ყურანის მკითხველი. მათი მონაწილეობით კონსტანტინოპოლის მეჩეთში მუსლიმი ვაჭრებისა და მოგზაურების წინაშე პირველად აღავლინეს ხუტბა აბასიანი ხალიფას სახელზე (*Brand*, 1962:174).

XI ს-ში, რეკონკისტის გაფართოებასთან ერთად ესპანეთის ქრისტიანულ სამეფოებში შეიქმნა მრავალრიცხოვანი ფენა მუდგჰარებისა,¹⁶ იმ მუსლიმებისა, რომლებიც დამორჩილდნენ ქრისტიანებს ხარკის გადახდის, კაპიტულაციის, ანდა ხელშეკრულების პირობით. მათ მთლიანად ან ნაწილობრივ შეინარჩუნეს საკუთარი კანონები, რელიგია და შეღავათები. მუსლიმთა მფარველობით გამოირჩეოდნენ დავით IV-ის თანამედროვე, კასტილიის მეფე ალფონსო VI (1065-1109), რომელსაც აღმოსავლური განათლება ჰქონდა მიღებული, ალფონსო VII (1126-1157) და მრავალი სხვა მეფე (*Альтамира*, 1951: 180, 181, 281). მუდგჰართა უფლება-მოვალეობებს განსაზღვრავდა ესპანეთის მეფეთა მიერ გაცემული სიგელები — ფუეროები. ზოგიერთი ფუეროს პირობები არამცთუ ჩამოუვარდებოდა იმ პირობებს, რომლებიც დავით IV-მ დაუდო თბილისელ მუსლიმებს, არამედ აღემატებოდა მათ.¹⁷ მაგრამ რეკონკისტის ფრონტის გაფართოებასთან ერთად კონფრონტაცია მუსლიმებთან სულ უფრო ჯვაროსნული ომის ხასიათს

¹⁶ ესპ. *mudejares*. ეს სახელწოდება მომდინარეობს არაბული სიტყვიდან მუდაჯჯუნ — „მან ვინც მიიღო დარჩენის უფლება“ (*Уотт, Какня*, 1976:145).

¹⁷ მუდგჰარებისთვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი კანონმდებლობა ესპანეთის სამეფოთა შორის შეიქმნა არაგონში. აქ შემუშავებულ სამართლებრივ ნორმებს ზშირად იღებდნენ კასტილიის მეფეებიც. XII ს. II მეოთხედის ავია დე ტორესის ფუერო თითქმის ათანაბრებდა მუდგჰარებს ქრისტიანებთან. ტულედას 1115-1122 წლების ფუერო მუდგჰარებს აძლევდა უფლებას გასამართლებულიყვნენ საკუთარი ყადიების მიერ, ჰქონოდათ საკუთარი მეჩეთი და არ ემსახურათ ჭარში. ამ ფუეროს პირობით ქრის-

იღებდა, ხოლო რჯულშემწყნარებლობა ადგილს უთმობდა ფანატიზმსა და სიძულვილს, რომლებსაც აღივებდა ეკლესია (*Альтамира*, 1951: 182-83). რომის პაპების აქტიური ჩარევის წყალობით მუსლიმთა მდგომარეობა ესპანეთში და ევროპის სხვა ქრისტიანულ სახელმწიფოებში XIII-XV სს-ში მკვეთრად გაუარესდა (ამ საკითხებზე იხ.: *Daniel*, 1966; *Daniel*, 1975), მაგრამ რელიგიური ფანატიზმის გამარჯვებას საუკუნეები დაჰქრდა.

ამრიგად, რჯულშემწყნარებლობის თვალსაზრისით საქართველო არ იდგა განცალკევებით არც ისლამურ და არც ქრისტიანულ სამყაროში. შეიძლება ითქვას, რომ მუსლიმთა მდგომარეობა და მათი სტატუსი საქართველოში მოგვაგონებს ზიმმიებისას ისლამის ქვეყნებში. ზედმეტი არ იქნება აღინიშნოს, რომ სწორედ ზიმმიებთან არის შედარებული მკვლევართა მიერ ქრისტიანული ესპანეთის მულდჰარების სტატუსი (*Yomt, Какія*, 1976:145). საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომი მუსლიმები, ისლამის ქვეყნებში მცხოვრებ მფარველობაში მყოფ სხვა რელიგიური უმცირესობების — ზიმმიების მსგავსად ინარჩუნებდნენ უფლებას ელიარუბინათ თავიანთი რწმენა, შეესრულებინათ რელიგიური რიტუალები და დაეცვათ თავიანთი ადათ-წესები. თუ თბილისელ მუსლიმთა სტატუსს ამ კუთხით განვიხილავთ, მაშინ იდეოლოგიური თვალსაზრისით გასაგები ხდება დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების ტოლერანტიზმი. ისინი ანგარიშს უწყევდნენ და ითვალისწინებდნენ იმ პრინციპებსა და პრაქტიკას, რომელიც გავრცელებული და მიღებული იყო მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ისლამურ ქვეყნებში და ხაკმაოდ ნაცნობი თვით თბილისში მუსლიმთა ოთხსაუკუნოვანი ბატონობის წყალობით. ამასთან, ცხადია, რომ რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკის გატარებისას საქართველოს სამეფო კარი იმასაც ითვალისწინებდა, რომ მუსლიმური სამყარო ანგარიშგასაწევვ ძალას წარმოადგენდა (ლონტოფიფანიძე, 1979მ:253). ასეთი პოლიტიკა საშუალებას აძლევდა სამეფო ხელისუფლებას ჰქონოდა ნორმალური ურთიერთობები თბილისის, ამ უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრის, მუსლიმურ სავაჭრო წრებთან და შეენარჩუნებინა თბილისის ოდინდელი მნიშვნელობა მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვაჭრობაში, რომელიც მუსლიმების ხელში იყო (ჯაფარიშვილი, 1907:21-2; ჰიჯაბი, 1960:123; ჯამაშვილი, 1967:204; ალექსიძე, 1968:160; ზესხია, 1972:134; *Лордкиपანიძე*, 1974:115), მიელო პრივილეგიები წმინდა მიწაზე, პალესტინაში (ალექსიძე, 1968:164-67), საბოლოო ჯამში კი ტოლერანტიზმი ხელს უწყობდა საქართველოს მრავალეროვან სახელმწიფოში შინაური მშვიდობისა და ერთობის დაცვას (ლდინიძე, 1966:87-8; *Лордкипანიძე*, 1974:115).

ტიანები ისჯებოდნენ მუსლიმებზე ძალადობისთვის. ანალოგიური პრივილეგიები ეძლეოდათ მულდჰარებს კალატაიუდის ფუეროთი, რომელიც, ამავე დროს, თანასწორად აცხადებდა ებრაელებსა და ქრისტიანებს (*Альтамира*, 1951: 181,204).

რ. კიკნაძე წერდა, რომ დავით IV-მ „ბევრი უპირატესობა მიანიჭა მუსლიმებს ქრისტიანებთან შედარებით“ (ვიკნაძე, 1960:124). ეს თვალსაზრისი მართებულად იქნა გაკრიტიკებული (ჩხაჯარაიშვილი, 1973:26-7) და მასზე აღარ შევჩერდებით. თუ ხილმას არ მივიღებთ მხედველობაში, ვფიქრობთ, შეიძლება ვიმსჯელოთ არა მუსლიმთა უფლებრივ უპირატესობებზე საქართველოს ქრისტიანებთან შედარებით, არამედ მუსლიმთა იმ უფლებებზე, შეღავათებსა და პრივილეგიებზე, რომლებიც თბილისში აღემატებოდა ზიმშიების უფლებებს ისლამის ქვეყნებში. საქართველოს სამეფოში, რომლის ოფიციალური იდეოლოგიაც იყო ქრისტიანობა, ქრისტიანულ და მუსლიმურ მოსახლეობას შეუძლებელია ჰქონოდათ ერთნაირად თანაბარი პირობები ცხოვრების უველა სფეროში.

მზითარ გოში, რომელიც პროტესტს გამოთქვამდა სომხური ქრისტიანული მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრის გამო, წერდა, რომ „სულადობრივი გადასახადი არსებობს არა ქრისტიანთათვის, არამედ მხოლოდ იმ მუსლიმთათვის, რომლებიც ძალით მოიყვანეს მორჩილებაში“ (მს.გლში, 1954:147; ვახტანგ VI-ის თარგმანში: „ან არის ხამართალი ქრისტიანთა,რომე თავისის თავის ზარჯი გამოადებინოხ, თუ არა ურჯულოთა“ — *ქსმ, I, 1963:275*). ამ ცნობაში არის მინიშნება იმის თაობაზე, რომ მუსლიმ ქვეშევრდომებს, ყოველ შემთხვევაში მათ ნაწილს მაინც, ეკისრებოდა სულადობრივი გადასახადი. ბ.მ.არუთინიანი წერს: „მზითარ გოში, რომელიც ერთგულია თავისი ზოგადი კონცეფციისა —სამართლებრივი თვალსაზრისით ქრისტიანები „ურწმუნოებზე“ მაღლა დააყენოს, მათ დაბეგვრას სულადობრივი გადასახადით აღიარებს მართებულად იმ შემთხვევაში, თუ კი მათ გაუწიეს წინააღმდეგობა ქრისტიან მეფეს ქალაქის ალყის დროს და დამორჩილებული იქნენ იარაღის ძალით“ (მს.გლში, 1954:240). სერემიანი თვლის, რომ „მუსლიმური მოსახლეობა, რომელიც ცხოვრობდა საქართველოს სამეფოსა და „ზაქარიანთა სომხეთის“ (ე.ი. იმ სომხურ მიწებზე, რომელთა გამგებლადაც საქართველოს მეფის მიერ დაინიშნენ მხარგრძელები — გ.წ.) ფარგლებში, დაბეგრილი იყო სულადობრივი გადასახადით (*Еремян, 1951:64*). მლორთ-ქიფანიძე უფრო შესაძლებლად მიიჩნევს იმას, რომ ამ სულადობრივ გადასახადს იხდიდა არა თბილისის მუსლიმები, არამედ საქართველოს მიერ დაპყრობილ მუსლიმთა სამფლობელოების მოსახლეობა (*Лордкипანიძე, 1991:84*). არ არის გამორიცხული, რომ ეს სულადობრივი გადასახადი, რომელსაც არ იცნობდა ალ-ფარაჯი, შემოიღეს თამარის ეპოქაში, როცა საქართველოს სამეფოში შევიდა ადრე მუსლიმთა მიერ ოკუპირებული ჩრდილოეთ სომხეთი. სულადობრივი გადასახადი გარეგნულად მსგავსია ჯიზიას, რომელსაც ისლამის სახელმწიფოებში იხდიდნენ ზიმშიები თავიანთი რწმენისა და ადათების შესანარჩუნებლად. ასეთ სულადობრივ გადასახადს იხდიდნენ ქრისტიანული ესპანეთის მუსლიმი ქვეშევრდომები. თავისთავად, შემოიღება სულადობრივი გადასახადისა (რომლის ოდენობაც ჩვენთვის უცნობია), საქართველოს სამეფოს მუსლიმურ მოსახლეობას ქრისტიანულთან შედარებით უფრო დაბლა აყენებდა.

მუსლიმური სამართალი განსაზღვრავდა იმ დანაშაულოებს, რომლებიც

ზომიებს კანონგარეშე აყენებდა. ეს ხდებოდა მაშინ, როცა ზომი დათანხმდებოდა დაეწყო ბრძოლა მუსლიმთა წინააღმდეგ, დაეხმარებოდა „ურწმუნოებს“ როგორც ჯამუში და მეგზური; იმ შემთხვევაშიც, თუ ის გალანძღავდა ყურანს, მუჰამადს, ისლამს, თავის რწმენაზე მოაქცევდა მუსლიმს, გაძარცვავდა და მოჰკლავდა მას და სხვ. (Kramers, 1974:441; *Большаков*, 1991a:28). ორიგინალურ ქართულ სამართლის ძეგლებში ჩვენ ვერ ვნახავთ მუხლებს, რომლებიც ითვალისწინებდა სანქციებს ქრისტიანთა და ქრისტიანული რელიგიის მიმართ მუსლიმ ქვეშევრდომთა ანალოგიური ქმედების შემთხვევაში. გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული მხითარ გოშის „ხამართლის“ ქართული თარგმანის ის მუხლი, რომელიც განსაზღვრავს „ურჯულოს“ სასჯელს, როცა ის მოკლავს ქრისტიანს (იხ. ზემთ).

მსგავსად მუსლიმური სამართლისა, რომელიც არ უშვებდა სასამართლოში ქრისტიანთა ჩვენების მიღებას მუსლიმთა წინააღმდეგ, ქრისტიანული სამართალიც, მხითარ გოშის თანახმად, მიუღებლად მიიჩნევდა „ურწმუნოთა ჩვენებას ქრისტიანთა წინააღმდეგ იმ შემთხვევაშიც კი, როცა იხინი იყვნენ მრავალრიცხოვანნი და მათი ჩვენება კი - ჰემშარიტი“ (მხ.გლში, 1954:15). იგივე მხითარ გოში არ იწონებდა ქრისტიანის მიმართვას სხვა რწმენის აღმსარებელთა სასამართლოსადმი, რადგანაც „იხინი (მუხლიმევი) განსჯიან თავიანთი რელიგიის მიხედვით“ (მხ.გლში, 1954:25). ამავე დროს ცნობილია ისეთი შემთხვევაც, როცა მუსლიმი სამართლის მცოდნეები ესწრებოდნენ სასამართლო პროცესს (1216 წ.) ორი სომხური ანტიქალკედონიტური მონასტრის დავის გადასაჭრელად (იხ. ზემთ).

მუსლიმური სამართალი ნებას რთავს მუსლიმს ცოლად ითხოვოს ზომი, მათ შეიძლება კი აცხადებდნენ მუსლიმებად, მაგრამ ზომის ეკრძალება დაქორწინება მუსლიმ ქალზე. ასეთი ცალმხრივი ქორწინებები მუსლიმურ სახელმწიფოებში ხელს უწყობდა ქრისტიანული მოსახლეობის ასიმილაციას. ცნობილია, რომ ქორწინებები მუსლიმ თურქებსა და ქრისტიანებს შორის ძალზე ხშირი იყო მეზობელ მცირე აზიაში. თურქ-სელჩუკთა დაპყრობითი ომების დროს თურქებსა და ბერძნებს შორის შერეული ქორწინებების შედეგად უკვე XII ს. დასაწყისში მცირე აზიაში გაჩნდა ახალი თაობა, რომელსაც ბერძნული წყაროები *mixovarvaroi*-ს უწოდებენ. ასეთმა ქორწინებებმა საზოგადოების ყველა ფენაში ითამაშა მნიშვნელოვანი როლი ბერძნული ქრისტიანული ელემენტის ისლამურ საზოგადოებასთან ინტეგრაციასა და ასიმილაციაში (Vryonis, 1971b: 176, 227-28). მსგავსი პროცესი უნდა დაწყებულიყო საქართველოშიც, როცა მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქების ხელთ აღმოჩნდა. ანა კომენენე იხსენიებს თუთუმის ელჩს ჩაუშს იმპერატორ ალექსისთან, რომელიც დედით იყო ქართველი, მამით კი თურქი (ანა კომენენე: 191). სკრიონისი იმოწმებს XII ს. კანონიკ ბალზამონს, რომელიც დიდი უკმაყოფილებით შენიშნავდა, რომ ქართველები, მიუხედავად მართლმადიდებლობისა, თავიანთ ასულებს ათხოვებდნენ აგარიანებზე (Vryonis,

1971წ: 176; ვ.კამაშვილი, 1973წ:174). რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ (1103 წ.) აკრძალა სხვადასხვა რჯულის აღმსარებელთა შეუღლება: "არცა მართლმადიდებელი მამაკაცი მწვალებელსა, გინა წარმართსა დედაგაცხსა, ანუ დედაგაცი მამაკაცსა შეეუღლენ" მართალა, ივ.ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ ასეთი ქორწინებები ამის შემდეგაც მთლიანად არ შეწყვეტილა (ჯავახიშვილი, 1984:267) და ამის მაგალითები გვაქვს კიდევაც საზოგადოების მაღალ წრეებში (ბაგრატიონები, მხარგრძელები), მაგრამ საზოგადოების ფართო ფენებში ცნობები ადგილობრივ მუსლიმებსა და ქართველ ქრისტიანებს შორის ქორწინებების თაობაზე არ გვაგანია. დავით IV-ის აქტიური პოლიტიკისა და საქართველოდან თურქ-სელჩუკების განდევნის შემდეგ თურქების ქორწინებები ქართველ ქალებზე, რაც ბიზანტიის მცირე აზიის მსგავსად დამლუპველი იქნებოდა ქვეყნისათვის, უნდა შემცირებულიყო და შეწყვეტილიყო კიდევ. მაგრამ ერთიან საქართველოს სამეფოში, სადაც დომინირებულ როლს ქრისტიანული ელემენტი თამაშობდა, შერეული ქორწინებების აკრძალვა უეჭველად აბრკოლებდა მუსლიმური მოსახლეობის ასიმილაციას და მის ინტეგრაციას ქრისტიანულ მოსახლეობასთან.

დავით IV-ის ღონისძიებები მიზნად ისახავდა მუსლიმთათვის თავისუფალი ცხოვრების პირობების შექმნას (მესხია, 1972:134), მაგრამ მათი პროფესიული მოღვაწეობის სფერო მაინც შეზღუდული იყო. ისინი ძირითადად ვაჭრობასა და ხელოსნობას მისდევდნენ. ადგილობრივ მუსლიმებს ვერ ვხედავთ საქართველოს სამხედრო ხელმძღვანელობაში, უცნობია მათი მონაწილეობა სახელმწიფოს მართვის ორგანოებში, ეს მაშინ, როცა ისლამის ქვეყნებში ზომიერი დროდა დრო იკავებდნენ მაღალ სახელმწიფო თანამდებობებს (Tritton, 1930:18-35). იქნებამათაბედილება, რომ ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის ამ მხრივ მუსლიმური ელემენტი ზედმეტი იყო.

საქართველოს სამეფოში მცხოვრებ მუსლიმებსა და ქრისტიანული საზოგადოების სხვადასხვა ფენებს შორის, უეჭველია, არსებობდა სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული კავშირები, მაგრამ მუსლიმური ელემენტის ინტეგრაცია ქრისტიანულთან არ მომხდარა, ანდა ეს პროცესი ნელა მიმდინარეობდა. მუსლიმურ თემებს თბილისსა და საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებში (დმანისი, ანისი, დვინი, ყარსი...) საკუთარი ავტონომიური ცხოვრება ჰქონდათ. შეღავათები და პრივილეგიები ერთი მხრივ, და შეზღუდული პოლიტიკური უფლებები მეორე მხრივ, ქმნიდა ნოყიერ ნიადაგს როგორც პოლიტიკური დოიალობისათვის, ისე ანტიქართული და ანტიქრისტიანული განწყობილებებისათვის, რომლებმაც განსაკუთრებით იჩინა თავი პოლიტიკური დესტაბილიზაციის პირობებში, ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს.

თბილისელ მუსლიმთა ერთი ჯგუფის განწყობილებებს XIII ს. 20-იანი წლებისათვის გადმოგვცემს იბნ ვასილი. არაბი მემატჩანე იუწყება, რომ "როცა ქართველები დაეუფლნენ თბილისს, მათ დატოვეს იქ მცხოვრები მუსლი-

მები, რომლებსაც ნება დართეს, რომ შეეხრულენინათ იხლამის წეს-ჩვეულებები. ყველა ისინი ხრულდებოდა თბილისში და ცხადდებოდა აზანი. ამასთან [ქალაქში] იყვნენ მუსლიმთაგან ისეთები, რომლებიც გამოთქვამდნენ ხურვილს, რომ მადალ დმერთს დაეხსნა ისინი ურწმუნოთაგან". იბნ ვასილი იქვე მოგვითხრობს ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების მომსწრის თბილისელი მუსლიმის ზაჰირ ად-დინ ათ-თიფლისის ნაამბობსაც: "ერთ თბილისელს უთქვამს თავისი შვილებისთვის, თუ გი ალლაჰი – მადალიმც არს იგი – დაუპყრობს თბილისს მუსლიმებს [და მე ცოცხალი ადარ ვიქნები], დადექით ჩემს ხაფლავთან და ჩამომძახეთ: "ალლაჰმა – მადალიმც არს იგი – დააპყრობინაო თბილისი მუსლიმებს". და [მართლაც], როცა დაიპყრო ჯალალ ად-დინმა ის [თბილისი], ამ კაცის ერთ-ერთი შვილი მივიდა მამის ხაფლავთან და იძახდა ამას ხაფლავის წინ" (იბნ ვასილი, IV: 184).

თბილისელ მუსლიმთა გარკვეული წრეებისთვის (ალბათ უპირატესად რეაქციული სასულიერო ზედაფენისთვის), მიუხედავად მათ მიერ მიღებული შეღავათებისა და პრივილეგიებისა, ჩანს, მაინც ძნელი იყო შეგუება იმასთან, რომ გაბატონებული პოლიტიკური ძალიდან დაქვემდებარებულ ელემენტად გადაიქცნენ. ძნელი იყო შეგუება იმ სამხედრო-პოლიტიკურ წარმატებებთან, რომლებიც საქართველომ მოიპოვა მეზობელ მუსლიმურ სახელმწიფოებთან ბრძოლებში. ისლამურ სამყაროსთან რელიგიური კავშირები მათთვის უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა, ვიდრე პოლიტიკური ლოიალობა. ისინი ოცნებობდნენ ოდინდელი პროზიციების აღდგენაზე, მაგრამ ასეთი განწყობილება არ იყო საყოველთაო. ამაზე მიგვანიშნებენ იბნ ვასილი და აგრეთვე სხვა ავტორებიც.

ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარემოებას, რომ თბილისის აღების შემდეგ ჯალალ ად-დინი სასტიკად გაუსწორდა არა მარტო ქრისტიანებს, ხვარაზმელებმა დახოცეს და გაძარცვეს მუსლიმთა ნაწილიც (იბნ ალ-ასიბი, XII:451). 'აბდ ლატიფ ალ-ბაღდადი იუწყება, რომ საქართველოს სამეფოს კიდევ ერთ ქალაქში (რომლის სახელსაც არ იხსენიებს), ხვარაზმელებმა დაარბიეს იქ მცხოვრები მუსლიმები, რომელთაც ისინი რენეგატებს (ალ-მურთადუნა) უწოდებდნენ ('ამდ ალ-ლაფიფ ალ-მაღდადი: 124; ჯაფაბიძე, 1980:137). ეს დარბეულ-დაზარალებული „რენეგატი“ მუსლიმები, ვფიქრობთ, საქართველოს ერთგული ქვეშევრდომები იყვნენ. 1227 წ. თებერვალ-მარტში სწორედ ამ წრეებმა შეატყობინეს ქართველებს, რომ თბილისში ხვარაზმელთა მცირერიცხოვანი გარნიზონი იდგა, მოუწოდეს მათ დაეკავებინათ ქალაქი და ქართველებმაც ისარგებლეს მათი სიმპათიებით (იბნ ალ-ასიბი, XII : 469). მართალია, თბილისის დაბრუნებას შედეგად მოჰყვა მეჩეთების ნგრევა და მსხვერპლი მუსლიმთა შორის (იბნ ალ-ასიბი, XII:469; ჯუჯუინი, 1974: 33), მაგრამ რეპრესიები, ალბათ, შეეხო მუსლიმების იმ ნაწილს, რომელმაც მხარი დაუჭირა ხვარაზმ-შაჰს. ამას მოწმობს ისიც, რომ ხვარაზმელთა მიერ საქართველოს დატოვების შემდეგ, მონღოლთა ხელახალი გამოჩენის დროს,

როცა ისლამური სამყარო შიშმა და პანიკამ მოიცვა, ქართველებს არ დაუწყიათ შურისძიება. ყოველ შემთხვევაში თბილისში (ან სხვა ქალაქებში) არ მომხდარა მუსლიმთა ტოტალური დევნა და შევიწროება.

თბილისის მუსლიმური მოსახლეობა განაგრძობდა არსებობას. თბილისში მოღვაწეობდა ცნობილი მეცნიერი ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი, რომელსაც ეკავა ყადის თანამდებობაც. 1259 წ. ის სწორედ თბილისიდან მიიწვიეს ნასირ ად-დინ ტუსის მიერ დაარსებულ მარაღის სახელგანთქმულ ობსერვატორიაში (ჯაფათი-ბე, 1984ა: 99–110). ქრისტიანული და მუსლიმური მოსახლეობის თანაარსებობის საფუძვლები და პირობები, რომლებიც საქართველოში შეიქმნა დავით IV-ის მიერ, ძალაში რჩებოდა XIII ს. 30—50-იან წლებშიც.

ГРУЗИЯ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР XII–ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII в.

Резюме

XII – первая треть XIII в. являются во многих отношениях значительными в политической истории Ближнего Востока и Грузии. В этот период произошли такие важные события, как окончательный распад государства Великих Сельджуков (1119 г.) и возникновение на его месте различных султанатов, атабекств и эмиратов во главе с представителями тюркской военной аристократии; возрождение Аббасидского халифата (с 50–60-х годов XII в.); кратковременная активизация внешнеполитической деятельности Византии и ее сокрушительное поражение от Сельджукидов Малой Азии при Мириокефале в 1176 г.; образование государства Аййубидов (1171 г.), весьма активно включившегося в ближневосточную политику; усиление Румского султаната (с 70-х годов XII в.); первые ужасающие появления монголов (1220–1221 гг.), последовавшие за ними кровавые походы хорезмийцев (с 1225 г.) и новые нашествия и завоевания монголов (с 30-х годов XIII в.). Это эпоха крестовых походов и военно-политической конфронтации западноевропейских христианских и ближневосточных мусульманских феодальных обществ. В идеологическом же плане ее характерной чертой является активизация исламского фактора на Ближнем Востоке и усиление суннитского правоверия, поборниками которого являлись сельджуки и Аййубиды.

Начало указанного периода в истории Грузии совпадает с освобождением страны от сельджукского владычества, созданием сильного Грузинского царства во главе с Давидом IV Строителем (1089–1125), его успешной борьбой за объединение закавказских земель под эгидой Грузии (замедлившейся при его преемниках: Деметре I (1125–1156) и Гиорги III (1156–1184) и вновь победоносно продолжившейся при царице Тамар (1184–1210) на рубеже XII–XIII вв.), а конец – с поражением от хорезмийцев (1225–1231 гг.), вскоре после которого наступило монгольское владычество. В этот период, который был насыщен политическими событиями, Грузинское царство являлось значительным политическим фактором в международных

отношениях на Ближнем Востоке. Его контакты с ближневосточным мусульманским миром XII–первой трети XIII в. стали предметом исследования настоящей монографии, написанной на основе разнообразных (нарративных, документальных, эпиграфических, нумизматических...) и разноязычных (грузинских, армянских, арабских, персидских, сирийских...) источников. Ее цель – изучение политических аспектов взаимоотношений Грузии с государством Великих Сельджуков, Иракским султанатом Сельджукидов, тюркскими эмиратами, возникшими на территории северной части Северной Месопотамии (Дийар-Багр) и Армении в процессе распада Сельджукской державы, государствами Аййубидов и малоазийских Сельджукидов, а также аспектов идеологического противостояния христианской Грузии с мусульманским миром и веротерпимой политики грузинских царей в отношении своих мусульманских подданных.

Предлежащая монография состоит из предисловия, пяти глав, библиографии и указателей.

В предисловии (с. 3–8) охарактеризован предмет и изложена цель исследования, очерчены его хронологические рамки.

Первая глава “Грузия и тюрки–сельджуки в первой четверти XII в.” (с. 9–59) состоит из четырех параграфов: §1. Последствия нашествия тюрков–сельджуков на Грузию (с. 9–12); §2. Грузия и государство Великих Сельджуков на рубеже XI–XII вв.: прекращение выплаты дани сельджукам (с. 12–24); §3. Грузия и государство Великих Сельджуков в 1104–1118 гг. (с. 24–36); §4. Борьба Давида IV за политическую гегемонию в Закавказье в 1120–1124 гг. (с. 36–59).

Давид IV, вступивший на престол в 1089 г., получил тяжелое наследие – политически раздробленную страну, разоренную и опустошенную вследствие нашествия кочевников. Ему понадобилось десять лет правления для достижения стабилизации внутривосточной обстановки и освобождения страны от вассальной зависимости сельджуков, что выразилось в прекращении выплаты им позорной и разорительной для Грузии дани. Успешному решению этой задачи, наряду с урегулированием внутренних дел, способствовали благоприятные внешнеполитические факторы, о которых речь идет во втором параграфе первой главы.

В “Жизнеописании царя царей Давида” сведение о прекращении Давидом IV выплаты тюркской дани приводится в рассказе о первом крестовом походе, начавшемся в 1097 г.: *“В это время выступили франки, взяли Иерусалим и Антиохию. И с божьей помощью обстроилась страна Картли. Давид усилился и умножил войско,*

прекратил платить харадж султану. И тюрки не могли зимовать в Картли”... На основе этого сообщения грузинские историки считают, что Давид прекратил выплату дани сельджукам в 1097 г. (И. Джавахишвили, В. Копалиани, М. Лордкипанидзе) или в 1099 г. (Р. Метревели). Ряд ученых полагает, что главным внешнеполитическим фактором, способствовавшим осуществлению этого важнейшего мероприятия, следует считать первый крестовый поход, якобы ослабивший Сельджукскую державу, другие же, наряду с этим, заостряют внимание также на ослаблении и распаде государства Великих Сельджуков после смерти Малик-шаха (1092 г.). Изучение этого вопроса показало, что появление крестоносцев, их успехи в отвоевании у мусульман Антиохии и Иерусалима, двух крупных религиозных центров всего христианского мира, могли иметь не более чем моральное значение для Давида IV. Географический ареал, где развернулся первый крестовый поход, не представлял единое политическое целое. Крестоносцы вели военные действия против Сельджукидов Малой Азии, Сирии и египетских Фатимидов, утвердившихся в Палестине. В сферу их интересов Грузия не входила. Политически она была связана с центральной частью (Западный Иран, Ирак) государства Великих Сельджуков. Сельджукские султаны свой контроль над Грузией осуществляли посредством туркмен и регулярных военных сил, которые концентрировались в Арране и Азербайджане. Эти районы остались вне досягаемости крестоносцев, которые безусловно нанесли тяжелые удары как Сельджукидам Малой Азии и Сирии, так и Фатимидам. Для Великих Сельджуков в конце XI в. проблемы крестовых походов еще не существовало. Находясь в отдалении от главного театра военных действий европейских рыцарей, они не испытывали на себе их угрозу. Следовательно, появление крестоносцев в военном и политическом отношениях не могло иметь решающего значения в прекращении дани сельджукам Давидом IV. Существенным и основным следует считать ослабление и распад Сельджукской державы после смерти Малик-шаха. Этот фактор, который был использован царем для укрепления своей власти и подавления сопротивления крупных феодалов, не получивших военной поддержки извне, приобрел особую значимость в конце XI в. В монографии впервые заострено внимание на то обстоятельство, что вскоре после захвата Иерусалима крестоносцами, а именно осенью 1099 г., в Сельджукской державе развернулась ожесточенная борьба за султанский престол между сыновьями Малик-шаха Баркийаруком и Мухаммадом, продолжавшаяся до 1104 г. Она истощила и ослабила военные силы

Сельджукидов в Иране, Ираке, Арране и Азербайджане, отвлекла их от событий, происходивших в Грузии и не дала им возможности отреагировать на антисельджукскую политику Давида IV.

1099 г. является нижним хронологическим рубежом восстановления Давидом IV политического суверенитета Грузинского царства. В 1104 г. в сражении с тюрками в Эрцухи он доказал обоснованность своего решения.

В третьем параграфе первой главы освещены грузино-сельджукские отношения в 1104–1118 гг. В 1104 г. Давид присоединил к Грузии царство Кахети и Эрети, бывшее вассалом Сельджукидов. Случись это несколько раньше, тюрки, занятые внутренними проблемами, не отреагировали бы на враждебную акцию царя. Однако, именно в 1104 г. Баркийарук и Мухаммад заключили мир и оба, получив титул султана, разделили между собой государство. Мухаммаду, наряду с другими владениями, как отмечает Хамдаллах Казвини, досталась и Грузия. Естественно, что одной из его неотложных задач являлось восстановление утерянных позиций сельджуков в этой стране. В 1104 г. Мухаммад направил военные силы Аррана под командованием атабека Ганджи против Давида IV. В Эрцухском сражении царь нанес тяжелое поражение неприятелю. Мухаммад был вынужден признать новую политическую реальность в Грузии и на довольно-таки длительный срок отказаться от походов против нее.

С 1110 г. Давид IV начал планомерную атаку на сельджукские военные базы в Грузии. Он отвоевал у них Самшвилде, а затем взял верх над султанским войском, вторгшимся в Грузию, в Триалети. В этом же году царь совершил поход в Ганджу, главный город Аррана, который все еще подчинялся сельджукам (а не ширван-шаху, как это полагали В. Минорский, К. Каэн и В. М. Бейлис). На основе сведений Ибн ал-Каланиси уточнена дата этого похода – не ранее 23.IV и не позднее 19.VII.1110 г. Выясняется (вопреки распространенному в грузинской историографии мнению), что на этот раз Давид IV потерпел неудачу и тюрки опустошили пограничные районы Грузии.

Впервые обращено внимание на тот факт, что военная активность Давида IV в 1110 г. совпала с первой значительной и серьезной военной кампанией султана Мухаммада против крестоносцев, в частности против Эдесского графства. Сложилась такая ситуация, когда султан оказался не в состоянии призвать на помощь своих верных подданных из региона о. Ван и Северной Месопотамии против Давида, так как они воевали с крестоносцами. В то же время он не мог отправить свое регулярное войско ('аскар) против Эдессы, так как был занят войной с

Грузией. Военные силы сельджуков фактически оказались разрозненными на двух фронтах. Это наводит на мысль о возможном военном союзе между графом Эдессы Балдуином II и Давидом IV. Подобная ситуация повторилась в 1115 г., когда царь отвоевал у тюрок-сельджуков Рустави, без какой-либо ответной реакции султана. Объяснение можно найти в том, что в 1114–1115 гг. большая часть регулярных военных сил Мухаммада была занята войной против крестоносцев на фронтах Сирии и Северной Месопотамии, где они понесли тяжелое поражение. Находясь в курсе событий Ближнего Востока, Давид IV умело пользовался как внутривосточными, так и внешними затруднениями Великих Сельджуков.

В 1118 г. Давид IV захватил город-крепость Лори, бывшую столицу Ташир-Дзорагетского царства. Это событие рассматривается в контексте той борьбы, которая велась за этот важнейший стратегический пункт с начала XII в. между Квирикидами Ташир-Дзорагета, туркменами Дийар-Бакра и Сельджукидами. На основе анализа арабских и армянских письменных источников с учетом исследований современных армянских историков (в частности, А. Матевосяна), становится ясным, что приблизительно в 1105 г. Лори захватил туркменский эмир Кызыл-Арслан (Хезил) из Дийар-Бакра. Он овладел также г. Двином. Около 1110 г. сторонники султана Мухаммада убили Кызыл-Арслана у стен Двина и вскоре после этого заняли и Лори. Ташир-Дзорагетские цари Давид и Аббас, сыновья Квирике, потерпев неудачу в борьбе с сельджуками в 1111–1113 гг., были вынуждены покинуть родину. Таким образом, Давид IV отвоевал Лори у сельджуков, а не отобрал его у Квирикидов, как полагает по этому поводу ряд исследователей.

Освобождение Лори подготовило почву новому этапу внешней политики Давида IV — его борьбе за политическую гегемонию в Закавказье. Эта борьба широко развернулась с 1120 г., когда Давид IV завершил перестройку военных структур Грузинского царства и формирование сильного и мобильного войска, способного решить наиболее серьезные задачи. К этому времени на политической арене Ближнего Востока, как показано в четвертом параграфе первой главы, произошли значительные перемены. Завершился распад Сельджукской державы. В Западном Иране и Ираке образовался Иракский султанат Сельджукидов. Новому султану Махмуду активно противостояли его братья. Одному из них, Тогрулу, при поддержке султана Восточного Ирана Санджара (1118–1157) удалось утвердиться в Арране в 1118–1119 гг. Сепаратизм Тогрула сковал и блокировал действия султана Махмуда в Закавказье, что было максимально

использовано Давидом IV, предпринявшим с 1120 г. наступление против тюрок-сельджуков по всему закавказскому фронту.

В 1120 г. бывший вассал Сельджукидов ширван-шах признал верховную власть грузинского царя. С преимуществом Давида шла борьба с владетелем Аррана. В 1121 г. он нанес несколько поражений военным силам Тогрула и совершил поход на Барду. Вместе с тем Давид энергично готовился для освобождения Тбилиси от мусульманского владычества. Поиски сильного и надежного покровителя привели тбилисских мусульман к Тогрулу б. Мухаммаду и Артукиду Наджм ад-дину Иль-Гази – владетелю г. Халеба (Северная Сирия) и Мардина (Дийар-Бакр), объединившим свои военные силы против христианской Грузии. Высказано предположение и приведены доводы в пользу того, что мусульманской коалиции оказал поддержку как моральную, так и военной силой, великий султан Санджар, дядя Тогрула, а не Махмуд. 12.VIII.1121 г. в Дидгори Давид IV нанес сокрушительное поражение врагу. Победа позволила ему отвоевать Тбилиси у мусульман и положить конец их 400-летнему господству в этом городе. Сопоставление данных армянских и арабских письменных источников позволило уточнить дату освобождения Тбилиси – 10-18.II.1122 г.

Вскоре после поражения в Дидгори Тогрул б. Мухаммад подчинился Махмуду, что дало султану свободу действия в Закавказье, однако время им было уже упущено. Начавшееся было в 1123 г. протвостояние Иракского султаната с Грузией в Ширване, завершилось победой Давида IV и включением Ширвана в состав Грузинского царства.

В завершении первой главы подробно освещена военная кампания 1124 г., в ходе которой Давид IV освободил от тюрок-сельджуков Дманиси, многочисленные крепости бывшего Ташир-Дзорагетского царства, отнял у Шаддадидов г. Ани (воспользовавшись поддержкой и приглашением анийских христиан) и нанес чувствительные поражения туркменам, осевшим в Южной Грузии.

Создание опорных баз на востоке бывшего Ташир-Дзорагетского царства и Ширване подготавливало условия для нанесения решающего удара сельджукским силам, сконцентрированным в Арране и его главном городе – Гандже. Можно сказать, что начальный этап борьбы за политическую гегемонию в Закавказье под руководством Давида IV Грузия выиграла. Скоропостижная смерть, наступившая 24.I.1125 г. прервала осуществление его широкомасштабных планов.

Вторая глава "Грузия, Иракский султанат Сельджукидов и тюркские эмираты в Дийар-Бакре и Армении при преемниках Давида IV (XII—начало XIII в.)" (с.60—122) состоит из шести параграфов: §1. Иракский султанат Сельджукидов 20—50-х годов XII в. и обстановка в Арране (с.60—65); §2. Эмираты Артукидов и Ахдабидов в Дийар-Бакре (с.65—68); §3. Государство шах-арменов (с.69—74); §4. Сурмарийский и Карсский эмираты (с.74—78); §5. Арзрумский эмират (с.78—84); §6. Грузия, Иракский султанат Сельджукидов и тюркские эмираты в Дийар-Бакре и Армении при преемниках Давида IV (XII—начало XIII в.) (с.85—122).

В процессе распада Сельджукской державы вблизи южных границ Грузинского царства, кроме Иракского султаната (в который был включен соседний Арран), сложились такие политические образования, как государство шах-арменов, Арзрумский эмират Салтукидов, Сурмарийский и Карсский эмираты. В Дийар-Бакре возникли эмираты Артукидов и Ахдабидов. Все они имели свои интересы в Северной Армении. В первых пяти параграфах второй главы освещена история этих соседних с Грузией тюркских политических единиц. Показано, что, несмотря на распад Сельджукской державы, на южных границах Грузии происходило не ослабление, а укрепление и консолидация тюркского элемента. Приток тюркских племен из Средней Азии в различные районы Ближнего Востока и Закавказья не прерывался. В Арране и Азербайджане обосновались, надо полагать, изгнанные из Грузии туркмены. В исламизированном Арране быстрыми темпами шел процесс тюркизации. Аналогичный процесс начался на армянских землях к северу и югу от р.Аракс. Значительная зона концентрации туркменов образовалась на берегах о.Гелакун.

В тот период, когда Грузия начала борьбу за политическую гегемонию в Закавказье, распределение земель в качестве икта в Арране и Армении среди тюркской и, в меньшей степени, курдской военной аристократии было уже почти завершено, или же завершалось. Естественно, что тюркская военная знать не могла примириться с устремлениями Грузинского царства и сдать свои позиции. Военно-политическая конфронтация Грузии с тюркскими феодальными образованиями, получившая особо жесткий характер при преемниках Давида IV, подробно освещена в последнем параграфе второй главы.

Смерть Давида IV стала как бы знаком для выступления соседних мусульманских государств против Грузии. Заостряется внимание на такие моменты, которые слабо или же вовсе не изучены в грузинской

историографии. Среди них – походы против Грузии султана Махмуда в 1125 г. и коалиционных сил Артукида Да'уда б. Сукмана и владельца Хлата Ибрахима б. Сукмана ал-Кутби в том же году. В обоих случаях победа осталась за грузинами. В 519 г. х./7.11.1125 – 26.1.1126 г. н. э. Деметре I удалось отвоевать Двин (факт вообще неизвестный в историографии) у Ахдабидов. Однако, уже в 1126 г. Грузия начала постепенно сдавать позиции. В 1126 г. Шаддадиды, воспользовавшись военной поддержкой султана Санджара, восстановили свою власть в г. Ани и вскоре заняли также Двин. В 1127 или 1128 гг. Санджар возвратил в Арран бежавшего оттуда Тогрула б. Мухаммада и назначил его атабеком Кара-Сункура. Кара-Сункуру временно удалось захватить Дманиси. В 1128 г. в сражении у Норберда Деметре нанес поражение атабеку и снова отвоевал Дманиси, однако он не смог удержать некоторые крепости у границ Аррана. Именно в этот период Ташир-Дзорагетские цари Аббас и Давид, потерявшие всякую надежду вернуть свои прежние владения от грузинских царей, отправившись в Арран, пошли на сотрудничество с Сельджукидами и получили взамен во владение Тавуш, Мацнаберд и др. крепости.

Противостояние Грузии и Аррана в начале 30-х годов XII в. засвидетельствовано арабским историком ал-'Азими. Оно достигло своей кульминации в 1139 г., когда грузинские войска под командованием Иванэ Абулетисдзе вторглись в разрушенную землетрясением Ганджу. В ответ атабек Кара-Сункур совершил два удачных похода в Грузию (Мхитар Гош, 'Имад ад-дин ал-Исфахани). В последующем десятилетии в боях с Арраном успех был на стороне Грузии и царь Деметре I не раз вмешивался в дела Ганджи. Он получал дань как с этого города, так и от Байлакана, однако грузинскому царскому двору не удалось достичь решающего перелома в этом направлении. Он не имел серьезной социальной опоры в Арране, где феодальные структуры христианской Грузии были неприемлемыми. Несовместимой оказалась идеология противоборствующих сторон – христианство и ислам. Мусульмане ожесточенно защищали Ганджу, важнейший пограничный с Грузией стратегический пункт. В середине 50-х годов Арран ускользнул от политического влияния Грузинского царства. Грузинским властям не удалось помешать возвышению атабека Шамс ад-дина Элдигуза (Илдениза), который, создав сильное атабекство в Арране и Азербайджане, с 60-х годов XII в. подчинил своему контролю Иракский султанат Сельджукидов. В дальнейшем отношения с Элдигузидами в монографии рассматриваются только в тех случаях, когда они совместно с шах-арменом выступали против

Грузии.

В последнем параграфе второй главы освещено также противостояние Грузии с Ахдабидами Арзана и Бидлиса, владевшими к началу 20-х годов XII в. г.Двином и в 1125 г., в борьбе с Грузией потерявшими этот город. В 1126 г. г.Двином овладели Шаддакиды. В 1130 г. Ахдабиду Туган-Арслану и его сыну Курти удалось вновь захватить его. Новый виток противостояния между Грузией и Ахдабидами завершился поражением грузинских войск в Гарни в 1131 г. Это обстоятельство вынудило грузинские власти надолго отказаться от борьбы за Двин.

В активе военных успехов Деметре I числятся победа над шах-арменом Сукманом II в 1130 г., кратковременный захват г.Карса в 1154 г. (факт неизвестный в грузинской историографии) и победа над эмиром Арзрума 'Изз ад-дином Салтуком в том же году, позволившая царю нейтрализовать Арзрумский эмират в борьбе за гегемонию в Северной Армении. Впервые в грузинской историографии рассмотрены такие вопросы как отношения Грузии с Мухаммадом II-султаном иракских Сельджукидов (ал-Хусайни); попытка Ибн Хубайры, везира Аббасидского халифата в начале 60-х годов XII в. использовать военный потенциал Грузинского царства против Эдигузидов (Мухаммад ал-Хамави). Подробно освещена борьба Грузии за овладение городом Ани в 60-70 годах XII в. под руководством царя Гиорги III. В этой борьбе Грузии противостояли государство шах-арменов, его союзники: Артукиды, Ахдабиды, Карсский и Сурмарийский эмираты, а также государство атабеков (Эдигузидов) в Арране и Азербайджане. Ожесточенные кровопролитные бои при Деметре и Гиорги III не принесли Грузии новые территории в Северной Армении. Шаддакидам удалось продлить свое существование в Шираке до конца XII в. Гарантами их безопасности были шах-армены и Эдигузиды. Они же разделили сферы влияния в других районах северной Армении. Двин вошел в состав государства атабеков (Эдигузидов). Их вассалом стал Сурмарийский эмират. Сукман II, уже владевший Эрасхадзором, распространил свое влияние на Вананд, а также на некоторые части Тао - в Южной Грузии.

Неудачи Грузии в Северной Армении были вызваны различными причинами. Установление господства тюркской и курдской военной знати, как известно, обусловило ликвидацию большей части армянских феодальных родов (С.Еремян). Оставшиеся в живых армянские феодалы нашли убежище в Византии и Грузии или же поступили на службу к сельджукам. На армянских территориях, аннексированных мусульманами, не осталось силы, способной защитить наследственное землевладение и вести вооруженную борьбу

против иноземцев. Следует отметить, что Эдигузиды, шах-армены и Салтукиды проводили веротерпимую политику в отношении своих армянских христианских подданных, что способствовало укреплению их господства. Армянская церковь, которая пользовалась налоговым и судебным иммунитетом (вплоть до XIX в.) и могла развернуть свою деятельность в пределах норм, дозволенных мусульманским правом, надо полагать, была мало заинтересована в открытой конфронтации с тюркской военной аристократией. Исключение, по-видимому, составляли христиане Ширака и его главного города Ани, подвергавшиеся стеснениям со стороны Шаддадидов. Именно при активной поддержке христианской верхушки Ани грузинские цари на протяжении XII в. несколько раз кратковременно занимали этот город. Однако, пример анийских христиан не заражал христианское население таких городов как Двин, Карс, Арзрум и др. Правда, армяне поступали на военную службу к грузинским царям, но роль армянских военных подразделений вряд ли следует преувеличивать, как это нередко допускается в исследованиях современных армянских историков. Тяжелое бремя военных расходов в течение целого столетия целиком ложилось на Грузинское царство, не имевшее практически сильного союзника. Соседние с Грузией тюркские государства создали эффективную систему коллективной защиты, одолеть которую Грузия долгое время не могла. Вследствие этого, взятый Давидом IV темп на искоренение владычества тюрок-сельджуков в Закавказье, в период царствования Деметре I и Гиорги III, был замедлен. Вместе с тем, они сохранили основное достижение Давида IV – территориальную целостность и неприкосновенность Грузии. Несмотря на ряд военных неудач, внутренние районы страны оставались недосыгаемыми для неприятеля. Грузия являлась значительным политическим фактором в международных отношениях Ближнего Востока. Это признавали такие крупные мусульманские государственные деятели как султан Санджар и атабек Нур ад-дин Махмуд б. Зенги. Непримируемая борьба Деметре и Гиорги III с тюрками-сельджуками на фронтах Аррана и Северной Армении подготовила почву для крупных военных побед Грузии в эпоху царицы Тамар (1184 – 1210).

Наибольшим достижением Грузинского царства в конце XII в. было окончательное присоединение г. Ани и Ширакской области в 1199 г., что расценивается как поражение шах-арменов и Эдигузидов в Северной Армении. На рубеже XII–XIII вв. незадолго до Басианского сражения (1202 г.) владетель Панаскерт Закария Аспаанисдзе отвоевал у тюрок Хахули, Ошки и Бана, а также, возможно, Олтиси в Тао. Началось наступление в направлении Вананда. Грузины заняли

эту область и взяли г.Карс, за исключением его цитадели, осада которой продолжалась несколько лет. Наряду с Ванандом был присоединен и Кечрор. Заняв коммуникационные линии Вананда и Кечрора, Грузинское царство создало серьезную угрозу как другим владениям шах-арменов на юге р.Аракс, так и Арзрумскому эмирату Салтукидов. Однако, по этим двум направлениям Грузии противостояли Аййубиды и Сельджукиды Малой Азии, о чем речь идет в последующей главе.

Третья глава монографии “Аййубиды и сельджуки Малой Азии у границ Грузии (70–80-е гг. XII в. – второе десятилетие XIII в.)” (с. 123–174) состоит из 6 параграфов: §1. Аййубиды и сельджуки Малой Азии на политической арене Ближнего Востока последней четверти XII в. (с.123 – 129); §2. Грузинское царство и Аййубиды в 80–х годах XII– начале XIII в. (с.129 – 140); §3. Грузия и Румский султанат: Басианское сражение (с.140 – 158); §4. Грузия, Аййубиды и Арзрумский эмират в борьбе за владения шах-арменов в начале XIII в. (с.158 – 164); §5. Грузинское царство и Аййубиды: борьба за Хлат в 1208–1210 гг. (с.164 – 174); §6. Грузия и Аййубиды во втором десятилетии XIII в. (с.172 – 174). В первом параграфе третьей главы показаны политические устремления Аййубидов и малоазийских Сельджукидов, которые постепенно приближались к южным границам Грузинского царства. Вследствие энергичной деятельности Салах ад-дина (1171–1193), основоположника государства Аййубидов, Египет превратился в основную силу, которая противостояла крестоносцам на Ближнем Востоке. Салах ад-дин продолжал политику священной войны против крестоносцев, которую вел Нур ад-дин Махмуд б.Зенги. Эта война, в свою очередь, требовала объединения военных сил Египта, Сирии и Северной Месопотамии. Подчинив Сирию, Салах ад-дин успешно продвигался в Северную Месопотамию, где Аййубидам удалось утвердиться в Дийар-Бакре и Дийар-Мударе. Уже в середине 80–х годов Аййубиды впервые попытались прорваться к региону о. Ван, сердцевине государства шах-арменов. Захват г.Хлата давал возможность Салах ад-дину развернуть наступление с одной стороны на Румский султанат, а с другой – на Азербайджан и достичь Ирана. Как видно из одного письма Салах ад-дина аббасидскому халифу, приведенного арабским историком Абу Шама, взоры аййубидского султана были направлены также на Грузию, которая занимала место в его экспансионистских планах, предусматривавших создание обширного мусульманского государства от Испании до Кавказа.

70–е годы XII в. были отмечены также крупными успехами

малоазийских сельджуков. Султан Кылыч-Арслан II (1156–1192) окончательно одолел Данишмендидов в восточной части Анатолии и захватил их владения. В 1176 г. у Мириокефала он нанес сокрушительное поражение византийцам. Последняя четверть XII в. была периодом резкой дезинтеграции имперских властей в подвластных Византии анатолийских провинциях и соответственно возросшей активности сельджуков. Румский султанат начал противостояние государству Аййубидов, однако не мог помешать его экспансии в Северную Месопотамию.

Грузинский царский двор внимательно следил за усилением Румского султаната. По сообщению ал-Фарики царь Гиорги III осенью 1174 г. приютил Шахан-шаха – брата султана Кылыч-Арслана, который претендовал на престол. Он был с почетом отправлен в Константинополь. Однако, между Грузией и Румским султанатом еще не существовали точки территориального соприкосновения и противостояния. В конце своего правления Кылыч-Арслан разделил султанат между своими сыновьями, братом и племянником. Его сыну, владельцу Токата Рукн ад-дину Сулайман-шаху понадобились большие усилия для восстановления целостности государства. В 1201 г. он захватил Малатию и вышел к берегам р. Евфрат. Возникла напряженность между Сельджукидами и Аййубидами. Сильный военный потенциал позволял Аййубидам не допускать продвижения Сельджукидов в Северную Сирию, Северную Месопотамию и регион о. Ван. Однако, малоазийские Сельджукиды все еще имели возможность направить свою экспансию на крайние границы Восточной Анатолии, что рано или поздно должно было вызвать конфликт с Грузией.

Во втором параграфе третьей главы освещены взаимоотношения между Грузией и Аййубидами в 80–90-х гг. XII– начале XIII в. Проанализирована “Клятвенная книга”, данная царицей Тamar Салах ад-дину (впервые частично изданная иранским ученым В.М.Юнеси в 1970 г. и полностью опубликованная вместе с грузинским переводом проф. М.Тодуа в 1975 и 1979 гг.). Выяснено (совместно с Т.Натрошвили), что ее составление связано с попыткой Салах ад-дина в июле - августе 1185 г. овладеть Хлатом после смерти шах-армена Сукмана II и походом грузинских войск к северным районам государства шах-арменов, когда впервые скрестились интересы Аййубидского султаната и Грузии. Описаны усилия грузинской дипломатии для выкупа захваченного Салах ад-дином в Хаттинской битве в 1187 г. Священного креста, на котором был распят Иисус Христос и для возврата грузинских монастырей в Палестине,

конфискованных Аййубидами. С этой целью грузинским царским двором были направлены два посольства Салах ад-дину. Первое из них, которое состоялось в период от 26.IX.1191 г. по 12.V.1192 г. завершилось безрезультатно. Султан отказал грузинам продать им Священный крест за 200 тыс. динаров. Второму, в сентябре 1192 г. сопутствовал успех. Грузинской христианской общине в Палестине вновь разрешили развернуть свою деятельность, получившей особо широкие масштабы после заключения мирного договора с Аййубидами Хлата в 1210 г. В конце второго параграфа рассмотрены также возможные цели аййубидского посольства в Грузии в 1203 г.

Третий параграф третьей главы посвящен военному столкновению Румского султаната с Грузией – Басианскому сражению в 1202 г. В нем освещены причины похода султана Рукн ад-дина Сулайман-шаха против Грузии, определены состав и численность его коалиционных сил, уточнено место битвы, охарактеризованы последствия этой военной конфронтации.

Поход румского султана против Грузии рассматривается как составная часть кампании, первым звеном которой был захват Арзрумского эмирата Салтукидов малоазийскими сельджуками. Стремление Рукн ад-дина овладеть Арзрумом объясняется причинами военно-стратегического и экономического характера. Захват Арзрума давал султану возможность защитить Восточную Анатолию в случае атаки с севера со стороны Грузии. Создание плацдарма в этом важном стратегическом пункте открывало хорошую перспективу для того, чтобы составить конкуренцию Аййубидам в регионе о. Ван, распространить влияние малоазийских сельджуков в Северной Месопотамии и вмешаться в борьбу за гегемонию в Северной Армении, где Элдигузидам и шах-арменам было уже не под силу оказать серьезное сопротивление Грузинскому царству.

Овладение Арзрумом означало выход малоазийских сельджуков на крупнейшую торговую магистраль, шедшей из Табриза в Трапезунт. Разделяется мнение известного французского востоковеда К.Каэна, согласно которому, осуществляя эту акцию, Рукн ад-дин “хотел привлечь караваны, которые до этого разгружались в Трапезунте, в Самсун”, находившегося с 90-х годов XII в. под властью Сельджукидов.

Военные успехи Грузии на рубеже XII–XIII вв., а в частности освобождение от тюрок ряда пунктов в пограничной с Арзрумом области Тао, взятие города Карс, осада ее цитадели, овладение коммуникационными линиями Вананда и Кечрора, открывающими доступ к Басианской равнине (входившей в состав Арзрумского

эмирата), создавали предпосылки для решающего наступления Грузии на Арзрум. Обеспокоенный Рукн ад-дин решил нанести опережающий удар, аннексировать Арзрум, превратить его в опорную военную базу, а затем отбросить грузин от Карса, имевшего важное стратегическое значение.

Собрав большие военные силы (ок. 20 тыс. всадников) как в самой Малой Азии, так и за ее пределами (например, среди Артукидов Харпута, и возможно, Аййубидов Северной Сирии, противников аййубидского султана ал-'Адиля и др.), 25 июня 1202 г., пройдя через территорию союзного Арзинджанского эмирата, Рукн ад-дин подошел к Арзруму, пленил последнего Салтукида 'Ала ад-дина Малик-шаха и передал город своему брату Мугис ад-дину Тогрул-шаху. Затем султан через Басианскую равнину двинулся в Грузию, однако он был остановлен и разгромлен грузинами в Нижнем Басиани, у крепости Мджнкерт (Смбат Спарапет, Мюнаджим-баши). Это произошло 27 июля 1202 г. (Г.Аласания). Рукн ад-дин и его брат Мугис ад-дин спасаясь бегством укрылись в Арзруме.

Победа над Рукн ад-дином имела большой отзвук на Ближнем Востоке. О ней писали многие мусульманские и христианские авторы. Ибн ал-Асир называет ее среди тех крупных успехов грузин, которые были наиболее тяжелыми для мусульман.

Несмотря на победу в Басиани, грузинские войска не пытались преследовать неприятеля и атаковать Арзрум, где укрылись Рукн ад-дин и Мугис ад-дин Тогрул-шах. Это следует объяснить тем, что грузинская конница, совершив глубокий рейд в Басиани, не имела с собой осадных машин. К тому же, в Арзруме у Рукн ад-дина оставались достаточные военные силы и, кроме этого, он мог бы вызвать из Малой Азии дополнительные военные контингенты. Нагруженное добычей победоносное грузинское войско вернулось на родину. Грузинский царский двор примирился с установлением власти Сельджукида Мугис ад-дина в Арзруме. Однако и Рукн ад-дин, потерпев поражение в битве с грузинами, потерял всякий контроль над Арзрумом и не смог осуществить свои планы, о которых говорилось выше. Еще некоторое время Мугис ад-дин проводил враждебную политику в отношении Грузии. Позже, в период царствования Георги Лаша (1210–1223), он признал сюзеренитет Грузии. Вассалом Грузинского царства стал также эмир Арзинджана Фахр ад-дин Бахрам-шах, захваченный в плен грузинами в Басианском сражении.

Если Басианское сражение носило оборонительный характер, то другие войны Грузии в первом десятилетии XIII в. были наступательными. Были осуществлены набеги по направлениям Азербайджана и Ирана, отвоеван город Двин (1203 г.) и временно

занят Сурмари. Стали вырисовываться контуры ближневосточной политики Грузии, ставившей целью выход на торговые пути, связывающие Иран с Левантом (Н.Бердзенишвили, В.Габашвили). Выражением этой политики явилось также наступление Грузии вглубь территории охваченного распрями государства шах-арменов, на города Арджиш, Манаскерт, Хлатскую область. Походы по этому направлению в 601–603 гг. х./1204–5 – 1206–7 гг. н.э. указывали на серьезные намерения грузинского царского двора аннексировать владения шах-арменов к югу от Аракса. Однако, как показано в четвертом параграфе третьей главы, в борьбу за овладение шах-арменским государством вступили и другие силы: Аййубиды, которые успели утвердиться в Дийар-Бакре и Мугис ад-дин Тогрул-шах, эмир Арзрума. Грузины, захватив цитадель Карса на рубеже 1206–1207 гг. и окончательно ликвидировав Карсский эмират – этот важнейший бастион тюрок в Вананде, отвоевали другие территории у шах-арменов: Кагызман и Валашкерт к югу от Аракса, однако большего сделать не смогли. В 603 г. х./1206–7 г.н.э. Хлат был захвачен Аййубидом ал-Авхадом (сыном султана ал-'Адила), владетелем Маййафарикина, при поддержке других аййубидских сил.

В пятом параграфе третьей главы показано, что Грузия не смирилась с установлением аййубидского господства в Хлате и в 1208–1210 гг. продолжала борьбу за этот опорный стратегический пункт в регионе о.Ван. В октябре 1210 г. грузинские войска под командованием Иванэ Мхаргрдзели окружили Хлат и были близки к тому, чтобы взять его, однако 10.Х., в промежутке времени между предвечерней (салат ал-'аср) и послезакатной (салат ал-магриб) молитвами, Иванэ Мхаргрдзели, совершая обход осажденного города, попал в ловушку, устроенную защитниками города и был взят в плен. За освобождение своего полководца грузинские власти заплатили дорогой ценой. Они выкупили его за 100 тыс. динаров, освободили 5 тыс. пленных, вернули завоеванную ранее 21 крепость (в том числе Сурмари). Иванэ Мхаргрдзели был вынужден выдать замуж за ал-Авхада свою дочь Тамту, ставшей вскоре после смерти мужа, женой его брата ал-Ашрафа. Между Грузией и аййубидским владением Хлата был заключен 30-летний мирный договор. Этот мирный договор приостановил продвижение Грузии на юг р.Аракс к важнейшим торговым путям в регионе о.Ван. Вместе с тем он приостановил продвижение Аййубидов на север. Преемники Салах ад-дина не смогли осуществить его широкомасштабные планы. Границей между Аййубидами и Грузинским царством стал Аракс. Установление мира с Аййубидами принесло Грузии некоторые

преимущества. Она получила привилегии и льготы для своих паломников и монастырской общины в Иерусалиме, а также добилась свобод и льгот для христиан Тарона, армянской области, подвластной Аййубидам.

Мирные отношения между Грузией и Аййубидами Хлата, как выясняется в шестом параграфе третьей главы, продолжались во втором десятилетии XIII в. В грузинской историографии Хлат нередко рассматривается в качестве данника, вассала и сферой влияния Грузинского царства. Однако подобное мнение основано на указаниях грузинских летописей и не учитывает данных арабских источников, не дающих никакого основания для такого заключения. Владение Аййубидов Хлата являлось северным форпостом сильного государства Аййубидов, единство и целостность которого сохранялись до самой смерти султана ал-Адиля (1218 г.). Гарантом того, что Грузия не предпримет наступления на Хлат являлась дочь Иванэ Мхагрдзели, жена ал-Ашрафа Тамта, известная среди мусульман под именем Курджийа (Грузинка). Однако, молодой и энергичный царь Гиорги Лаша вряд ли мог навсегда примириться с соседством Аййубидов на юге своего царства. В благоприятной политической ситуации он попытался бы нарушить мир. Такая ситуация возникла в период пятого крестового похода.

Четвертая глава "Грузия и ближневосточный мусульманский мир в период нашествия монголов и хорезмийцев в 20–30-х годах XIII в." (с.175 – 198) состоит из трех параграфов: §1. Грузия, владение Аййубидов Хлата и Арзрумский эмират в начале 20-х годов XIII в. (с.176 – 185); §2. Грузия, Аййубиды и сельджуки Малой Азии в период нашествия хорезмийцев (с.185 – 193) и §3. Грузия, Аййубиды и Румский султанат в начале 30-х годов XIII в (с. 193–198).

В первом параграфе четвертой главы говорится о том, что в период царствования Гиорги Лаша (1210 – 1223) Грузия оказалась в центре внимания крестоносцев, основным противником которых на сирийско-палестинских фронтах являлись Аййубиды. Сильное Грузинское царство, которое граничило с Аййубидами на севере, стало желанным союзником крестоносцев, в особенности для участников пятого крестового похода, начавшегося в 1217 г. Гиорги Лаша, отозвавшись на их призыв, начал готовиться к военным действиям против Аййубидов, однако неожиданное появление монголов, первое же поражение от них зимой 1220 г., изменили его планы.

В первом параграфе четвертой главы показано, что Гиорги Лаша, реально оценив силу монголов, наметил план создания большой

антимонгольской коалиции. Он предложил военный союз атабеку Азербайджана Узбеку и владельцу Хлата и Джазиры Аййубиду ал-Ашрафу. На основе сообщения Ибн ал-Асира в грузинской историографии было принято мнение, что монголам стало известно об их планах. Они опередили союзников и нанесли поражение грузинам. Один из мамлюков Узбека Акуш перешел на сторону монголов и помог им победить грузин. От внимания исследователей ускользнуло еще одно сообщение того же Ибн ал-Асира, указывающее на то, что ал-Ашраф не принял предложения грузинского царского двора. Владелец Хлата, которому еще не угрожали монголы, предпочел отправиться в Египет и принять участие в объединенных аййубидских силах в боях против крестоносцев, высадившихся в 1218 г. в Дамiette. Правда, он пообещал, что при необходимости Грузии окажет содействие его брат Шихаб ад-дин Гази, которому он передал во владение Хлат, однако, в феврале-марте 1221 г., когда ал-Ашраф направился в Египет, а Гази вступил в Хлат, монголы успели нанести второе поражение грузинам. Ал-Ашраф не сдержал своего слова. Военные силы Аййубидов не оказали помощи Гиорги Лаша, который незадолго до этого собирался нарушить с ними мирный договор. Для ал-Ашрафа, отправившегося в Египет, было предпочтительнее оставить в своем тылу побежденную и ослабленную в войне с монголами, нежели победившую и сильную Грузию.

Попытка Грузинского царства впервые в истории организовать сильную антимонгольскую коалицию с участием соседних мусульманских владельцев не увенчалась успехом. На его призыв отозвался лишь Мугис ад-дин – эмир Арзрума, однако одолеть монголов им не удалось. Победив грузин в третьем сражении, в конце 1221 г., монголы покинули Закавказье.

В завершении первого параграфа освещены некоторые аспекты отношений Грузии с Аййубидами и Арзрумским эмиратом перед нашествием хорезм-шаха Джалал ад-дина. Султан ал-Камил (1218 – 1238) с целью обеспечения безопасности северных границ своего государства, попросил руки Русудан – сестры царя Гиорги Лаша для своего брата Шихаб ад-дина Гази, владельца Хлата. Породниться Аййубидам с грузинским царским домом не удалось. После смерти царя (18. I. 1223 г.), Русудан вышла замуж за молодого Гийас ад-дина, сына арзрумского эмира Мугис ад-дина Тогрул-шаха. В 1223 г. произошло столкновение с Сурмарийским эмиратом, вассалом Аййубидов Хлата. Этот конфликт удалось локализовать. Грузинский царский двор в этом же году отозвавшись на призыв Римского папы, вновь начал готовиться к войне против Аййубидов в союзе с

крестоносцами, однако и на этот раз его планам на суждено было сбыться. Грузия оказалась лицом к лицу с хорезмийцами во главе с султаном Джалал ад-дином.

Во втором параграфе четвертой главы рассмотрены такие вопросы как интересы хорезмийцев в Закавказье, в частности, в Грузии, еще при отце Джалал ад-дина Мухаммаде (1200 – 1220); военно-политическая изоляция Грузии на Ближнем Востоке в период нашествия Джалал ад-дина (с 1225 г.); освещены итоги Йасы-чименского сражения в 1230 г., в котором объединенные военные силы ал-Ашрафа и румского султана Кей-Кубада I (1218 – 1237) разбили войска Джалал ад-дина. Поражение хорезмийцев с облегчением было воспринято в Грузии, однако следует отметить и то, что Йасы-чименское сражение изменило соотношение сил на южных границах Грузии не в ее пользу. Кей-Кубад захватил Арзрум, владетель которого Джахан-шах б. Мугис ад-дин был союзником Джалал ад-дина и включил его в состав Румского султаната. До этого, в 1227 г. он ликвидировал также Арзинджанский эмират Мангуджакидов. Ал-Ашраф вернул себе захваченный в 1230 г. Джалал ад-дином и опустошенный им Хлат, и, кроме него, занял также Мамриван и Олтиси, владетель которого, являвшийся союзником хорезмийцев, пал в Йасы-чименском сражении. Таким образом, Аййубиды, хотя временно, впервые утвердились в этих частях Тао, южной области Грузии. В то же самое время, как показано в третьем параграфе четвертой главы, вновь возникла опасность вторжения монголов, которые разбили Джалал ад-дина в 1231 г., оккупировали Азербайджан и стали опустошать армянские территории к югу от р. Аракс. В 1232 г. они начали грабить восточные окраины Грузии. Грузинский царский двор направил посольства к Аййубидам: ал-Ашрафу (в 1231 г.) и султану ал-Камилю (в 1232 г.) для сколачивания антимонгольской коалиции, но как и прежде, его усилия окончились безрезультатно. Перед угрозой вторжения монголов Русудан была вынуждена пойти на сотрудничество с ними и оказать их предводителю нойну Чормугану поддержку в походе против малоазийских сельджуков. Достигнув Сивас и опустошив его окрестности, монголы вернулись обратно в Муган. В отместку Кей-Кубад направил свое войско против Грузии. По сообщению Ибн Биби (впервые в грузинской историографии проанализированного Н. Шенгелия), сельджуки, одержав верх над грузинами, захватили несколько крепостей, в том числе Нихах и Хах. Удалось установить, что Нихах лежал к западу от Торгума, на берегу р. Чорох, а Хах – тот же Хахули. Таким образом, выясняется, что вторжение сельджуков

имело место в потустороннем Тао. Это могло произойти из Арзрума, через Спери, или же Гурджи-богаз. Русудан была вынуждена искать мир. Она предложила султану выдать свою дочь Тamar замуж за его сына Кей-Хусрау (свадьба состоялась в 1237 г.) и взяла обязательство оказать ему содействие в военных походах.

В 1233 г. Кей-Кубад захватил г.Хлат, а затем Сурмари, которым ал-Ашраф, получивший во владение Дамаск, уделял все меньше внимания. До этого (как отмечалось выше), Кей-Кубадом были ликвидированы Арзрумский и Арзинджанский эмираты. Грузинское царство, совсем недавно имевшее свои политические интересы по отношению Хлата и Сурмари, Арзрума и Арзинджана, было не в состоянии опротестовать военные акции Сельджукида. Оно было слишком ослаблено в ходе разорительных походов хорезмийцев и недавнего поражения от малоазийских сельджуков. Непосредственно на южных и юго-западных его границах появилось агрессивное государство – Румский султанат и трудно полагать, как сложились бы отношения между ними, если бы не нашествия монголов, перед которыми оба государства оказались бессильными. Нашествия монголов на Ближний Восток имели одну специфическую особенность. Будучи язычниками-шаманистами и воюя против мусульманских государств, они брали себе в союзники христиан. Вскоре после установления монгольского владычества и образования государства ильханов, христианская Грузия оказалась втянутой в длительную и кровопролитную конфронтацию ильханов с ближневосточным мусульманским миром.

Последняя глава монографии “Грузия и ближневосточный мусульманский мир: идеологическая борьба и мирное сосуществование” (с.199 – 256) состоит из двух параграфов: §1. Грузинское христианство и ислам: Идеологическая борьба (с.202 – 223) и §2. Мирное сосуществование (с. 223 – 256). Отмечено, что сельджуки вдохнули новую жизнь в ортодоксальный ислам – суннизм, выступив в роли поборников веры от посягательств со стороны “неверных” – христиан. После распада Сельжукской державы тюркские государства на Ближнем Востоке вели успешные войны против Византии и государств крестоносцев. Выдвижение Аййубидов курдского происхождения на политическую арену способствовало дальнейшему укреплению позиции ортодоксального ислама.

Нашествия тюрков-сельджуков дали новый импульс распространению ислама на территории Грузии. Наступление на христианскую веру было мощным. Христианские церкви и монастыри осквернялись и разрушались завоевателями и на их месте строились

мечети. В 1067 г. христианский царь Кахети принял ислам, что было беспрецедентным событием в истории Грузии.

Победоносная война Давида IV против тюрок-сельджуков рассматривалась идеологами ислама, как борьба против поборников "истинной веры". Она вызвала ухудшение положения христианского населения Тбилиси. Тбилисские и дманисские мусульмане были среди инициаторов сколачивания большой антигрузинской коалиции, которой Давид IV нанес поражение 12.VIII.1121 г. в Дидгори.

Военно-политическую конфронтацию с соседними мусульманскими государствами постоянно сопровождала острая идеологическая борьба между приверженцами двух религий. Вместе с тем, вхождение мусульманских общин в подданство грузинских царей в ходе их успешной борьбы за гегемонию в Закавказье, обуславливало необходимость того, чтобы грузинский царский двор выработал определенные формы обращения с ними.

В первом параграфе пятой главы освещены различные формы идеологической борьбы между исламом и грузинским христианством, охарактеризованы идеологические основы военно-политической конфронтации. Обращается внимание на тот факт, что в отличие от историка Давида IV, в мрачных тонах описывающего нашествия сельджуков, в сочинениях историков царицы Тамар не наблюдаются явно выраженные и всеобъемлющие антитюркские настроения. При преемниках Давида IV, тюркский элемент, ставший господствующим на обширной территории Ближнего и Среднего Востока, отличался от той силы, которая участвовала в сельджукских завоеваниях. Тюркская верхушка на завоеванных территориях постепенно переняла многие обычаи покоренных народов, чуждых для кочевников. Она подверглась сильному влиянию иранских и арабских исламизированных обществ и сама стала выразительницей и защитницей чаяний и интересов этих обществ. Для грузинской церкви и грузинского царского двора сельджукские султаны и тюркские эмиры являлись, главным образом, представителями и защитниками враждебной им религии. Ввиду этого, идеологическая борьба при преемниках Давида IV и в эпоху царицы Тамар была направлена не столько против тюрок-сельджуков, сколько против ислама. Соответственно для мусульманских идеологов борьба против Грузии была борьбой против "неверных" христиан. В нарративных источниках отразились различные аспекты идеологического противоборства: дискредитация религии противника и возвеличение своей веры; унижение государственных деятелей и военных сил противника и восхваление своих; диспуты на теологические вопросы

(среди которых особое место отводится дискуссии Давида IV с кадием Ганджи о сотворенности и предвечности калима, т.е. Иисуса Христа) и др. Идеологическая борьба способствовала формированию общественного мнения в мусульманских странах против Грузии и наоборот.

Военно-политическая конфронтация была окутана в религиозную оболочку. Внешне противостояли друг другу не грузинское феодальное общество и политические системы Сельджукидов или Аййубидов, а поборники и защитники двух религий. Идеология джихада – “священной войны” против “неверных” оправдывала грабительские набеги кочевников, обосновывала и направляла любые походы мусульман против христианской Грузии. Под лозунгом джихада намеревался осуществить свой большой экспансионистский план султан Салах ад-дин. Под флагом джихада совершил поход против Грузии Руки ад-дин Сулайман-шах. Ориенталисты полагают, что джихад вел к военной экспансии мусульман, но не к прямому обращению в ислам (У.Монтгомери Уотт). В целом это так, но вместе с тем имеется немало примеров того, что победившая мусульманская сторона именно насильственными методами пыталась распространить свою веру. Так произошло, в частности, во время завоевания Тбилиси Джалал ад-дином в 1226 г.

Вооруженная борьба против исламского экспансионизма требовала идеологического обоснования со стороны христианской Грузии. Джихаду она противопоставляла борьбу за “божью веру”. Эта борьба не была религиозной войной, как крестовые походы, однако она без сомнения велась с позиции веры, оправдывала смерть “за божью веру” в войне против “язычников”, “неверных”, “варваров”, т.е. мусульман. Вместе с тем, следует отметить, что как для христианства вообще, так и для христианской Грузии, идея обращения “неверных” мусульман в христианство была принципиально чужда.

Отношения между Грузией и ближневосточным мусульманским миром XII–первой трети XIII в. не ограничивались только войнами. Это были также нормальные политические, экономические и культурные контакты. Значительным фактором для мирного сосуществования с соседними мусульманскими государствами являлись нормальные отношения к мусульманам, проживающим в Грузинском царстве. Во втором параграфе пятой главы рассмотрены те условия, которые сделали возможными сосуществование последователей двух религий в одном государстве.

Заняв штурмом Тбилиси в середине февраля 1122 г., Давид IV жестоко расправился с местными мусульманами, оказавшими ему

яростное сопротивление. Впоследствии царь, прекратив репрессии, стал проводить веротерпимую политику в отношении мусульман. Он принял особые меры для обеспечения и сохранения нормальной жизнедеятельности мусульманского населения, отменил налоги ('ушр, харадж, ма'уна, кист) за 1122 г. для мусульман, дал им возможность свободно и беспрепятственно выполнять религиозные обряды, специальным постановлением обеспечил неприкосновенность жизни мусульман, оградил их от нежелательных контактов с христианами и с иудеями, осуществил эмиссию монет с приемлемыми для мусульман легендами на арбаском языке (сохранившимся лишь со времен царствования Деметре I). Он и его наследник Деметре благосклонно относились к верхушке мусульманского духовенства, публично выражали свое уважение к исламу, ходили на пятничную молитву в соборную мечеть, слушая хутбу и чтение Корана, награждали хатибов и муаззинов. Давид построил гостинные дома для проповедников, суфиев и поэтов, установил для них угощение и, как отмечает ал-Фарики, "оказал ученым, богословам и суфиям такой почет, какой они не имели среди мусульман".

На основе данных арабских и персидских нарративных источников можно заключить, что веротерпимая политика Давида IV продолжалась при его преемниках на протяжении целого столетия. Следует отметить, что мусульманское население Тбилиси (и по-видимому, других городов Грузинского царства), находилось под юрисдикцией мусульманского судьи – кадия, должность которого сохранялась и после 1122 г.

Идеологическая борьба с исламом и веротерпимость являлись составными частями единой религиозной политики грузинских царей. В грузинской историографии отмечен тот факт, что Давид IV и последующие грузинские цари были вынуждены считаться с теми группами населения Грузинского царства, которые издревле имели свою религию (Б.Ломинадзе). Подобное отношение к другим религиозным общинам не было чуждо для мусульманского мира. Несмотря на идеологию джихада и ограничения гражданских прав зиммиев – покровительствуемых иноверцев, признававших власть мусульман, мусульманское право защищало их неприкосновенность и имущество. В рамках мусульманского законодательства зиммии вели свою профессиональную деятельность и выполняли свои религиозные обряды. Несмотря на многие бурные события, христианские общины Ближнего Востока на протяжении столетий сохранили свое существование, что было бы невозможным в условиях всеобщего фанатизма и тотального непримиримого гонения. Высказано мнение,

что положение мусульман в Грузинском царстве напоминает положение зиммиев в мусульманских странах. Веротерпимая политика Давида IV и его преемников, кроме существенных политических и экономических факторов, на которых заостряли внимание грузинские исследователи, по-видимому, учитывала ту практику, которая была распространена и принята на мусульманском Востоке в отношении иноверцев и к тому же была хорошо известна в Грузии в период 400-летнего господства мусульман в Тбилиси.

Веротерпимая политика грузинских царей вовсе не означала правового уравнивания христианских и мусульманских подданных. В правовом и социальном отношениях мусульмане, которые считались "неверными", стояли безусловно ниже христиан. В эпоху царицы Тамар (если не раньше) мусульманское население Грузинского царства платило подушную подать, их свидетельство против христиан не принималось в суд, запрещались браки с "язычниками", т.е. мусульманами (исключения составляли династические браки или же браки представителей высших слоев феодального общества, вызванные политическими мотивами), мусульман не было в военном руководстве и в органах управления Грузинского царства. Создается впечатление, что в этих сферах мусульманский элемент, который, в основном, был занят ремеслом и торговлей, был лишним для грузинского царского двора. Интеграция мусульманского населения Грузии с христианским не произошла или же этот процесс протекал медленно. Привилегии и льготы, полученные мусульманами, с одной стороны, и ограничения их политических прав, с другой стороны, создавали питательную почву как для политической лояльности, так и для антихристианских и антигрузинских настроений, которые наиболее явно проявились в период политической дестабилизации, в частности – нашествия Джалал ад-дина.

GEORGIA AND THE NEAR-EASTERN ISLAMIC WORLD IN THE 12TH – FIRST THIRD OF THE 13TH CENTURY

Summary

The present study – based on primary sources in Georgian, Armenian, Arabic, Syriac, and other languages, as well as the literature in the field – deals with the political aspects of relations between the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic world in the 12th – first third of the 13th century. Questions of the ideological confrontation of Christian Georgia and Islamic world are also discussed as well as the policy of tolerance of other religions pursued by King David IV the Builder (1089–1125) and his successors in regard to their Muslim subjects.

The subject of study and its chronological boundaries are defined and the sources used are named in the introductory part.

Chapter One deals with Georgia's relations with the Turk-Saljuqs in the first quarter of the 12th century. The foreign-political factors that assisted David IV in ceasing to pay the Saljuqs the tribute and in restoring Georgia's independence in 1099 are ascertained and discussed. The relations of the Kingdom of Georgia with the Great Saljuqs in 1104–1118 and David's struggle for hegemony in Transcaucasia in 1120–1124 are studied. In this period the king inflicted heavy blows on the Turks concentrated in Arran, routed the Muslim coalition led by the Artukid Najm al-Din II-Ghazi, and the Saljuqid ruler of Arran Toghril b. Muhammad (12 August 1121), freed Tbilisi (February 1122), incorporated the former Armenian Kingdom of Tashir-Dzoraget in the Kingdom of Georgia after ridding it of Saljuq domination; he also annexed Sharvan and Ani in northern Armenia (1124), and completed the political unification of Georgia, the latter turning into a powerful feudal monarchy and a major power in the Near East.

Chapter Two is devoted to the relations of the Kingdom of Georgia with the Saljuq Sultanate of Iraq and the Turkish emirates (of the Ahdabids, Artuqids, Shah-Armans, Kars, Surmary and Erzerum) that arose in Diyar Bakr and Armenia in the course of the breakdown of the Great Saljuq Empire in the period of David IV's successor's in the 12th and early-13th centuries. It is shown that David IV's successors Demetre I (1125–1156) and Giorgi III (1156–1184), continued David's political course directed at

eliminating Saljuq domination in Transcaucasia and uniting the Transcaucasian countries under Georgia's leadership. In implementing this course Georgia was confronted with the above-named Turkish states, resulting in long and bloody wars in which Demetre I and Giorgi III defended the country's territorial integrity from nomad inroads and depredation but failed to achieve a decisive victory in Arran and northern Armenia. A powerful state of the Atabeg Eldigüzids came into being in Arran and Azarbaijan (in the 1150s) which actually brought the Saljuq Iraq sultans under its sway. The Eldigüzids, Shah-Armans, and other small emirates, neighbouring on Georgia, created an effective collective system of defense which Georgia was unable to overcome in northern Armenia for a long time. In 1126 Demetre I yielded Ani. Later Giorgi III took the city several times (in the 1160s-1170s), as well as Dvin, but failed to retain them. A change came in Queen Tamar's period (1184-1210). The Georgians took and annexed Ani of the Shaddadids, and in general, the province of Shirak in northern Armenia (which is considered a defeat of Eldiguzids and the Shah-Armans in this region), and in 1203 they captured Dvin. At the end of the 12th - beginning of the 13th century Tao in southern Georgia was cleared of the Turks, and the province of Vanand was taken. The Kingdom of Georgia created a threat to the Emirate of Erzerum, and early in the 13th century transferred hostilities south of the Araxes - deep into the dominions of the Shah-Armans. However, in these directions the Georgians were opposed by the Ayyubid empire and the Saljuq Sultanate of Rum.

Chapter Three discusses the relations of the Kingdom of Georgia with the Ayyubids and Saljuqs of Rum. The diplomatic contacts of the Georgian royal court with the Ayyubid Sultan Salah al-Din in the 1180s-1190s are studied. It is shown that the interests of Georgia and the Ayyubids clashed in the region of Lake Van. The Georgians seized the dominions of the Shah-Armans to the north of the Araxes, but in the struggle for Khlat (Akhlát) success fell to the Ayyubids. The failed siege of Khlat in 1210 and the capture of the Commander-in-Chief Ivane Mkhargrdzeli induced the Georgian royal court to conclude a 30-year peace treaty with the Ayyubids. This treaty ended Georgian active foreign policy in the direction of Lake Van and the further expansion of the Ayyubids north of the Araxes, the latter river becoming a natural border between the Ayyubids of Khlat and Georgia. The causes of confrontation between the Saljuqs of Rum and Georgia are studied in the same chapter. The capture of the Emirate of Erzerum by the Saljuq Sultan Rukn al-Din Sulaiman-Shah (1196-1204) and his campaign against Georgia are discussed in detail. His heavy defeat

at the fortress of Mjnkert in Basiani on 27 July 1202 prevented Rukn al-Din's active intervention in the affairs of Transcaucasia. In the following 30-year period the Saljuqs of Asia Minor made no attempt at attacking Georgia. The Emirates of Erzerum and Arzindjan, having become Georgian vassals, turned into buffer zones between the Kingdom of Georgia and the Sultanate of Rum.

Chapter Four studies the relations of the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic World in the 1220s-1230s, during the invasions of the Mongols and the Khwarazmians. It is noted that at the end of the second decade of the 13th century the Kingdom of Georgia (now actually including almost the whole of northern Armenia) pursued an active, offensive policy against the Eldiguzids, intending at the same time to render military help to the Fifth Crusade, and to break the 30-year treaty concluded with the Ayyubids. The appearance of the Mongols in 1220 altered the situation. King Giorgi Lasha's (1210-1223) attempt to arrange an anti-Mongol coalition with the participation of Özbeğ the atabeg of Azarbaijan and al-Ashraf, the Ayyubid ruler of Khlāt was unsuccessful. Al-Ashraf whose dominion was so far not threatened by the Mongols, preferred to go to Egypt to fight against the Crusaders. The Georgians, left alone face to face with the Mongols, suffered several defeats in 1220-1221. A little later - during the invasions of the Khwarazmians (1225-1231) - the Georgian Kingdom found itself in total military and political isolation in the Near East as a result of Sultan Jalal al-Din's diplomacy. The Ayyubids and the Saljuqs of Asia Minor united against the Khwarazmians, but Christian Georgia failed to find common ground with them. The same chapter deals with the consequences of the battle of Yasi-chimen (1230) for Georgia, with Queen Rusudan's (1223-1245) diplomatic efforts to arrange an anti-Mongol alliance with the Ayyubids, and with the military defeat of Georgia in the fight against the Saljuqs of Rum in 1232, soon followed by the conquest of the country by the Mongols.

The last, Chapter Five, is devoted to questions of the ideological struggle and peaceful coexistence between Christian Georgia and the Islamic world. The forms of ideological struggle and the ideological principles of military and political confrontation are studied. It is shown that Christian Georgia opposed the Muslim *jihād* (holy war) with a fight for "God's faith", which was not a religious war, like the campaigns of the Crusaders, but was carried on from the position of the Christian faith, justifying death for "God's faith" in fighting the "unbelievers", "heathens", "barbarians" i.e. Muslims.

Georgia's relations with the Near-Eastern Islamic world were not

limited to wars alone. There also existed normal political, economic and cultural contacts. The attitude to the Muslims residing in the Kingdom of Georgia constituted a major factor in peaceful coexistence. A policy of tolerance in matters of faith in regard to his Muslim subjects was laid down by David IV the Builder. Following the liberation of Tbilisi from Muslim domination (1122), he granted a number of privileges to Tbilisi Muslims. He allowed Muslims to exercise freely and unimpeded their religious rites, ensured their personal safety by a special decree, safeguarded them from undesirable contacts with Christians and Judeans, struck coins with Arabic inscriptions acceptable to the Muslims (such coins have come down to us from Demetre I's reign) etc. This policy of tolerance of other religions continued towards the Muslims in the period of David IV's successors, over a century. The Muslim population of Tbilisi (and other cities) was under the jurisdiction of the *qadi*. It is suggested that the status of the Muslim population in the Christian Kingdom of Georgia resembled that of the *dhimmis* (or members of the "protected" communities) in the Islamic states. Although the Muslims living in the Kingdom of Georgia enjoyed more rights than the *dhimmis* in Islamic countries, legally and socially they were not equal with Christians. In Tamar's period they paid the poll-tax, their testimony at court against the Christians was not accepted, marriage to Muslims was prohibited (with the exception of dynastic marriages, or marriages of representatives of the elite of the feudal society contracted for political motives). Muslims largely engaged in trade and artisanship, and did not take part in commanding war operations and in bodies of state administration. Their integration into the Christian population did not take place, or the process was slow. The privileges granted to Muslims, on the one hand, and the limited political rights, on the other, created fertile soil both for political loyalty and for anti-Georgian and anti-Christian attitudes, which manifested itself especially in conditions of political destabilization, in particular during the invasion of the Khwarazmians.

შემოკლება

- აფ — აღმოსავლური ფილოლოგია. თბ.
და — კრ. დავით აღმაშენებელი, თბ., 1990.
ენიმპის მოამბე — აკად. ნ. შარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. თბ.
მძლი — კ.კეკელიძე, ეტიოდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბ.
თბ. — თბილისი.
თ.ბ. — თარიღის გარეშე.
თბრ — თხზულებათა კრებული.
თსუშ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ.
იიშ — ივ.ჯავახიშვილის სახლობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. თბ.
ბის — კრ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ., 1966.
მელს — მაკნე. ენისა და ლიტერატურის სერია. თბ.
მიამხის — მაკნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ.
მიმხის — მაკნე. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ.
მსაი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. თბ.
მსსის, თსუშ — XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ.
მშ — თ. ნატროშვილი. მაშრიყით მალრიბამდე., თბ., 1974; თბ., 1978.
ნმაი — ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბ., 1957.
ნფსი — რ. მეტრეველი. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან. თბ., 1972.
სა — კრ. საქართველო და აღმოსავლეთი, თბ., 1984.
სინამ — კრ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. I, თბ., 1976.
სინბა — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. თბ.
სინ, III, 1979 — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III. თბ., 1979.
სის — ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ.
სრხ — კრ. საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966.
სსამ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. თბ.
სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. თბ.
სუბამ — შ. ბადრიძე. საქართველოს ურთიერთობები ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპასთან. თბ., 1984.
სდ — ვ. დონდუა. საისტორიო ძიებანი. I-II, თბ., 1967-1973.
შსა — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. თბ.
ბც, I-II, IV, 1955-1959, 1971 — ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი

ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ — ტ. I-II, თბ., 1955-1959; ტ. IV, თბ., 1971.

მწ — ქართული წყაროთმცოდნეობა. თბ.

სსპი — კრძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.

АДСУСКИН — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

ВВ — Византийский временник. Москва.

Ер. — Ереван.

ИФЖ — Историко-филологический журнал Армении. Ереван.

ИЭС — Ислам. Энциклопедический справочник. Москва, 1991.

КВ — Кавказ и Византия. Ереван.

Л. — Ленинград.

М. — Москва.

НАА — Народы Азии и Африки. Москва.

ППВ ИФИ — Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Москва.

ПС — Палестинский сборник. Москва.

ТС — Тюркологический сборник. Москва.

ВЕО — Bulletin d'Études Orientales.

BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London.

СНІ — Cambridge History of Iran.

СМН, IV/1-2 — Cambridge Medieval History, IV. The Byzantine Empire. Pt. I-II—Ed. by J.M. Hussey. Cambridge, 1966-1967.

ЕІ² — The Encyclopaedia of Islam (New Edition). London.

НС, I-II, V, 1969-1985 — A History of Crusades. Kenneth M. Setton General Editor. vol. I. The First Hundred Years. Ed. by M.W. Baldwin. vol. II. The Later Crusades, 1189-1311. Ed. by R.L. Wolf, H.W. Hazard. The University of Wisconsin Press. Madison, Milwaukee and London. 1969; vol. V. The Impact of the Crusades on the Near East. Ed. N.P. Zacour and H.W. Hazard. The University of Wisconsin Press. Madison, Wisconsin, 1985.

ІА — Islam Ansiklopedisi. Istanbul.

JA — Journal Asiatique. Paris.

JRAS — Journal of the Royal Asiatic Society.

LME — Law in the Middle East. Ed. by M. Khadduri and H.J. Liebesny, vol. I. Origin and Development of Islamic Law. Washington. 1955.

RHC — Recueil des historiens des Croisades. Paris.

SEI — The Shorter Encyclopaedia of Islam. Leiden. 1974.

ბიბლიოგრაფია *

- 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი — C.Cahen. 'Abdallatif al-Baghdadi, portraitiste et historien de son temps. — B.E.O., t.XXIII. Damas, 1970.
- აბუ ლ-ფიდა', II-III — ალ-მუხთასარ ჭი ახბარ ალ-ბაშარ („კაცობრიობის მოკლე ისტორია“) თა'ლიფ 'იმად ად-დინ ისმა'ილ აბი ლ-ფიდა', II-III, ალ-მატბა'ა ალ-ჰუსანიმა ალ-მისრიმა, 1325/1907.
- აბუ შამა, 1871 — არ-რავდათამან ჭი ახბარ ად-დავლათამან („წიგნი ორი ბალისა, ორი დინასტიის ამბების შესახებ“). თა'ლიფ შიჰაბ ად-დინ აბი მუჰამმად 'აბდ არ-რაჰმან ბისმა'ილ ბიბრაჰიმ ალ-მაკდისი აშ-შაჰი'ი. II. ალ-კაჰირა, 1288/1871.
- აბუ შამა, 1974 — თარაჯიმ რიჯალ ალ-კარნამან ას-სადის ვა ს-საბი' ალ-მარუფ ბი-ზამლ 'ალა-რ-რავდათამან („მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეების მოღვაწეთა ცხოვრება, რომელიც ცნობილია როგორც „ორი ბალის დამატება“). ლი-შიჰაბ ად-დინ აბი მუჰამმად 'აბდ არ-რაჰმან ბისმა'ილ ალ-მარუფ ბი-აბი შამა ალ-მაკდისი ად-დიმაშკი. ბაღრუთ, 1974.
- ალ-'აზიმი, 1938 — C.Cahen. La chronique abrégée d'al-'Azimi. — JA, t.230, № 3, Juillet - Septembre, 1938.
- ალ-'აზიმი, 1988 — თარ'იხ ალ-'აზიმი („ალ-'აზიმის ისტორია“) ლი-მუჰამმად ბ. 'ალი ათ-თანუხი ალ-ჰალაბი. — შაზარათ მინ ჭუთუბ მაჰკუდა ჭი თარ'იხ, ისთაზრაჯაჰა ვა ჰაკაკაჰა ი.'აბბას. ბაღრუთ, 1988.
- ალ-'ადანი — ალ-'ადანი, მაჰმუდ ბ.აჰმად ბადრ ად-დინ 'იკდ ალ-ჯუმან. ჭი თარ'იხ აჰლ აზ-ზამან („ყელსაბამი მარგალიტებისა ეპოქის ხალხთა ისტორიაში“). II. — რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის (სანკტ-პეტერბურგის განყოფილების) ნუსხა, C350.
- ანაკომენენე — Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я.Н.Любарского. М., 1965.
- ანონიმ. სირ.ჭრონ. — The First and Second Crusades From Anonymous Syriac Chronicle. Tr. by A.S.Tritton with Notes by H.A.R.Gibb. — JRAS, 1933.
- არს. იყალთოელი — არსენ იყალთოელი. ჭსენებამ სიტყვებისამ და სასჯელისამ შჯულისათჳს ჭრისტეანეთამსა და სარკინოზთა. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კავკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინს-

*. წყაროები და ლიტერატურა არაბულ, სპარსულ და სომხურ ენებზე მოტანილია ქართული ტრანსლიტერაციით. ტრანსკრიპციის დროს ტექნიკური მიზეზებით შეუძლებელი აღმოჩნდა დიაკრიტიკული ნიშნების გამოყენება. ფრჩხილებში ვიძლევი თხზულებების სათაურების ქართულ თარგმანს.

ტიტუტის ნუსხა, S1463.

- ბარ ჰებრეუსი, 1932 — The Chronography of Gregory Abu'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus, being the First Part of His Political History of the World. Tr. from the Syriac by E.A.W.Budge, vol.I, London, 1932.
- ბარ ჰებრეუსი (იბნ ალ-'იბრი) — თარბ მუხთასარ ად-დუვალ („დინასტიების მოკლე ისტორია“) ლი-'ალამა ღრიდურამუს ალ-მალატი ალ-მარუფ ბი-იბნ ალ-'იბრი. ბამრუთ (თ.გ.).
- ბას. ეზოს მოძღ. — ბასილი ეზოსმოძღუარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. — ქც, II, 1959.
- ბას. ეზოს მოძღ., 1985 — Жизнь царицы цариц Тамар. Пер. и введение В.Д.Дондуа. Исследование и примечания М.М.Бердзნიшвили. Тб., 1985.
- ალ-ბაჟუვი — ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва 'аджа'иб ал-малик ал-каххар ("Сокращение [книги] о "Памятниках" и чудесах царя могучего). Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Бунятова. М., 1971.
- ბაჰა' ად-დინი, 1884 — Beha ed-Din. Anecdotes et beaux traits de la vie du sultan Youssouf (Salah ed-Din). — RHC. Historiens Orientaux, t.III. Paris, 1884.
- ბაჰა' ად-დინი, 1897 — Beha ed-Din. The Life of Saladin. London, 1897.
- ბაჰა' ად-დინი, 1964 e ВАаА' ად-დინ ბ.შადდად. ან-ნავადირ ას-სულტანიმა ვა ლ-მაჰასინ ალ-მუსუფი მა. სირათ სალაჰ ად-დინ („სულტნის გასართობი ამბები და იუსუფის ღირსებები. სალაჰ ად-დინის ცხოვრება“). თაკიკ ჯამალ ად-დინ აშ-შაიმალ. ალ-კაჰირა. 1964.
- ბუსთან ალ-ჯამი' — ალ-ისფაჰანი, ყადი 'იმად ად-დინი. გეორგიკა, II, 1965 — გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანებითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს.ყაუხნიშვილმა. თბ., 1965.
- გრ. აკანელი — გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია. სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1961.
- გრ. ხუცესი, 1858 — მათე ურჰაეცი, 1858.
- გრ. ხუცესი, 1869 — Chronique de Grégoire le Prêtre. — RHC. Documents Arméniens. I, Paris, 1869.
- გრ. ხუცესი, 1973 — მათ.ურჰაეცი, 1973.
- დავით აღმ. ისტ., 1990 — Жизнеописание царя царей Давида. Сведения об Азербайджане и тюрках-сельджуках (Перевод с древнегрузинского, введение, комментарий и примечания М.Насибова). — Средневековый Восток: история и культура. Баку, 1990.
- დავით აღმ. ისტ., 1992 — ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები

- დაურთო მ. შანიძემ. თბ., 1992.
- დავ. და კონსტ. წამ. — დავით და კონსტანტინეს წამება. — ქართული მწერლობა, ტ. I, თბ., 1987.
- დიდი სჯულისკანონი — დიდი სჯულისკანონი. გამოცემად მოამზადა ეგაბიძაშვილმა, ეგვიპტეში, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ. თბ., 1975.
- ევლილი ჩელები — ევლილი ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუტურაძემ. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბ., 1971.
- ვარდანი — Всемирная история Вардана Великого. Перевел Н.Эмин. М., 1861.
- ვახუშტი — ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, — ქც, IV, თბ., 1973.
- ზაქ. ალ-კაზვინი — 'ზაქარიამა' ალ-კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. არაბულ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ო. ციციტიშვილმა. თბ., 1975.
- აზ-ზაჰაბი, IV-V, 1963-1965 — აზ-ზაჰაბი. ქითაბ ალ-'იბარ ფი ხაბარ მან ლაბარ, („წიგნი შეგონებებისა წასულთა ამბების შესახებ“). თაჰკიკ სალაჰ ად-დინ ალ-მუნაჯჯიდ. IV-V, ალ-ქუვათ, 1963-1965.
- აზ-ზაჰაბი, 1979 — Al-Dahabi. Kitab duwal al-islam (Les dynasties de l'Islam). Trad. annotée des années 447/1055-56 à 656/1258, introduction, lexique et index par A. Nègre. Damas, 1979.
- ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური — გბერაძე. ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური. სელჯუკ-ნამე (ცნობები საქართველოს შესახებ). ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით და შენიშვნებით. თბ., 1972 (ხელნაწერი).
- თეოდ. აბუჯურა, 1980 — თეოდორე აბუჯურა. ტრაქტატები და დიალოგები, თარგმნილი ბერძნულიდან არსენ იყალთოელის მიერ. ტექსტი გამოცემად მოამზადა, გამოკვლევა, საკუთარ სახელთა საძიებელი და ლექსიკონი დაურთო ლ. დათაიშვილმა. თბ., 1980.
- იაკუთი — მაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. I. არაბული ტექსტი, ქართული თარგმანითა და შესავალით გამოსცა ესიხარულიძემ. თბ., 1964.
- იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირი — მუჰი ად-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირ. არ-რაუდ აზ-ზაჰირ ფი სირათ ალ-მალიჰ აზ-ზაჰირ. თაჰკიკ ვა ნაშრ 'აბდ ალ-'აზიზ ალ-ხუვათარ. არ-რიად, 1392/1976.
- იბნ ალ-'ადიში, II-III — ჯამალ ად-დინ იბნ ალ-'ადიში. ზუბდათ ალ-ჰალაბ ფი თარ'იხ ალ-ჰალაბ („რძის ნალები ჰალაბის ისტორიაში“). ნა-შარაჰუ სად-დაჰჰან, II-III, დიმაშკ, 1954-1968.
- იბნ ალ-ასირი, 1940 — Ибн ал-Асир. Та'рих ал-Камил. Баку, 1940.
- იბნ ალ-ასირი, X-XII — Ibn al-Athir al-Kamil fi't-tarikh. Vol. X-XII. Editeurs Dar Sader, Dar Beyrouth. Beyrouth, 1966.
- იბნ ბიბი — H.W.Duda. Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibli. Munksgaard/Kopenhagen, 1959.
- იბნ ად-დავადარი, VI-VII — Die Chronik des Ibn ad-Dawadari. Sechster Teil. Der Bericht über die Fatimiden. Hrsg. von Salah ar.-Din

al-Munaggiḍ. Kairo. 1961; Siebter Teil. Der Bericht über die Ayyubiden. Hrg. von Sa'id 'Abd al-Fattah 'Asur. Freiburg. 1972.

- o ბ ნ ა ლ - ვ ა რ დ ი — თათიმათ ალ-მუხთასარ ფი ახბარ ალ-ბაშარ (თა'რის იბნ ალ-ვარდი (ადმატება კაცობრიობის მოკლე ისტორიისა. იბნ ალ-ვარდის ისტორია*) ლი-ზადნ ად-დინ 'უმარ იბნ ალ-ვარდი. იშ-რაფ ვა თაქიკ ა.რ. ალ-ბადრაფი. II, ბაზრუთ. 1970.
- o ბ ნ ვ ა ს ი ლ ი, II-V — იბნ ვასილ. მუფარაიჯ ალ-ქურეზ ფი ახბარ ბანი აიდუბ (განმქარეველი სვედისა აიუბიანთა ამბებში*). II-III, თაქიკ ჯამალ ად-დინ აშ-შაიმალ, ალ-კაპირა, 1957-1960; IV-V, ჰაკკაკაჟუ ვა ვადა'ა ჰაეაშიჰი ჰ.მ.რაბი', ალ-კაპირა, 1972-1977.
- o ბ ნ თ ა ღ რ ი ბ ა რ დ ი, V-VI — იბნ თაღრი ბარდი. ან-ნუჯუმ აზ-ზაპირა ფი მულუქ მისრ ვა ლ-კაპირა (კაშქაშა ვარსკვლავები ეგვიპტისა და კაიროს მეფეთა შესახებ*). V-VI, მისრ, 1383/1963.
- o ბ ნ ა ლ - ' ი ბ რ ი (თ.ჯ.) — ბარ ჰებრეუსი (იბნ ალ-'იბრი).
- o ბ ნ ' ი შ ა დ ა ლ - ჰ ა ნ ბ ა ლ ი — იბნ 'იშად ალ-ჰანბალი. შაზარათ აზ-ზაჰაბ ფი ახბარ შინ ზაჰაბ (ოქროს მარცვლები წასულთა ამბებში*), V, ალ-კაპირა, 1351/1932-33.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1908 — History of Damascus 363-555 A.H. by Ibn al-Qalanisi, from the Bodlean M.S. Hunt 125, being a Continuation of the History of Hilal as-Sabi. Ed. with Extracts from other Histories and Summary of Contents by H.F. Amedroz. Catholic Press of Beirut, 1908.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1932 — The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi by H.A.R. Gibb, M.A. London, 1932.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1983 — თა'რის დიმაშე (ადმასკოს ისტორია*), თანნიფ აბი მა'ლა ჰამზა ბასად ბ.'ალი ბ.მუჰამმად ათ-თამიმი ალ-მარ'უფ ბი-იბნ ალ-კალანისი. თაქიკ ს.ზაქქარ. დიმაშე, 1983.
- o ბ ნ ა ლ - ფ უ ვ ა ტ ი — იბნ ალ-ფუვატი. თალხის მაჰმა' ალ-ადაბ ფი მუ'ჯამ ალ-ალკაბ (მოკლე კრებული ცნობებისა ლაყაბთა ლექსიკონში*). IV/3, თაქიკ მ.ჯავეად. დიმაშე, 1965.
- o ბ ნ ა ლ - ფ უ რ ა თ ი — თა'რის იბნ ალ-ფურათ (იბნ ალ-ფურათის ისტორია*). IV/2, 'ანა ბი-თაპირი ნასსიბი ვა ნაშარაჟუ ჰ.მ. აშ-შამმა'. ალ-ბასრა, 1969.
- o ბ ნ ჭ ა ს ი რ ი — ალ-ჰაფიზ იბნ ჭასირ. ალ-ბიდაია ვა ნ-ნიჰაია (ად-საწყისი და დასასრული*). XIII, ბაზრუთ, 1977.
- o ბ ნ შ ა ღ დ ა დ ი, III/1-2 — ალ-ა 'ლაკ ალ-ბატირა ფი ზიქრ უმარა' აშ-შამ ვა ლ-ჯაზირა (მნიშვნელოვანი ძვირფასეულობები სირიისა და ალ-ჯაზირას ამირების ამბებში*) თა'ლიფ იბნ შაღდად ოზზ ად-დინ მუ-ჰამმად ბ.'ალი ბ.იბრაჰიმ. III/1-2, ჰაკკაკაჟუ ი.აბბარა. დიმაშე, 1978.
- o ბ ნ ხ ა ლ დ უ ნ ი, V — თა'რის (ისტორია*) ალ-'ალამა იბნ ხალდუნ. V. ბაზრუთ, 1968.
- o ბ ნ ა ლ - ჯ ა უ ზ ი, IX-X — ალ-მუნთაზაზ ფი თა'რის ალ-მულუქ ვა

ლ-უმამ („მოწესრიგებული [კრებული] მეფეებისა და ხალხების ისტორიაში“) თა'ლი ფ აშ-შამხ ალ-იმამ აბი ო-ფარაჯ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.'ალი... ბ. ალ-ჯაუზი, IX-X, ჰადარაბად, 1359/1940.

ი ბ ნ ჯ უ ბ ა ი რ ი — Ибн Джубайр. Путешествие. Перевод с арабского, вступительная статья и примечания Л.А.Семеново́й. М., 1984.

ი ბ რ ა პ ი მ ფ ე რ ე ვ ი , 1964 — იბრაჰიმ ფერეის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს.ჭიჭიამ, თბ., 1964.

ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი , H2134 — იოანე ბატონიშვილი. იონა იერომონახის მოგზაურობა, გინა მიმოსვლა ქმნილი საქართველოს მეთათამეტის მეფის გიორგის ძის იოანესითა. — კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა. H 2134.

ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი , 1984 — იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. — ქართული პროზა, VI, თბ., 1984.

ი ო ა ნ ე დ ა მ ა ს კ ე ლ ი , 1966 — მიმინოშვილი, 1966.

ი ო ა ნ ე დ ა მ ა ს კ ე ლ ი , 1992 — იოანე დამასკელი. მწვალებლობათა შესახებ. — სიტყვა მართლისა სარწმუნოებისა. ტ. IV, თბ., 1992.

ისტ. და აზმ. შარავანდ. 1941 — ისტორიანი და აზმანი შარავანდდეთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), კ.კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941.

ისტ. და აზმ. შარავანდ., 1959 — ისტორიანი და აზმანი შარავანდდეთანი. — მც, II, თბ., 1959.

ისტ. და აზმ. შარავანდ., 1973 — История и восхваление венценосцев. — მძმლი, XII, თბ., 1973.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი , 1888 — 'Imad ed-din el-Katib el-Isfahani. Conquetée de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-din. Publié ... par C.de Landberg. Vol.I. Texte Arabe. Leyde, 1888.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1889 — Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides. II. Histoire de Seljoucides de l'Iraq par al-Bondari d'après 'Imad ad-din al-katib al-Isfahani. Texte arabe publié par M.Th.Houtsma. Leide, 1889.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1900 — ქითაბ თა'რის დავლა ალ სალჯუკ („სელჯუკთა საგვარეულოს სახელმწიფოს ისტორიის წიგნი“) შინ ინშა' ალ-იმამ 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი, იხთისარ ალ-ფათჰ ბ.'ალი ბ.მუჰამმად ალ-ბუნდარი ალ-ისფაჰანი, მისრ, 1318/1900.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1943 — Iraq ve Horasan Selçüklulari Tarihi 'Imad ad-din al-Katib al-Isfahani, at-Bondari tarafından ihtisar Edilen Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Uhra adli Kitabının tercümesi. M.Th.Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de nesredilen metinden türkçeye çevirem Kivameddin Burslan. Istanbul, 1943.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი , ყადი 'იმად ად-დინი — Cl.Cahen. Une chronique syrienne du VIe-XIIe siècle: Le "Bustan al-Jami". — B.E.O. t. VII-VIII, Le Caire, 1938.

- აღ-იუნინი, II-III — აღ.მუნინი. ზამლ შირათ აზ-ზამან („ეპოქის სარკის დამატება“). II-III. პადარაბად, 1955-1960.
- აღ-იუნინი, 1972 — Буниятов, 1972.
- კირაკ. გაქაქეცი — Киракос Гандзакци. История Армении. Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян. М., 1976.
- ლაშა გიორგის-დროინდ. მემატ. — ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანე. ცხოვრება დემეტრე მეფისა. ცხოვრება გიორგი მეფისა. ცხოვრება დიდისა მეფეთ-მეფისა თამარისი. ცხოვრება გიორგი მეფისა, თამარის ძისა. — ძმ, I, 1959.
- მათ. ურპაეცი, 1858 — Chronique de Matthieu d'Édesse, continuée par Grégoire le Prêtre. Trad. en français et accompagnés de notes historiques et géographiques par E. Dulaurier. Paris, 1858.
- მათ. ურპაეცი, 1869 — Extraits de la chronique de Matthieu d'Édesse. — RHC. Documents Arméniens. Tome premier. Paris, 1869.
- მათ. ურპაეცი, 1966 — დავლიანიძე, 1966.
- მათ. ურპაეცი, 1973 — მატეოს ურპაეცი. ეამანაკარუთმუნ [ეპითაალმწერლობა]. თარგმანუთმუნ, ნერაწუთმუნ ევ წანოთაგრუთმუნნერ პრაჰ ბართიკანი. მერევეან, 1973.
- აღ-მაკრიზი, I/1 — ჭითაბ ას-სულუქ ლი-მა'რიჰათ დუვალ აღ-მულუქ („წიგნი მეფეთა დინასტიების შეცნობის გზებისა“) ლი-თაკი ად-დინ აპ-მად ბ'ალი აღ-მაკრიზი. კამა ბი-ნაშრიპი მ.მ.ზიდადა. I/1, აღ-კაპირა, 1934.
- მატ. ქართლ. — მატეანე ქართლისაჲ. — ძმ, I, თბ., 1959.
- აღ-მაქინი — La "Chronique des Ayyoubides" d'al-Makin b. al-'Amid. Éd. par C. Cahen. — B.E.O., t. XV, Damas, 1958.
- მიქ. პანარეტოსი — მიქელ პანარეტოსი. ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებით და საძიებლებით გამოსცა აღ-გამყრელიძემ. — მსკი, 33, 1960.
- მიხ. სირიელი, 1868 — Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens Jacobites. Tr. par la première fois sur la version Arménienne du préte Ischók par V. Langlois. Venise, 1868.
- მიხ. სირიელი, 1906-1910 — Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1106-1199). Tr. J.-B. Chabot, t. III, fasc. 2-3. Paris, 1906-1910.
- მიხ. სირიელი, 1979-1987 — P. A. Гусейнов. Из хроники Михаила Сирийца. — ППВ ИФИ, 1973. М., 1979; — ППВ ИФИ, 1974. М., 1981; — ППВ ИФИ, 1975. М., 1982; — ППВ ИФИ, 1976-1977. М., 1984; — ППВ ИФИ, 1978-1979. М., 1987.
- მოვს. ხორენაცი — მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ა. აბდლაძემ, თბ., 1984.
- მუნეჯჯიმ-ბაში — Anadolu Selçukleri, Müneccimbasi'udom tercüme: H. F. Turgal. Istanbul, 1939.
- მუჰ. ალ-ჰამავი, 1960 — Мухаммад ал-Хамави. ат-Та'рих ал-Мансури (Мансурова хроника). Изд. текста, предисловие и указатели П. А. Грязневича. М., 1960.

- მ უ ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა ვ ი , 1982 — ათ-თარ'იხ ალ-მანსური („მანსურიული ისტორია“) თა'ლიფ აბი ლ-ჟადა'ილ მუჰამმად ბ. 'ალი ბნაზიფ ალ-ჰამავი. თაკიკ აბუ-ლ-'იდ დუდუ. დიმაშკ, 1982.
- მ ხ . ა ი რ ი ვ ა ნ ე ც ი — შხითარ აირიუანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ.დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1990.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1954 — Мхитар Гош. Армянский судебник. М., 1954.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1958 — Dowsett, 1958.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1960 — Мхитар Гош. Албанская хроника. Баку, 1960.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1968 — დავლიანიძე, 1968.
- ა ნ - ნ ა ს ა ვ ი , 1891 — Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm par Mohammed en-Nesewi. Texte Arabe publié ... par O.Houdas. Paris, 1891.
- ა ნ - ნ ა ს ა ვ ი , 1973 — ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, 1973.
- ქ ა კ დ ე ვ ი ტ რ ი — Jacques de Vitry. History of the Jerusalem. Tr. from the Original Latin by A.Stewart. Palestine Pilgrim's Text Society. Vol.XI, London, 1896.
- ქ ა მ თ ა ა ლ მ შ . — ჟამთააღმწერელი. — ძვ, II, 1959.
- რ ა შ ი დ ა დ - დ ი ნ ი , I-II, 1952-1960 — Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.I, книга вторая. Пер. с персидского О.И.Смирновой. М., 1952; т.II. Пер. с персидского П. Верховского. М.-Л., 1960.
- რ ა შ ი დ ა დ - დ ი ნ ი , II/5, 1960 — Rasid al-Din Fazlallah. Cami' al-tavarih (Metin), II.Cild.5.Cüz.Selçuklular tarihi. Yayinlayan A.Ates. Ankara, 1960.
- რ უ ს თ ა ვ ე ლ ი , 1951 — შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. თბ., 1951.
- ს ა მ . ა ნ ე ც ი , 1876 — Samouel d'Ani. Tables chronologiques. — "Collection d'historiens Arméniens". Tr. par M.Brosset, t.II. St.Pét., 1876.
- ს ა მ . ა ნ ე ც ი . 1893 — სამუელი ჭაპნაი ანეცო ჰავაქმუნქ ი გროც ბატმარაც („მღვდლის სამუელ ანეცის ამონაკრეფი ისტორიული ნაწერებიდან“). პრატ ა. ტერ-მიქელანი. ვალარშაპატ. 1893.
- ს ა მ ყ ა რ ო ს სა კ ე ი რ ვ ე ლ ე ბ ა ნ ი , 1954 — Н.Д.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении). — Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т.IX, М.-Л., 1954.
- ს ა მ ყ ა რ ო ს სა კ ე ი რ ვ ე ლ ე ბ ა ნ ი , 1978 — „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ.კიქნაძემ. თბ., 1976.
- ა ს - ს ა ფ ა დ ი , X — Das biographische Lexicon des Salahaddin Halli ibn Aibak as Safadi. Teil X. Hrsg. von A.Amara und J.Sublet. Wiesbaden, 1980.
- ს ი ბ ტ ბ . ა ლ - ჯ ა უ შ ი , 1952 — შირათ აბ-ზამან ჭი თარ'იხ ალ-ა'იან

(„ცხოვრების სარკე წარჩინებულთა ისტორიაში“). VIII. თასნიფ ალ-‘ალა-მა შამს ად-დინ აბი ლ-მუზაფფარ მუსუფ ბ.კიზულლუ ათ-თურკი აშ-შაპირ ბი-სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი. ჰამდარაბად, 1371/1952.

ს ი ბ ტ ბ . ა ლ - ჯ ა უ ზ ი , 1967 — ცკიტეშვილი, 1967.

ს მ ბ ა ტ ს პ ა რ ა პ ე ტ ი , 1958 — Смбат Спарпет. Судебник. Составление текста, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г.Галстяна. Ер., 1958.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1942 — სტეფანოს ორბელიანი. ჟამანაკურთმუნ („უშთაილმწერლობა“). მერევე, 1942.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1978 — სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე.ცაგარეიშვილმა. თბ., 1978.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1864 — Stéphanos Orbélian. Histoire de la Siounie. Traduite de l'Arménien par M.Brosset. Première livraison. St.-Pét., 1864.

ა ს - ს უ ი უ ტ ი — თა'რის ალ-ხულაფა („ხალიფების ისტორია“) ლი-ლიმა ალ-ჰაფიზ ჯალალ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.აბი ბაქრ ას-სუიმუტი. თა-ჰკიკ მუჰამმად მუჰი ად-დინ 'აბდ ალ-ჰამიდ. ალ-კაპირა, 1371/1952.

ტ ბ ე ლ ა ბ უ ს ე რ ი ს ძ ე — ტბელ აბუსერისძე. ცხოვრება ქვეთხუროისა ბასილისა. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ო.სიხარულიძემ. თბ., 1981.

ტ უ რ ნ ე ფ ო რ ი , 1988 — ჟ.პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ.მგალობლიშვილმა. თბ., 1988.

უ ს ა მ ა ბ . მ უ ნ კ ი ზ ი — Усама б.Мункыз. Книга назидания. Пер. М.А.Салье. М., 1958.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , ოგ 5803 — იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკი. თა'რის ალ-მაიმაფარიკინ („მაიმაფარიკინის ისტორია“). — დიდი ბრიტანეთის მუ-ზეუმის ვრცელი ნუსხა, ოგ 5803.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1908 — იბნ ალ-კალანისი, 1908.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1949 ბ — იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკი. მინ თა'რის ალ-მაიმაფარიკინ.— გ.წერეთელი. არაბული ქრესტომათია. თბ., 1949.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1957 — Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-баши). "Джами" ад-дувал". Ибн ал-Азрак ал-Фарики. Из "Истории Майяфарикина". Пер. с арабского А.Дж.Мамедова. — Труды Института истории. XII, Баку. 1957.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1985 — სიხარულიძე, 1985.

ფ ა რ ს . გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე — ფარსადან გორგიჯანიძე. საქართველოს ცხოვრება. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა. H2140.

ფ ა ტ ი მ ა ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა — Жизнеописание доблестной Фатимы и повествование о подвигах ее славных предков. Пер. с арабского

Б.Я.Шидфар. М., 1987.

- ქ ა თ ი ბ ჩ ე ლ ე ბ ი — ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ. თბ., 1978.
- ქრონიკები, 1892 — ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და გამოკეცილი თ.ჭორდანიას მიერ. წიგნი პირველი, ტფ., 1892.
- ქსდ, I, 1963 — ქართული სამართლის ძეგლები. ტ.1. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1963.
- ქც.1953 — ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევეთა და ლექსიკონით გამოსცა ი.აბულაძემ. თბ., 1953.
- ღ ა ფ ფ ა რ ი — აჰმედ ლაფარი ყაზვინი. თა'რიხ-ე ჯაჰან-არა („ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორია“). თეჰრან, 1964.
- ყურანი — ალ-კურ'ან ალ-ქარიმ ვა ბი-ჰამიშიჰი თამსირ ალ-იმამან ალ-ჯალილამ ალ-'ალამა ჯამალ ად-დინ მუჰამმად ბ. აჰმად ალ-მაჰალი ვა ჯამალ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.აბი ბაქრ ას-სუიმიუტი. ბამრუთ (თ. გ.)
- შ ა ვ თ ე ლ ი — ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი.ლოლაშვილმა. თბ., 1964.
- ჩ ა ხ რ უ ხ ა ძ ე — ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება მეფისა თამარისი. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი.ლოლაშვილმა. თბ., 1957.
- წამება არჩილ მეფისა — წამება არჩილ მეფისა. — ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია. I. შედგენილი ს.ყუბანიშვილის მიერ. თბ., 1946.
- ჯ უ ა ნ შ ე რ ი — ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. — მც, I, 1955
- ჯ უ ვ ე ი ნ ი, 1958 — — The History of the World Conqueror by 'Ala ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Tr. from the text Muhammad Qazvini by J.A.Boyle. Vol.I-II, London, 1958.
- ჯ უ ვ ე ი ნ ი, 1974 — ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ.კინაძემ. თბ., 1974.
- ჰ ა მ დ . ყ ა ზ ვ ი ნ ი, 1903 — Tarikhè Gozidè par Hamd Ollah Mostooufi Qazvini. Texte persan complet, imprimé pour la première fois et traduction française en regard suivie de notes, de tableaux dynastiques généalogiques et synchroniques de carts schématiques et tables diverses par J.Gantin. Tome premier. Paris, 1903.
- ჰ ა მ დ . ყ ა ზ ვ ი ნ ი, 1915 — The Geographical Part of the Nuzhat of Qulub. Composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin. Ed. by G. Le Strange.

Leyde-London, 1915.

- პამდ. ყაზვინი, 1937 — ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი. თარგმანი, შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვ.ფუტურისისა. თბ., 1937.
- პაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარი — პაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარი. უკეთესიგან უკეთესი (ისტორია). — მსპი, ნაკვ. II. 1942.
- ალ-ჰუსაინი — Садр ад-Дин 'Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя. Издание текста, перевод и примечания З.М. Буниятова. М., 1980.
- აბაშმაძე, 1969 — ვაბაშმაძე. ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969.
- აბაშმაძე, 1990 — ვ. აბაშმაძე. ქართული რენესანსის პოლიტიკური იდეოლოგია. — კრ. და, თბ., 1990
- აბდალაძე, 1972 — ა.აბდალაძე. ერთი სომხური ანდერძ-მინაწერი ბასიანის ბრძოლის შესახებ. — მინაშენი, №1, 1972.
- აბდალაძე, 1973 — ა.აბდალაძე. სომხური ანდერძნაშაგები და მათი შინაშენლობა XII-XIII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის. — ძწ, IV, თბ., 1973.
- აბდალაძე, 1974 — ა.აბდალაძე. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის. — მინაშენი, №2, 1974.
- აბდალაძე, 1975 — ა.აბდალაძე. ლაშა გიორგის მემკვიდრის საკითხისათვის. — მინაშენი, №4, 1975.
- აბდალაძე, 1979 — ა.აბდალაძე. სომხური წყაროები. — სინ. III, 1979.
- აბდალაძე, 1988 — ა.აბდალაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში. თბ., 1988.
- აბრაჰამიანი, 1941 — აშ. აბრაჰამიანი. რუქნ-ედ-დინი ჭახაჯუმ (რუქნ ადდინის დამარცხება). — Известия Армянского филиала АН ССР, 5-6/10—11, Ереван, 1941.
- აბულაძე, 1948 — ი. აბულაძე. სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გარშემო. — ტსუშ, XXXIII, 1948.
- ავალიშვილი, 1989 ა — ზ.ავალიშვილი. გარშემო ერთი ომისა. — ჯდ, თბ., 1989.
- ავალიშვილი, 1989 ბ — ზ.ავალიშვილი. ტრაპიზონის საკმე. — ჯდ, თბ., 1989.
- ავალიშვილი, 1989 გ. — ზ.ავალიშვილი. სხივი დასავალისა, — ჯდ, თბ., 1989.
- ალასანია, 1973 — გ. ალასანია. ორი ტერმინის განმარტებისათვის თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაში. — აშ, III, თბ., 1973.
- ალასანია, 1975ა — გ. ალასანია. ბასიანის ბრძოლის თარიღისათვის. — მინაშენი, №1, 1975.
- ალასანია, 1975ბ — გ. ალასანია. „გარშიან“, „გარშიანელთა“ განმარტებისათვის. — მშლს, №4, 1975.

- ა ლ ა ს ა ნ ი ა , 1989 — გალასანია. ალაზანი და იორი აღმოსავლურ წყაროებში. — მინაშის, №1, 1989.
- ა ლ ე ქ ს ი ძ ე , 1968 — ლალექსიძე. უცხოელთა და უცხო სარწმუნოების მიმდევართა უფლებრივი მდგომარეობა შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში (შედარებითი საერთაშორისო სამართლებრივი გამოკვლევა) — მსსს, მსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- ა ნ თ ე ლ ა ვ ა , 1983 — ილ. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII სს. თბ., 1983.
- ა ნ თ ე ლ ა ვ ა , 1991 — ილ. ანთელავა. დავითისა და თამარის სახელმწიფო. თბ., 1988.
- ა ს ა თ ი ა ნ ი , 1968 — ნ.ასათიანი. საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში. — მსსს მსშშ, ტ.125, 1968.
- ა ს ა თ ი ა ნ ი , 1989 — ნ. ასათიანი. დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკის ზოგიერთი საკითხი. - ჟურნ. „მნათობი“, 8 , 1989.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1979 ა — შ.ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1979 ბ — შ.ბადრიძე. საშინაო და საგარეო პოლიტიკა XIII ს. 10—20-იან წლებში. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1984 ა — შ.ბადრიძე. საქართველო და ჯვაროსნები. — სშბმე. თბ., 1984.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1984 ბ — შ. ბადრიძე. ჯვაროსნული თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე. — სშბმე. თბ., 1984.
- ბ ა ლ ი ა ნ ი , 1976 — ს.ბალმან, ბასენი-დაშტ (ბასიანის ველი). — ჰამაკან სოვეტკან პანრაგიტარან (სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია). II, მერე-ვან, 1976.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1975 — გ.ბერაძე. ფალაქი შირვანის ერთი უნიკალური კასიდის შესწავლის ისტორიიდან. — მმლს, №4, 1975.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1976 — გ.ბერაძე. მასალები XII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის იბნ ის ფანდიმარის თხზულებაში. — სინამ, I, 1976.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1983 — გ.ბერაძე. შუა საუკუნეების თბილისის ისტორიისათვის (ერთი მუსლიმური გადმოცემის შესახებ). — ახლოაღმოსავლური კრებული, I. თბ., 1983.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1994 — გ. ბერაძე. აბულ-ჰასან ბაიპაკის ერთი ცნობის ინტერპრეტაციისათვის. - რ. კიკნაძისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. თბილისი, 1994 წ. 4-6. X. მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1994.
- ბ ე რ ა ძ ე ი , 1965 — ი.ბერაძე. ჯვაროსნულ ლაშქრობასა და ანტიოსმალურ კოალიციებში საქართველოს მონაწილეობის შესახებ. — მაცნე. № 4. 1965.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ , 1979 — დ.ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I, თბ., 1979.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ , 1988 — დ.ბერძენიშვილი. აგარანის საკითხისათვის. — ჟურნ. „მნათობი“, №2, 1988.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ , 1951 — ნ.ბერძენიშვილი. ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან. — ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მიმომხილველი. II, თბ., 1951.

- ბერძენიშვილი ნ., 1965ა — ნ.ბერძენიშვილი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. — სის, II, თბ., 1965.
- ბერძენიშვილი ნ., 1965ბ — ნ.ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII-XIV სს. (კონსპექტი), — სის, II, თბ., 1965.
- ბერძენიშვილი ნ., 1966ა — ნ.ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი ნ., 1966ბ — ნ.ბერძენიშვილი. აღმოსავლეთ კახეთი წარსულიდან — სის, III, თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი ნ., 1971 — ნ.ბერძენიშვილი. საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. — სის, V, თბ., 1971.
- ბერძენიშვილი ნ., 1973 — ნ.ბერძენიშვილი. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. — სის, VI, თბ., 1973.
- ბერძენიშვილი ნ., 1979 — ნ.ბერძენიშვილი. — სის, IX, თბ., 1979.
- ბერძენიშვილი ნ., 1990 — ნ.ბერძენიშვილი. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. — სის, თბ., 1990.
- ბერძენიშვილი, 1966 — მ.ბერძენიშვილი. საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს. — კრ. სრხ. თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი, 1970 — მ.ბერძენიშვილი, საქართველო XI-XII (საუკუნეებში) სოციალურ-ეკონომიური ნარკვევი) თბ., 1970.
- ბერძენიშვილი, 1979 — მ.ბერძენიშვილი. ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბორნაზიანი, 1976 — ს.ვ.ბორნაზიანი. სალღუხმანერ კარინუმ (სალღუხიანები კარინში). — ჰამ ჟოლოვრდი ბატმუთაუნ, III, მერევიან, 1976.
- ბროსე, 1895 — მ.ბროსე. საქართველოს ისტორია. ნაწილი პირველი. თფ., 1895.
- გაბაშვილი ვ., 1957 — ვ.გაბაშვილი. დიდ სელოჩუკთა სახელმწიფო. — ნმბი, თბ., 1957.
- გაბაშვილი ვ., 1964 — ვ.გაბაშვილი. თბილისის მმართველობა X-XI საუკუნეებში. — ოსშშ, ტ 108, 1964.
- გაბაშვილი ვ., 1967 — ვ.გაბაშვილი. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობები XII საუკუნეში. — ოსშშ, ტ. 121, თბ., 1967.
- გაბაშვილი ვ., 1968 — ვ.გაბაშვილი. აღმოსავლეთი X-XII სს. ქართული საისტორიო წყაროების ფურცლებზე. — მსსის, ოსშშ, ტ. 125, თბ., 1968.
- გაბაშვილი ვ., 1973ა — ვ.გაბაშვილი. საქართველო და თურქული საშვილო XI-XII საუკუნეებში. — აფ, III, თბ., 1973.
- გაბაშვილი ვ., 1973ბ — ვ.გაბაშვილი [რეც.], სპიროს ვრიონისი. შუასაუკუნეობრივი ელინიზმის დაცემა მცირე აზიაში და ისლამიზაციის პროცესი XI-XV საუკუნეებში. — მინამხის, №4, 1973.
- გაბაშვილი ვ., 1976 — ვ.გაბაშვილი თბილისის სოციალური ისტორიიდან. — კრ. ძსპი, თბ., 1976.
- გაბაშვილი მ., 1981 — მ.გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქები XI-XII

საუკუნეებში, თბ., 1981.

- გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი მ., 1987 — მ.გაბაშვილი. ქართული ნუმიზმატიკის ისტორიიდან (XII ს. მონეტები არაბული ზედწერილებით). — მსსშ, აღმო-საუკეთმცოდნეობა, ტ.273, თბ., 1987.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1960 — მიქელ პანარეტოსი, 1960.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1982ა — ა.გამყრელიძე. ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი. — ა. გამყრელიძე «წერილები», თბ., 1982.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1982ბ — ა.გამყრელიძე. «ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის» ერთი ადგილის წაკითხვისათვის. — ა. გამყრელიძე წერილები, თბ., 1982.
- გ ე დ ე ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, 1991 — ი.გედევანიშვილი. სამხედრო ხელოვნება საქართველოში. — ჟურნ. «მხედარი», №1-3, 1991.
- გ ი უ ნ ა შ ვ ი ლ ი, 1975 — ჯ.გიუნაშვილი [რეც.]. აბუ ბაქრ იბნ ალ-ზაქი ყუნავი. «მწერალთა ბაღნარი». ტექსტი დაადგინა და კომენტარები დაურთო მ.იუნესიმ. თაფრიზი. 1970. — მელს, №2, 1975.
- გ უ რ უ ა, 1984 — ვ.გურუა. ქრონოლოგიური შენიშვნები. — კრ.სა, თბ., 1984.
- და დ ი შ კ ე ლ ი ა ნ ი, 1883 — თ.დადიშკელიანი. მოკლე განხილვა საქართველოს მხედრობისა 1089—1222 წლამდე. — «ივერია», 10, 1883.
- და ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, 1966 — ლ.დავლიანიძე, მათე ურპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. — კრ. სრხ. თბ., 1966.
- და ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, 1968 — ლ.დავლიანიძე. მხითარ გოში. «ალბანეთის ქრონიკა». — ძწ, II, თბ., 1968.
- და თ ი ა შ ვ ი ლ ი, 1976 — ლ. დათიაშვილი. ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან. — ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები, VII-VIII. თბ., 1976.
- და რ ჩ ა შ ვ ი ლ ი, 1975 — შ.დარჩაშვილი. XII საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხები. — ჟურნ. «მნათობი», №2, 1975.
- დ ო ნ დ უ ა, 1967ა — ვ. დონდუა. «ლიბარიტეტი»-ის და ანალოგიური ფორმის გვარსახელებისათვის ქართულ ისტორიულ წყაროებში. — სდ, I, თბ., 1967.
- დ ო ნ დ უ ა, 1967ბ — ვ.დონდუა. ჰამდალლაჰ ყაზინის ერთი ცნობის შესახებ. — სდ, I, თბ., 1967.
- დ ო ნ დ უ ა, 1973ა — ვ.დონდუა. რუსთაველის ეპოქის საქართველო. — სდ. II, თბ., 1973.
- დ ო ნ დ უ ა, 1973ბ — ვ.დონდუა. «ვეფხისტყაოსანი» და თამარის ისტორიკოსები. — სდ. II, თბ., 1973.
- ე რ ე შ ი ა ნ ი, 1963 — ს.ერეშმან. ჰამასტან ისტ აშხარპაკუცი (სომხეთი აშხარპაკუციის მიხედვით). მერევეან, 1963.
- თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, 1902 — მ.თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902.
- თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1913 — ე.თაყაიშვილი. საისტორიო მასალანი. — ძველი საქართველო, ტ. II (განყოფილება მესამე), ე.თაყაიშვილის რედაქტორ-

ბით. ტფ., 1913.

- თბილისის ისტორია, 1990 — თბილისის ისტორია, ტ. I, თბილისი უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. თბ., 1990.
- თოდუა, 1975 — მთოდუა. ორი წერილი (თამარ მეფის წერილი სალაპ დედინისადმი). — „საუნჯე“, №4, თბ., 1975.
- თოდუა, 1979 — მთოდუა. XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები. — ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III, ტექსტი გამოსცა, თარგმნა და კომენტარები დაურთო მთოდუამ. თბ., 1979.
- თოფურია, 1975 — პოთფურია. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები. თბ., 1975.
- თოფურია, 1990 — პოთფურია. დავით აღმაშენებელი და ამიერკავკასია. — კრ.დს, თბ., 1990.
- თუმანიანი, 1968 — ბეთუმანიანი. ჰამ ასტლაგიტუმანი პატმუმენ (XIX დ. სკზბიცი მინჩევ 1920 თ) (სომხური ასტრონომიის ისტორია XIX ს. დასაწყისიდან 1920 წლამდე), მერვეან, 1968.
- თურშიანი, 1964 — ჰგ. თურშიანი. შაპ-ი არმენერ (შაპ-არმენები). — ИФЖ, №4. 1964.
- ინგოროყვა, 1954 — პინგოროყვა. გიორგი შერჩულე. თბ., 1954.
- ინგოროყვა, 1963ა — პინგოროყვა. რუსთველიანა. — შპრ, I, თბ., 1963.
- ინგოროყვა, 1963ბ — პინგოროყვა. რუსთველიანას ებილოგი. — შპრ., I თბ., 1963.
- ინგოროყვა, 1978 — პინგოროყვა. შოთა რუსთაველი. — შპრ. IV, თბ., 1978.
- კაკაბაძე, 1966 — სკაკაბაძე. რუსთაველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“. თბ., 1966.
- კაკაბაძე, 1982 — სკაკაბაძე. დიდგორის ბრძოლა. თბ., 1982.
- კაპანაძე, 1966 — დკაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკის სიახლენი. — კრ.დს, თბ., 1966.
- კაპანაძე, 1969 — დკაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკა. თბ., 1969.
- კახიანი, 1965 — ცკახიანი. დმანისის არაბული წარწერები. თბ., 1965.
- კახიანი, 1974 — ცკახიანი. ორი არაბულენოვანი საფლავის ქვის წარწერის შესახებ. — შმლს, №2, 1974.
- კეკელიძე, 1936 — კკეკელიძე. რუსთველოლოგიური შტუდიები. — შსშშ, III, პირველი სერია, საზოგადოებათმცოდნეობა. 1936.
- კეკელიძე, 1945 — კკეკელიძე. ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა ბატონობის ხანაში, — შძმლი, II, 1945.
- კეკელიძე, 1951 — კკეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951.
- კეკელიძე, 1956 — კკეკელიძე. ძველი ქართული წელიწადი, — შძმლი, I, თბ., 1956.
- კეკელიძე, 1957 — კკეკელიძე. ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია. — შძმლი, V, თბ., 1957

- კ ე კ ე ლ ი ძ ე , 1962 — კეკელიძე. „ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი“ როგორც ლიტერატურული წყარო. — მძღწი, VIII, თბ., 1962.
- კ ე კ ე ლ ი ძ ე , 1973 — კეკელიძე. ლენტი მრაველის ლიტერატურული წყაროები. — მძღწი, XII, თბ., 1973.
- კ ვ ა კ ა ნ ტ ი რ ა ძ ე , 1989 — ეკვაპანტირაძე, ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველის „შოაფლიო ისტორიაში“, — შინაშინს, №2, 1989.
- კ ი კ ე ი ძ ე , 1942 — აკიკიძე. დავით აღმაშენებელი. თბ., 1942.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1960 — რკიკნაძე. XI-XII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან. — ირმ, ტ.V, ნაკვ. 1, 1960.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1975 — რკიკნაძე. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი“, თბ., 1975.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1976 — რკიკნაძე. XIV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან. — კრ. ძსძი, თბ., 1976.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1979 — რკიკნაძე. მონღოლები და მათი დაპყრობითი ომები. — სინ, III, თბ., 1979.
- კ ო პ ა ლ ი ა ნ ი , 1968 — ეკობალიანი. საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნა). — მსსის, ოსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- კ უ ტ ა ლ ი ა , 1974 — გუტალია. ქემალ ად-დინის ცნობა დიდგორის ბრძოლის შესახებ. — სსმპ, ტ.74, №2, 1974.
- ლ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1964 — შავთელი, 1964.
- ლ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1978 — ილოლაშვილი. არსენ იყალთოელი. თბ., 1978.
- ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , 1966 — ბლომინაძე. სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII-XII საუკუნეების საქართველოში. — კრ.სრზ, თბ., 1966.
- ლ ო მ ო უ რ ი , 1940 — თლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო. — სსმპ, ტ.X-B. 1940.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1966 — მლორთქიფანიძე. ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ. — კრ.აზნს, თბ., 1966.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1968 — მლორთქიფანიძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან. — მსის, ოსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1970 — მლორთქიფანიძე. ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში. — კრ. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წიგნი 1, თბ., 1970.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979ა — მლორთქიფანიძე. საქართველოს შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იანი წლებამდე. — სინ, III, თბ., 1979.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979ბ — მლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში: დავით IV აღმაშენებელი. — სინ, III, თბ., 1979.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979გ — მლორთქიფანიძე. საქართველოს საგარეო და საშინაო პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასასრულამდე. — სინ, III, თბ., 1979. 263-245.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1989 — მლორთქიფანიძე. რა არის ქართლის ცხო-

- ერება. თბ., 1989.
- ლორთქიფანიძე, 1990 — შ. ლორთქიფანიძე. თბილისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან — კრ. ფა, თბ., 1990.
- ლორთქიფანიძე, 1992 — შ. ლორთქიფანიძე. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიისათვის. — გაზ. „ძლევა“. 10. IX. 1992.
- მათევეოსიანი, 1982 — რ. ი. მეთევეოსიანი. ტაშირ-ძორაგეტ (ტაშირ-ძორაგეტი). მერვენი, 1982.
- მაისურაძე, 1982 — გ. მაისურაძე. ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში. თბ., 1982.
- მარგარიანი, 1975 — პ. მარგარიანი. რამდენიმე ეპიზოდი XII საუკუნის მეორე მეოთხედის საქართველოს ისტორიიდან. — მსსშ, ტ. 165, თბ., 1975.
- მარგარიანი, 1980 — პ. მარგარიანი. ჰმუსისადიან ჰამასტანი ვე ვრასტანი ყ დარი პატმუთმან ში ქანი პარცერ (XII ს. ჩრდილოეთ სომხეთისა და საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი). მერვენი, 1980.
- მარგარიანი, 1989 — პ. მარგარიანი. ქალაქაკან კაცუთმუნ მერძაღორ არეველქუმ ვე ჰამასტანი აზატაგრაკან პერანკარნერ. XII-XIII დდ. (პოლიტიკური მდგომარეობა მახლობელ აღმოსავლეთში და სომხეთის განმთავისუფლებელი მოძრაობის პერსპექტივები) — ИФЖ, №1 (124) 1989.
- მელიქიშვილი, 1973 — გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ., 1973.
- მენაბდე, 1980 — ლ. მენაბდე. ძველი ქართული მწერლობის კერები. II, თბ., 1980.
- მესხია, 1972 — შ. მესხია. ძლევა საკვირველი. თბ., 1972.
- მესხია, 1979 — შ. მესხია. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბ., 1979.
- მესხია, 1983 — შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი, თბ., 1983.
- მესხია, 1986 — შ. მესხია. საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება რუსთაველის ეპოქაში. — შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი, III, თბ., 1986.
- მეტრეველი ე., 1962 — ე. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.
- მეტრეველი ე., 1976 — ე. მეტრეველი. ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ქართული ხელნაწერი ჯვაროსანთა მოსახსენებელით. — კრ. ივ. ჯავახიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976.
- მეტრეველი რ., 1972ა — რ. მეტრეველი. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დათარიღებისათვის, — ნფსი, თბ., 1972.
- მეტრეველი რ., 1972 ბ — რ. მეტრეველი. ძაგანისა და მოდისტოსის გამოსვლა სამეფო კარის წინააღმდეგ. — ნფსი, თბ., 1972.
- მეტრეველი რ., 1973 — რ. მეტრეველი. შიდაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში. თბ., 1973.

- მეტრეველი რ., 1986 — რ.მეტრეველი. დავით აღმაშენებელი. თბ., 1986.
- მეტრეველი რ., 1991 — რ.მეტრეველი. მეფე თამარი. თბ., 1991.
- მიმინოშვილი, 1966 — რ.მიმინოშვილი. იოანე დამასკელის „გარდ-მოცემის“ ქართული თარგმანები. სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1966 (ხელნაწერი).
- მუსტაფა, 1979 — შაქირ მუსტაფა. ათ-თა'თარობ ალ-'არაბი ვა ლ-მუ'არ-რიხუნა (არაბთა ისტორია და ისტორიკოსები), II, ბაღრუთ, 1979.
- მუსხელიშვილი, 1960 — დ.მუსხელიშვილი. აღჯა-ყალა — გაგის ციხე. — სიზბ, I, თბ., 1960.
- მუსხელიშვილი, 1967 — დ.მუსხელიშვილი, კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში. — სიზბ, III, თბ., 1967.
- მუსხელიშვილი, 1977ა — დ.მუსხელიშვილი. ბასიანი. — მსმ, II, თბ., 1977.
- მუსხელიშვილი, 1977ბ — დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977.
- მუსხელიშვილი, 1980 — დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II, თბ., 1980.
- მუ'ჯამ ალ-ვასიტ, II - მუ'ჯამ ალ-ვასიტ („შუამავალი ლექსიკონი“) II, ალ-კაპირა, 1961.
- ნადარეიშვილი, 1971 — გ.ნადარეიშვილი. ქართული სამართლის ისტორიის ნარკვევები. თბ., 1971.
- ნადირაძე, 1973 — გ. ნადირაძე. ნიკოლოზ ურბნელი საქართველოს ისტორიის მკვლევარი. თბ. 1973.
- ნატროშვილი, 1974ა — თ.ნატროშვილი. მოვიდა იდუმალ ქართლსა შინა. - მმ, თბ., 1974.
- ნატროშვილი, 1974ბ — თ.ნატროშვილი. მათ ეწოდებათ გეორგიანები. - მმ, თბ., 1974.
- ნატროშვილი, 1975 — თ.ნატროშვილი. ისმიალიტა მოძრაობის ისტორიიდან. - მიპმხის, №2, 1975.
- ნატროშვილი, 1978 — თ.ნატროშვილი. ებისტოლე ფრანგი რაინდისა — მმ, თბ., 1978.
- ნატროშვილი, 1988 — თ.ნატროშვილი. ორი ლეგენდა — წელი ერთი და ათასი. თბ., 1988.
- ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1974 — თ.ნატროშვილი. გ. ჯაფარიძე. ცდა ერთი თარლის დადგენისა. — მქლს, №1-2 1974.
- ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1982 — თ.ნატროშვილი. გ.ჯაფარიძე. თამარის „ფიცის წიგნის“ შესახებ. — გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 22. I, 1982.
- ნოზაძე, 1958 — ვ.ნოზაძე. „ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებათმეტყველება. სანტიაგო დე ჩილე. 1958.
- ნოზაძე, 1963 — ვ.ნოზაძე. „ვეფხისტყაოსნის“ ღმრთისმეტყველება. პარიზი, 1963.

- პ ა პ ა ს ქ ი რ ი , 1991 — ზ.პაპასქირი. შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე (საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა XI ს. 60—80-იან წლებში). თბ., 1991.
- პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი , 1979 — თ.პაპუაშვილი. კულტურული ურთიერთობა მეზობელ ქვეყნებთან. — სინ. III, თბ., 1979.
- პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი , 1982 — თ.პაპუაშვილი. რანთა და კახთა სამეფო. თბ., 1982.
- საქართველოს ისტორია, 1956 — ნ.ბერძენიშვილი. მდუმბაძე. გ.მელიქიშვილი. შ.მესხია. პ.რატიანი. საქართველოს ისტორია, I (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე). თბ., 1956.
- [რუკა]: საქართველოს სახელმწიფო XIII ს. დამდგს. მასშტაბი 1:109200 (შემდგენლები: ალ. ასლანიკაშვილი, მ. ბერძენიშვილი, ნ. შოშიაშვილი. რუკა შედგენილია ქსე „საქართველოს სსრ“ მიხედვით კარტოგრაფ ლ. დათუაშვილის მიერ). თბ., 1989.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1966 — ბ.სილაგაძე. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. — კრ.სრხ, თბ., 1966.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1968 — მასალები საქართველო-ვეგიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის. — ძწ, II, თბ., 1968.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1977 — ბ. სილაგაძე. ბასიანის ბრძოლა. — ძსმ, II, თბ. 1977.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1992 — ბ.სილაგაძე მონღოლთა მეორედ გამოჩენა ამიერკავკასიაში და საქართველოს დაპყრობა-დანაწილება — მინხის, № 2, 1992.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე , ე ., 1957 — ე.სიხარულიძე. აბასელთა სახალიფოს სოციალურეკონომიური ვითარება VIII-IX საუკუნეებში. — ნმპი, თბ., 1957
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე . 1976 — ე.სიხარულიძე. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. — კრ. სინპ, I, თბ., 1976.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე . 1976ბ. — ე.სიხარულიძე. ას-სამანის ცნობები საქართველოს შესახებ. — კრ. სინპ. I, თბ., 1976.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე ., 1985 — ე.სიხარულიძე. ალ-ფარიკი საქართველოში. — სემიტოლოგიური ძიებანი, II, თბ., 1985.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ი ., 1967 — ი.სიხარულიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში. თბ., 1967.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1974 — ჯ.სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. თბ., 1974.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1984 — ჯ.სტეფნაძე. საით წავიდნენ ყივჩაღები. — ჟურნ. „მნათობი“, №8, 1984.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1985ა — ჯ.სტეფნაძე. საქართველო XII ს. და XIII ს-ის პირველ მეოთხედში. თბ., 1985.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1985ბ — ჯ.სტეფნაძე. რუსუდანი — თამარის და. — ჟურნ. „მნათობი“ №8, 1985.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1990, — ჯ.სტეფნაძე. დემეტრე პირველი. თბ., 1990.
- ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე , 1989 — ა.სურგულაძე. ქართული კულტურის ისტორიის ნარკვევები. თბ., 1989.

- ტ ა ბ ა ლ უ ა , 1984 — ი. ტაბალუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცემებში (XIII-XVI სს.), თბ., 1984
- ტ ე რ - ლ ე ვ ო ნ დ ი ა ნ ი , 1974 — ა.ნ.ტერ-ლევონდმან. ფარიკიი „ნარკეტი პატმუთმუნ (ებ დარ) ჰაუსისმაინ ჰამასტანი დეპქერი მასინ (ფარიკის (XII ს.) „მაიაფარიკინის ისტორია“ ჩრდილოეთ სომხეთის ამბების შესახებ) — Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. VI. Арабские страны“. Ер. 1974.
- ტ ე რ - ლ ე ვ ო ნ დ ი ა ნ ი , 1976 — ა.ნ.ტერ-ლევონდმან. შაჰ-არმენენერი ამირამუთმუნ ხლათუმ (შაჰ-არმენთა საამირო ხლათში) . — ჰამ ეო-ლოვრდი პატმუთმუნ. III. მერევეან, 1976.
- ფ ა რ ც ვ ა ნ ი ა , 1976 — თ.ფარცვანია. ჯალალ ად-დინის მიერ საქართველოს დაპყრობის ისტორიიდან. — საისტორიო კრებულო, VI, თბ., 1976.
- ფ ა რ ც ვ ა ნ ი ა , 1979 — თ.ფარცვანია. უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლის ისტორიიდან (ჯალალ ად-დინის შემოსევები). სადისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1979 (ხელნაწერი).
- ფ უ თ უ რ ი ძ ე , 1942 — ვ.ფუთურიძე. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. მნიშვნის მოამბე, XIII , თბ., 1942.
- ყ ო რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი , 1981 — გ.ყორანაშვილი. ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (IV-XIII სს.). — მინამხის, N 4, 1981.
- შ ა ი შ მ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1973 — ი.შაიშმელაშვილი. დიდგორის ბრძოლა სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით. — ქჩხატარაიშვილი. ი.შაიშმელაშვილი. დიდგორის ბრძოლა თბ., 1973.
- შ ა ი შ მ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1981 — ი.შაიშმელაშვილი. შამქორი. ბასიანი. თბ., 1981.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1968 — ნ.შენგელია. სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში. თბ., 1968.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1974 — ნ.შენგელია [რეც]. ო.თურანი. თურქეთი სელჩუკთა ხანაში, ისტანბული, 1971. — მინამხის, №4, 1974.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1975 — ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეი-ყუბადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ. მინამხის, №1, 1975.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1976 — ნ.შენგელია. ქოსე დაღის ბრძოლა. — ივ.ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1976 — სადრ ად-დინ ჰუსეინი აღფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ. — კრ. ძსძი, თბ., 1976.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1979 — ნ.შენგელია. საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. — სინ, III, თბ., 1979.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1989 — ნ.შენგელია. XI-XIII სს. საქართველოს ისტორიის საკითხები თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში. — მსშშ, ტ.290, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 1989.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , ჩ ე ჩ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1976 — ნ.შენგელია. კჩეჩელაშვილი.

- [რეც.] თურქი ისტორიკოსის მფაპრ ად-დინ კირზიოღლუს „ყარსის ისტორია“. მინამხის, I, 1976.
- შოშიაშვილი, 1961 — გრ. აკანელი.
- ჩაიკინი, 1938 — კ. ჩაიკინი ქართულ-ირანული ურთიერთობიდან. — მნიშვნის მოამბე, II, 1938.
- ჩხატარაიშვილი, 1966 — ქ.ჩხატარაიშვილი. უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში. — კრ. სრბ. თბ., 1966.
- ჩხატარაიშვილი, 1973 — ქ.ჩხატარაიშვილი. დიდგორის ბრძოლის ისტორიული მნიშვნელობა. — ქ.ჩხატარაიშვილი. ი.შაიშველაშვილი. დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1973.
- ჩხატარაიშვილი, 1989 — ქ.ჩხატარაიშვილი. დავით აღმაშენებლის ეპოქის ისტორიისათვის. — მინამხის, №3, 1989.
- ჩხეიძე, 1984 — თ.ჩხეიძე. ნარკვევები ირანული ონომასტიკიდან. თბ., 1984.
- ცინცაძე, 1956 — ი.ცინცაძე. ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XV სს). თბ., 1956.
- ცინცაძე, 1960 — ი.ცინცაძე. მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები. თბ., 1960.
- ცინცაძე, 1971 — ი.ცინცაძე. ბასიანის ბრძოლა, თბ., 1971.
- ცქიტიშვილი, 1967 — თ. ცქიტიშვილი. სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ. — მსსშ, ტ.118, თბ., 1967.
- წერეთელი გ. 1951 — გ.წერეთელი. არაბულ-ქართული ლექსიკონი. თბ., 1951.
- წერეთელი კ. 1981 — კ.წერეთელი. არაბის აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში. — კრ. აკაკი შანიძეს. თბ., 1981.
- ქილაძე, 1983 — თ.ქილაძე. ვარდის ფურცლობის ნიშანი. — ჟურნ. „მნათობი“, № 10. 1983.
- ჯავახიშვილი, 1907 — ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. ტფ., 1907.
- ჯავახიშვილი, 1919 — ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები ისტორიული და თანამედროვე თვალსაზრისით. ტფ., 1919.
- ჯავახიშვილი, 1965 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965.
- ჯავახიშვილი, 1966 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966.
- ჯავახიშვილი, 1984 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. — თბულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VII. თბ., 1984.
- ჯანაშია, 1962 — ლ.-ნ.ჯანაშია. ლაზარ ფარაბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- ჯაფარიძე, 1979 — გ.ი.ჯაფარიძე. ვახუშტი და XII-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი. — მსსშ, ტ.205. თბ., 1979.
- ჯაფარიძე, 1980 — გ.ი.ჯაფარიძე. ახალი არაბული წყარო XIII საუკუნის

საქართველოს ისტორიისათვის. — ჟურნ. „ცისკარი“, №1, 1980.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1983 — გ.ჭაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ათ-თიფლისი შაირ სუფი მინ ალ-კარნ ას-საბი' ალ-ჰიჯრი („ნაჯმ ად-დინ ათ-თიფლისი. სუფი პოეტი ჰიჯრის VIII საუკუნისა“). — მაჯალლა მაჯმა' ალ-ლულა ალ-არაბიამა ბი-დიმაშკე ალ-მუჯალლად 28, ალ-ჯუზ' არ-არაბი'. დიმაშკე. 1983.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1984ა — გ.ჭაფარიძე. XIII საუკუნის თბილელი მეცნიერი მარალის ობსერვატორიაში. — მიწაშენი, №2, 1984.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1984 ბ — გ.ი.ჭაფარიძე. საქართველოს საგარეო-პოლიტიკის ისტორიიდან. XIII საუკუნის 20-იანი წლები. — ჟურნ. „მნათობი“, №12, 1984.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1987 — გ. ჭაფარიძე. მინაჯიმ ალ-მა'ადინ ან-ნაფისა ში შ-შარკამნ ალ-ადნა ვა ლ-ავსატ (ძვირფასი ლითონების საბადოები მა-ხლობელ და შუა აღმოსავლეთში). — აბჰას ჭადიდა ლი-ლ-მუსთარბინა ს-სუფიფთ. ალ-ქითაბ ას-სანი. მუსქუ, 1987

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989ა — გ.ჭაფარიძე. საქართველოსა და არზრუმის საამიროს ურთიერთობის ისტორიიდან. — ჟურნ. „მნათობი“, №10, 1989.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989ბ — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში. — მქლს, №4, 1989.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989გ — გ.ჭაფარიძე. ქართული მონეტები არაბული ზე-ღწერილებით (დავით V-ის სპილენძის მონეტები) — მიწაშენი, №4, 1989.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1990ა — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში. — მქლს, №1, 1990.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1990ბ — გ.ჭაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი. — კრ.მბ, თბ., 1990.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1991 — გ.ჭაფარიძე. როდის გაანთავისუფლა დავით აღ-მაშენებელმა თბილისი? — გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 3.V. 1991.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992ა — გ.ჭაფარიძე. რამდენიმე ეპიზოდი დემეტრე I-ის ზეობის ხანიდან არაბულ ისტორიულ წყაროებში. — მიწაშენი, №2, 1992.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992ბ — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმთა კოალიციები და საქარ-თველო XII ს. 60—70-იან წლებში. — ჟურნ. „მუხდარი“, №2, 1992.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992გ — გ.ჭაფარიძე. დავით აღმაშენებლის საგარეო პო-ლიტიკის ისტორიიდან (განჯაზე ლაშქრობა 1110 წ.). — მიწაშენი, №4, 1992.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993ა — გ.ჭაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არა-ბული სახელწოდებები. — კრ. საქართველოსა და ქართველების აღ-მნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბ., 1993.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993 ბ — გ.ჭაფარიძე. ად-დუმანისი — იშვიათი არაბული ნისბა. — სემიტოლოგიური ძიებანი. V, თბ., 1993 (იბეჭდება).

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993გ — გ.ჭაფარიძე. რაზე ეკამათებოდა დავით აღმაშე-ნებელი განჯის ყადის? — ჟურნ. „რელიგია“, 3-4. 1993.

ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993დ — გ.ჭაფარიძე. ბაგრატიონები და სელჩუკიანთა სა-გვარეულო — გაზ. „ქართველი ერი“, ივლისი, №25, 1993.

ჯ ე ჯ ე ლ ა ვ ე ა , 1991 — ლ. ჭეჭელავა. წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი

- იერუსალიმში. — კრ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები. თბ., 1991.
- ჯიქია, 1958 — ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. III, გამოკვლევა, თბ., 1958.
- ჯიქია, 1964 — იბრაჰიმ ფეხევი, 1964.
- პაკობიანი, 1968 — თ.ნ. პაკობიანი. პამასტანი პატმაკან აშხარპაგრუთმან ურვაგწერ (სომხეთის ისტორიული გეოგრაფია. ნარკვევები). მერევიან. 1968.
- პაკობიანი, მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი, I-II, 1986-1988 — თ. ხ. პაკობიანი, სტ. მელიქ-ბახშიანი, ჰ. ხ. ბარსელიანი. პამასტანი ევ პარაკიე შრჯანნერი ტელანუნნერი ბარარან (სომხეთისა და მიმდებარე ოლქების ტოპონიმთა ლექსიკონი), I-II, მერევიან, 1986-1988.
- ალ-ჰუსაინი მ.ბ., 1972 — ალ-ჰუსაინი, მუჰამად ბაკირ. დირასა თა-ჰლილია ვა იჰსა'ილა ლი ლ-ალკაბ ალ-ისლამიია (ისლამური ტიტულების დეტალური სტატისტიკური შესწავლა), II. — Sumer, vol. XXVIII, Nos. 1-2, Baghdad, 1972
- Адонц, 1908 — Н.Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908.
- Альтамира, 1951 — Р.Альтамира-и-Кревеа. История Испании: М., 1951.
- Альтман, 1949 — М.М.Альтман. Исторический очерк города Ганджи, ч.1, Баку, 1949.
- Анчабадзе, 1990 — Г.З.Анчабадзе. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии. Тб., 1990.
- Атлас Армении — Атлас Армянской ССР. Ереван-Москва, 1961.
- Ашурбейли, 1983 — С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983.
- Бабаян, 1969 — Л.О.Бабаян. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV веках. М., 1969.
- Баранов, 1958 — Х.К.Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1958.
- Бартольд, 1965 — В.В.Бартольд. Карс.— Сочинения. т.III. М., 1965.
- Бартольд, 1966 — В.В.Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. — Сочинения, т.IV, М., 1966.
- Бартольд, 1966а — В.В.Бартольд. Халиф и султан. — Сочинения, т.VI. М., 1966.
- Бартольд, 1966б — В.В.Бартольд. Турция, ислам и христианство.— Сочинения, т.VI. М., 1966.
- Бартольд, 1966г — В.В.Бартольд [рец.]. А.Васильев. Лекции по истории Византии, т.I. Петроград, 1917.— Сочинения, т.VI, М., 1966.
- Бейлис, 1960 — В.М.Бейлис. Из истории везирата в период кризиса сельджукского государства. Везир Му' айдад ал-мулк. — Средневековый Восток. М., 1960.
- Бейлис, 1970а — В.М.Бейлис. Из наблюдения над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Мас'уда ибн Намдара (ок. 1111 г.).— ППВ ИФИ. Ежегодник, 1968. М., 1970.
- Бейлис, 1970б — Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М., 1970.
- Берадзе, 1984 — Г.Г.Берадзе. Легенды о царице Тамар в персидском историческом сочинении "Ихйа ал-мулк". — Сб. Источниковедение и

текстология средневекового Ближнего Востока. М., 1984.

- Б и л б а с о в , 1863 – В.Билбасов. Крестовый поход императора Фридриха Второго. СПб., 1863.
- Б о г о л ю б о в , 1991_а – А.Г.Боголюбов. Дийа. – ИЭС. М., 1991.
- Б о г о л ю б о в , 1991_б – А.Г.Боголюбов. Кади. – ИЭС.М., 1991.
- Б о г о л ю б о в , 1991_г – А.Г.Боголюбов. Кисас. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_а – О.Г.Большаков. Ахл аз-зимма. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_б – О.Г.Большаков. Дар ал-ислам. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_г – О.Г.Большаков. Дар ас-сулх. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_д – О.Г.Большаков. Дар ал-харб. — ИЭС. М., 1991.
- Б о с в о р т , 1971 – К.Э.Босворт. мусульманские династии. М., 1971.
- Б о с в о р т , 1981 – К.Э.Босворт. Нашествия варваров: появление тюрок в мусульманском мире. — Мусульманский мир, 950–1150. М., 1981.
- Б у н и я т о в , 1965 – З.М.Буниятов. Новые материалы о землетрясении в Гяндже в 1139 г. – Доклады АН Азербайджанской ССР, т. XXI, N 1, 1965.
- Б у н и я т о в , 1966 – З. М. Буниятов. Грузия и Ширван в первой половине XII века – ჯგ. სტბ, თბ., 1966.
- Б у н и я т о в , 1972 – З.М.Буниятов. Материалы по истории Грузии в сочинении Кутб ад-дина ал-Йунини "Зайл Мир'ат аз-заман". — მონაბეზი, N4, 1972.
- Б у н и я т о в , 1973 – აბ-ნასაჯი, 1973.
- Б у н и я т о в , 1978 – З.М.Буниятов. Государство атабеков Азербайджана (1136–1225), Баку, 1978.
- Б у н и я т о в , 1980 – აღ-ჰუსაინი, 1980.
- Б у н ი ა თ ვ , 1982 – З.М.Буниятов. Еще одна неизвестная страница из истории средневековой Грузии. – მონაბეზი, N4, 1982.
- Б у н ი ა თ ვ , 1986 – З.М.Буниятов. Государство хорезмшахов – Ануштегинидов. М., 1986.
- Б у н ი ა თ ვ , 1987 – З.М.Буниятов. Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Илденизидов. – Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.
- Б ы к о в , 1938 – А.А.Быков. Грузинские монеты XII–XIII вв. – Памятники эпохи Руставели. Л., 1938.
- В и л ь ч е в с к и й , 1960 – О.Л.Вильчевский. Ода Хакани грузинскому царю Димитрию I. – Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь ак. И.А.Орбели. М.–Л., 1960.
- Г а б а ш в и л и , 1985 – Кази и мухтасиб по грузинским источникам (XII–XIV века) – Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем востоке. М., 1985.
- Г и п п и у с , 1892 – Гиппиус, Зеленый, 1892.
- Г и п п и у с , З е л е н ы й , 1 8 9 2 – А.И.Гиппиус, А.С.Зеленый. Свод маршрутов по Азиатской Турции А.И.Гиппиуса. II. Стратегическое значение пограничного театра в Турецкой Армении, его главной операционной линии и главного местного предмета действий на нем. Статья генерал-лейтенанта А.С. Зеленого. Тифл., 1892.
- Г и р г а с , 1865 – В.Гиргас. Права христиан на Востоке по мусульманским законам. СПб., 1865.

- Гордлевский, 1941 – В.А.Гордлевский. Государство сельджуков Малой Азии. М.–Л., 1941.
- Гордлевский, 1962 – В.А.Гордлевский. Эксплуатация недр земли в Турции. – Избранные сочинения, т. III, М., 1962.
- Грюнебаум, 1986 – Г.Э.фон Грюнебаум. Классический ислам. М., 1986.
- Гусейнов, 1957 – Р.А.Гусейнов. К истории тюрков XI–XII вв. (по материалам сирязычной хроники XII в.). – Труды Института истории АН Азербайджанской ССР, XII, Баку, 1957.
- Гусейнов, 1970 – Р.А.Гусейнов. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. – ПС, 21 (84), 1970.
- Гусейнов, 1973 – Р.А.Гусейнов. Тюркские этнические группы XI–XII вв. в Закавказье. – ТС, 1972, М., 1973.
- Гусейнов, 1978 – Р.А.Гусейнов. Уджи — военно-феодальный институт в Малой Азии в XI–XII вв. – ТС, 1974, М., 1978.
- Гюзальян, 1956. – Л.Т.Гюзальян. Неизданные надписи Байбуртской крепости. – ВВ, VIII, 1956.
- Джавахов, 1912 – И.А.Джавахов [рец.]. Е.А.Пахомов. Монеты Грузии. ч. I. (домонгольский период). СПб, 1910. – Христианский Восток, т. I, вып. I, 1912.
- Джалагания, 1958 – И.Джалагания. Из истории монетного дела Грузии XIII века. Тб., 1958.
- Джалагания, 1979 – И.Джалагания. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V–XIII вв. Тб., 1979.
- Джапаридзе, 1980 – Г. И. Джапаридзе. Рудники благородных металлов на Ближнем и Среднем Востоке в VIII–X вв. – Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980.
- Джапаридзе, 1990 – Г.И.Джапаридзе. Медные монеты грузинского царя Давида V (1155 г.) с арабскими надписями. – Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1990.
- Добошинский, Термен, 1908 – М.Р.Добошинский, Р.И.Термен. Маршрутные описания путей в Эрзерумском и Ванском вилайетах. Тифл., 1908.
- Еремеев, 1971 – Д.Е.Еремеев. Этногенез турок. М., 1971.
- Еремян, 1946 – С.Т.Еремян. Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам. – Научные труды Ереванского гос. Университета. XXIII, 1946.
- Еремян, 1951 – С.Е.Еремян. Опыт периодизации Армении эпохи феодализма. – Вопросы истории, 7, 1951.
- Еремян, 1971 – С.Т.Еремян. Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI в. – "Вестник общественных наук". 3 (339). Ер. 1971.
- Еремян, 1979 – С.Т.Еремян. Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX–XIII вв. – КВ, I, Ер., 1979.
- Ерицов, 1883 – А.Ерицов. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области. Приложение к I-му выпуску VIII тома "Известий Кавказского отдела императорского русского географического общества". Тифл., 1883.
- Жаворонков, Шукуров, 1987 – П.И.Жаворонков, Р.М.Шукуров [рец.]. A.C.C.Savvides. Byzantium in the East its Relations with Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor. – ВВ, 48, 1987.

- Журавский, 1990 – А.В.Журавский. Христианство и ислам. М., 1990.
- Заборов, 1980 – М.А.Заборов. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
- Зеленый, 1892 – Гиппиус, Зеленый, 1892.
- Ибрагим, Сагадеев, 1991 – Т.К.Ибрагим, А.С.Сагадеев. Джихад. – ИЭС, М., 1991.
- Измаилова, 1979 – Т.Измаилова. Каринская рукопись 1181 г. – ВВ, т.40, 1979.
- История Азербайджана – История Азербайджана, I, Баку, 1958.
- История Армянского народа – История Армянского народа. I. Ер. 1951.
- История Византии – История Византии, т.II, М., 1967.
- Капанадзе, 1955 – Д.Г.Капанадзе. Грузинская нумизматика. М., 1955.
- Капанадзе, 1958 – Д.Г.Капанадзе. Медная монета грузинского царя Давида, сына Георгия. – Эпиграфика Востока, т.XII, 1958.
- Капанадзе, 1970 – Д.Г.Капанадзе. Комментарии. Գօշօն: Пахомов, 1970.
- Карпетян, 1988 – А.В.Карпетян. К осмыслению топонима Кацрет (Kacret). – КВ, вып. 6, Ер., 1988.
- Колюбакин, 1888–1890 – А.М.Колюбакин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т.I, ч.I, Тифл., 1888, т.II, ч.II, Тифл., 1890.
- Колюбакин, Лупандин, 1890 – А.М.Колюбакин, Д.М.Лупандин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т.V, ч.II, Тифл., 1890.
- Корсун, 1913–1914 – Н.Г.Корсун. Военный обзор турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум–Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии, ч.I, Тифл., 1913; ч.II, вып.I., Тифл. 1914.
- Кумча, 1965 – В.В.Кумча. Методы морально-политического воздействия на византийское войско по “Тактике Льва”. – Античная древность и средние века, 3, Свердловск, 1965.
- Кушев, 1991 – В.В.Кушев. Шахид. – ИЭС, М., 1991.
- Литаврин, 1974 – Г.Г.Литаврин. Как жили византийцы. М., 1974.
- Литаврин, 1989 – Г.Г.Литаврин. Политическая теория в Византии с середины VIII до начала XIII в. – Культура Византии (вторая половина VII–XII вв.). М., 1989.
- Лордкипанидзе, 1974 – М.Д.Лордкипанидзе. История Грузии XI – начала XIII века. Тб., 1974.
- Лордкипанидзе, 1979 – М.Д.Лордкипанидзе. Из истории византийско-грузинских взаимоотношений (70-е годы XI в.). – ВВ, 40, 1979.
- Лордкипанидзе, 1991 – М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси (IV – начало XII вв.). Тб., 1991.
- Манандян, 1943 – Я.А.Манандян. Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами. – Известия Азербайджанского филиала АН СССР, N 7, 1943.
- Манандян, 1954 – Я.Л.Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древней Армении. Ер., 1954.
- Маргарян, 1975 – А.Г.Маргарян. К хронологии восстания, возглавляемого Иванэ Орбели. – ИФЖ, 4, 1975.

- Маргарян, 1979^а – А.Г.Маргарян. К истории и хронологии внутриклассовой борьбы Грузии и Северной Армении в 30–50-х гг. – КВ, вып. I, Ер., 1979.
- Маргарян, 1979^б – А.Г.Маргарян. Северная Армения и Грузия в 20–70-х годах XII века. АДСУСКИН, Ер., 1979.
- Маркарян, 1991 – С. А. Маркарян. Сельджуки в Иране XI века. Саратов, 1991.
- Марр, 1902 – Н.Я.Марр. Древнегрузинские описцы. – Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. Книга четвертая. СПб., 1902.
- Массэ, 1963 – А.Массэ. Ислам, М., 1963.
- Матевосян, 1969 – Р.И.Матевосян. Восточный Гугарк в IX–XIII вв. АДСУСКИН, Ер., 1969.
- Мец, 1966 – А.Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966.
- Минорский, 1963 – В.Минорский. История Дербенда и Ширвана. М., 1963.
- Михайлова, 1990 – И.Б.Михайлова. Средневековый Багдад. М., 1990.
- Мкртумян, 1983 – Г.Г.Мкртумян. Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII–XI вв. и его взаимоотношение с Арменией. Ер., 1983.
- Муравьев-Карский, 1877 – Р.Муравьев-Карский. Первое взятие русскими войсками города Карса (июнь 1828). – Русский архив, № I, 1877.
- Мурадян, 1969 – П.М.Мурадян. К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в. – Вестник Матенадарана, 9, Ер., 1969.
- Мусаев, 1972 – Х.И.Мусаев. Сочинение Ибн Биби "Аль-Авамир аль-алайя фил-умур аль-алайя" как источник по истории анатолийских сельджуков. АДСУСКИН, Баку, 1972.
- Мухелишвили, 1991 – Д. Л. Мухелишвили. Еще раз о локализации города Хунани (Хнаракерта). – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. თბ., 1980.
- Орбели, 1961 – И.Орбели. Синхронистские таблицы хиджры и европейского летоисчисления. М.–Л., 1961.
- Орбели, 1963^а – И.Орбели. Багаванский храм и его надписи. – Избранные труды. Ер., 1963.
- Орбели, 1963^б – И.Орбели. Армянские надписи на камне. – Избранные труды. Ер., 1963.
- Ореус, 1895 – И.Б.Ореус. Карс. – Энциклопедический словарь, т. XIV. Издатели Ф.А.Брокгауз и Е.Ефрон. СПб, 1895.
- Пахомов, 1970 – Е. Пахомов. Монеты Грузии. Тб., 1970.
- Петрушевский, 1949 – И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л.: 1949.
- Петрушевский, 1960 – И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков. М.–Л., 1960.
- Петрушевский, 1966 – И.П.Петрушевский. Ислам в Иране. Л., 1966.
- Петрушевский, 1970 – И.П.Петрушевский. Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256–1353 гг.). – Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970.
- Пиотровский, 1983 – М.П.Пиотровский. Шариат. – Ислам. Краткий справочник. М., 1983.
- Пиотровский, 1991^а – М.Б.Пиотровский. 'Ад. – ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^б – М.Б.Пиотровский. Билкис. — ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^в – М.Б.Пиотровский. 'Иса. — ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^г – М.Б.Пиотровский. Наби. – ИЭС. М., 1991.

- Пиотровский, 1991^д – М.Б.Пиотровский. "Слово от Аллаха" – Иса. – М.Б.Пиотровский. Коранические сказания. М., 1991.
- Попов, 1903 – А.Попов. Латинская Иерусалимская патриархия эпохи крестоносцев. I, СПб., 1903.
- Пржевальский, 1904 – М.Пржевальский. Вилает Эрзерум. Часть I. Тифл., 1904.
- Семенова, 1966 – Л.А.Семенова. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. М., 1966.
- Семенова, 1990 – Л.А.Семенова. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период. М., 1990.
- Симский, 1904 – Максим Симский. История иерусалимских патриархов. – Православно-Палестинский Сборник, 55-й вып., СПб, 1904.
- Степаненко, 1988 – В.П.Степаненко. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071–1176). Свердловск, 1988.
- Степнадзе, 1972 – Дж.Степнадзе. К датировке похода Георгия III в Ширван. – *საბჭო*, т.65, N 3, 1972.
- Сюкияйнен, 1986 – Л.Р.Сюкияйнен. Мусульманское право. М., 1986.
- Сюкияйнен, 1991 – Л.Р.Сюкияйнен. Аш-Шари'а. – ИЭС. М., 1991.
- Такаишвили, 1906 – Е.Такаишвили. Описание рукописей "Общества распространения грамотности среди грузинского населения", т.II, вып.1, Тифл., 1906.
- Тер-Гевондян, 1977 – А.Н.Тер-Гевондян. Армения и Арабский халифат. Ер., 1977.
- Тер-Гевондян, 1981 – А.Н.Тер-Гевондян. Резюме. – Арабские источники, II. Ибн ал-Асир. Перевод с оригинала, предисловие и примечания А.Р.Тер-Гевондяна. Ер., 1981.
- Томачкевич, 1907 – Томачкевич. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре с планами. Тифлис, 1907.
- Топурия, 1982 – П.Топурия [рец.] З.М.Буниятов. Государство атабеков Азербайджана (1136–1125 годы). Баку, 1978. – НАА, No 5, 1982.
- Туманский, 1909 – А.Г.Туманский. Очерки Эрзерумского и Битлисского вилаетов. Тифлис., 1909.
- Уотт, 1976 – У.Монтгомери Уотт. Влияние ислама на средневековую Европу. М., 1976.
- Уотт, Какия, 1976 – У.М.Уотт, П.Какия. Мусульманская Испания. М., 1976.
- Халидов, 1991 – А.Б.Халидов. Хутба. – ИЭС, М., 1991.
- Хачатрян, 1979 – А.А.Хачатрян. Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 г. – ИФЖ, 4, 1979.
- Хачатрян, 1987 – А.А.Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII–XVI вв. Вып.I, Ер., 1987.
- Хелмицкий, 1892–93 – П.Хелмицкий. Карсская область. Военно-статистический и географический обзор. Ч.I–II. Тифл., 1892–1893.

- Цагареишвили, 1985 – Е.В.Цагареишвили [рец.], А.Г.Маргарян. Некоторые вопросы истории Северной Армении и Грузии XII в., 1985. – *მრავალთავი*, XI, თბ., 1985.
- Цагарели, 1888 – А.Цагарели. Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. СПб., 1888.
- Цыбульский, 1964 – В.В.Цыбульский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.
- Чайкин, 1935 – Л.И.Чайкин. Ильдегизиды, Аксонкориды, Мангуджакиды. – Труды научно-исследовательского института кавказоведения. I. 1985.
- Шакк, 1896 – А.Ф. граф фон Шакк. История норманов в Сицилии. СПб, 1896.
- Юзбашян, 1988 – К.Н.Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. М., 1988.
- Юзбашян, 1971 – К.Н.Юзбашян. Н.Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана". Ер., 1971. – Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Ер., 1971.
- Abel, 1961a – A.Abel. *Dar al-Harb*. EI², II, fasc.24, 1961.
- Abel, 1961b – A.Abel. *Dar al-Islam*. EI², II, fasc.24, 1961.
- Addison, 1942 – S.T.Addison. *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*. New York, 1942.
- Amedroz, 1902 – H.Amedroz. Three Arabic MSS. on the History of the City of Mayyafariqin. – *JRAS*, 1902.
- Anawati, 1973 – G.C.Anawati. 'Isa. EI², IV, fasc. 61–62. 1973.
- Ashtor, 1976 – E.Ashtor. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. London, 1976.
- Bala, 1942 – M.Bala. *Gürcüstan*. IA, Cilt I. 1942.
- Bala, 1970 – M.Bala. Ildeniz, Shams al-Din. EI², III, fasc.57–58, 1970.
- Baldwin, 1969 – M.W.Baldwin. Preface. – *HC*, I, 1969.
- Barthold, Heywood, 1976 – W.Barthold. G.J.Heywood. Kars. – EI², IV, fasc.71–72, 1976.
- Bergmann von, 1869 – E.von Bergmann. *Zur Muhammedanischen Münzkunde*. – *Zeitschrift zur Muhammedanischen Gesellschaft*, XXIII, 1869.
- Björkman, 1974 – W.Björkman. *Shahid*. SEI, 1974.
- Bombaci, 1978 – A.Bombaci. *The Army of the Saljuqs of Rum*. – *Annali*, vol.38, Napoli, 1978.
- Bosworth, 1968 – C.E.Bosworth. *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)*. – *CHI*, 5. *The Saljuq and Mongol Periods*. Ed. by J.A.Boyle. Cambridge, 1968.
- Bosworth, 1970 – C.E.Bosworth. Ildenizids or Eldigüzids. – EI², III, fasc. 57–58, 1970.
- Bosworth, 1987 – C.E.Bosworth. *Malik-Shah*. – EI², VI, fasc.103–104, 1987.
- Bosworth, 1989 – C.E.Bosworth. *Mas'ud b. Muhammad b. Malik-Shah*. – EI², VI, fasc. 111–112, 1989.
- Bosworth, 1990 – C.E.Bosworth. *Mazyad*. – EI², VI, fasc. 113–14, 1990.
- Boyle, 1968 – A.Boyle. *Dynastic and Political History of the Il-Khans*. – *CHI*, 5. *The Saljuq and Mongol Periods*. Ed. by J.A.Boyle. Cambridge. 1968.
- Brand, 1962 – Ch. M. Brand. *The Byzantines and Saladin, 1185–1192. Opponents of the Third Crusade*. – *Speculum*, XXXVIII, N 2, 1962.

- Brosset, 1849-1850 - M.Brosset. Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. Tr. du Géorgien par M.Brosset. Ire partie, Ire livraison. St.-Pét. 1849. Ire partie, II^{re} livraison. St.-Pét. 1850.
- Brosset, 1851a - M.Brosset. Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C. St.-Pét. 1851.
- Brosset, 1851b - M.Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848, 3e et dernière livraison. St.-Pét., 1851.
- Bryer, 1980 - A.A.Bryer. A Byzantine Family: The Gabrades. - A.A.Bryer. The Empire of Trebizond and the Pontos. London, 1980.
- Buhl, 1974 - F.Buhl. 'Ad. - SEI, 1974.
- Cahen, 1935 - C.Cahen. Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides. - JA, t.227, N 2, 1935.
- Cahen, 1951 - C.Cahen. L'Origine des Garmyans. - JA, t.239, 1951.
- Cahen, 1958a - C.Cahen. Artukids. - EI¹, I, fasc. 11, 1958.
- Cahen, 1958b - C.Cahen. Ayyubids. - EI², fasc.13, 1958.
- Cahen, 1959 - C.Cahen. Balak. - EI², fasc.16, 1959.
- Cahen, 1961 - C.Cahen. Dhimma. - EI², fasc.26, 1961.
- Cahen, 1966 - C.Cahen. Harb. - EI², III, fasc.43-44, 1966.
- Cahen, 1968 - C.Cahen. Pre-Ottoman Turkey. London, 1968.
- Cahen, 1969a - C.Cahen. A Turkish Invasion: the Selchukids. - HC, I, 1969.
- Cahen, 1969b - C.Cahen. The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasions. - HC, II, 1969.
- Cahen, 1970 - C.Cahen. Kaykubad. - EI², IV, fasc. 73-74, 1970.
- Cahen, 1990 - C.Cahen. Mengücek (Mangudjak). - EI², VI, fasc. 113-114, 1990.
- Canard, 1969 - M.Canard. Les reines de Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes. - Revue des Études Islamiques. t.37, N 1, 1969.
- Canard, 1973 - M.Canard. La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien. - M.Canard. Byzance et les musulmans du Proche Orient. London, 1973.
- Cardahi, 1955 - C.Cardahi. Conflict of Law. - Law in the Middle East. Ed. by M.Khadduri and H.J.Liebesny. Vol.I. Origin and Development of Islamic Law. Washington, 1955.
- Carra de Vaux, 1974 - B.Carra de Vaux. Bilkis. - SEI, 1974.
- Cleve van, 1969a - Th.C.van Cleve. The Fifth Crusade. - HC, II, 1969.
- Cleve van, 1969b - Th.C.van Cleve. The Crusade of Frederic. - HC, II, 1969.
- Daniel, 1966 - N.Daniel. Islam and the West. Edinburgh, 1966.
- Daniel, 1975 - N.Daniel. The Arabs and Medieval Europe. London, 1975.
- Der Nersessian, 1973 - S.Der Nersessian. The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the "Royal Historian". - S. Der Nersessian. Etudes Byzantine and Armenian Studies. Louvain, 1973.
- Donovan, 1950 - T.Donovan. Pelagius and the Fifth Crusade. London, Oxford University Press, 1950.
- Dowsett, 1958 - C.J.Dowsett. The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš. - BSOAS, vol.XXI, pt.3, 1958.

- and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries. Columbia University, Press 1969.
- K r a m e r s , 1974 – J.H.Kramers. Nasara. – SEI, 1974.
- L a m b t o n , 1953 – A.K.S.Lambton. Landlord and Peasant in Persia. Oxford University Press, 1953.
- L a m b t o n , 1987 – A.K.S.Lambton. Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century, New York, 1987.
- L a M o n t e , 1970 – J.La Monte. Crusade and Jihad. – The Arab Heritage. Ed. by N.Faris. Princeton, 1970.
- L a n e , 1893 – E.W.Lane. Arabic–English Lexicon. Book I. Pt.8. New York. 1893.
- L a u n o i s , 1960 – A.Launois. Monnaies musulmanes d'Erzeroum et du Khwarizm. – Revue Numismatique, VIe sér., t.II, 1960.
- L e w i s , 1959 – B.Lewis. Bidlis. – EI², II, fasc.19, 1959.
- L e w i s , 1974 – B.Lewis. Politics and War. – The Legacy of Islam. Second Edition. Ed. by J.Schacht with C.E.Bosworth. Oxford, 1974.
- L u t h e r , 1976 – K.A.Luther. The End of Saljuq Dominion in Khurasan. – Michigan Oriental Studies in Honor of George Cameron. Ed. by L.L.Orlin. The University of Michigan. Ann Arbor, 1976.
- L y o n s , J a c k s o n , 1986 – M.C.Lyons, D.–E.P.Jackson. Saladin: The Politics of the Holy War. Cambridge University Press, 1986.
- M a c d o n a l d , 1974 – D.B.Macdonald. Jihad. – SEI, 1974.
- M a c d o n a l d , A b e l , 1961 – D.B.Macdonald [A.Abel]. Dar al-Sulh. – EI², II, fasc.25, 1961.
- M a c d o n a l d , G a r d e t , 1974 – D.B.Macdonald. L.Gardet. Kalima. – EI², IV, fasc.67–68, 1974.
- M a d e l u n g , 1985 – W.Madelung. The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Koran – W.Madelung. Religious Schools and Sects in Medieval Islam. London, 1985.
- M a k d i s i , 1954 – G.Makdisi. Notes on Hilla and Mazyadids in Medieval Islam. – Journal of the American Oriental Society. vol.74, N 4, 1954.
- M a s o n , 1972 – H. Mason. Two Statesmen in Medieval Islam. Vizir Ibn Hubayra (499-560 A.H./1105-1165 A.D.) and Caliph an-Nasir li din Allah (533-522 A.H./1158-1225). Mouton, Hague, Paris, 1972.
- M i n o r s k y , 1949 – V.Minorsky. Caucasica in the History of Mayyafariqin. – BSOAS, vol.XIII, pt.I, 1949.
- M i n o r s k y , 1953 – V.Minorsky. Studies in Caucasian History. London, 1953.
- M i n o r s k y , 1964 – V.Minorsky. Khaqani and Andronicus Comnenus. – V.Minorsky. Iranica. Twenty Articles. Cambridge, 1964.
- M i n o r s k y , C a h e n , 1949 – V.Minorsky, C.Cahen. Le recueil transcaucasien de Mas'ud b.Namdar. – JA, t.237, fasc.1, 1949.
- P e r a d z e , 1937 – G.Peradze. An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as Revealed in the Writings of Non-Georgian Pilgrims. – Georgica. A Journal of Georgian and Caucasian Studies. Rustaveli volume. Nos 4 and 5, 1937.

- Pitcher, 1972 – D.E.Pitcher. An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden, 1972.
- Prawer, 1985 – J.Prawer. Social Classes in the Crusader States: the "Minorities". – HC, V, 1985.
- Ramsay, 1890 – W.M.Ramsay. The Historical Geography of Asia Minor. London, 1890.
- Répertoire, IX, 1937 – Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, t.IX, publié sous la direction d'Et.Combe, de J.Sauvaget et de G.Wiet. Le Caire, 1937.
- Richard, 1979 – J.Richard. The Latin Kingdom of Jerusalem. Vol.A and B. Tr. from the french by J. Shirley, Amsterdam, New York, Oxford, 1979.
- Runciman, I – III, 1951 – 1957. – S.Runciman. A History of the Crusades. Cambridge University Press. Vol.I, 1951, vol.II, 1957, vol.III, 1954.
- Runciman, 1969 – S.Runciman. The First Crusade: Constantinople to Antioch. – HC, I, 1969.
- Sanaullah, 1938 – F.Sanaullah. The Decline of the Saljuqid Empire. Calcutta, 1938.
- Savvides, 1981 – A.G.C.Savvides. Byzantium in the Near East: its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians in Cilicia and the Mongols A.D.1192–1237. Thessaloniki, 1981.
- Schacht, 1974₁ – J.Schacht, Katl. – SEI, 1974.
- Schacht, 1974₂ – J.Schacht, Kisas. — SEI, 1974.
- Schacht, 1974₃ – J.Schacht, Sharl'a. — SEI, 1974.
- Schacht, 1979 – J.Schacht. An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1979.
- Sevim, Yücel, 1989 – A.Sevim, Y.Yücel. Türkiye tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi. Ankara, 1989.
- Sivan, 1968 – F.Sivan. L'Islam et la Croisade. Idéologie et propagande dans les réactions Musulmanes aux Croisades. Paris, 1968.
- Southern, 1962 – R.W.Southern. Western Views of Islam in the Middle Ages. Cambridge, Massachusetts, 1962.
- Steingass, 1985 – F. Steingass. Arabic–English Dictionary. New Dehli, 1985
- Stevenson, 1968 – W.B.Stevenson. The Crusaders in the East. Cambridge University Press, 1968.
- Strange Le, 1966 – G.Le Strange. The Lands of the Eastern Caliphate. London, Liverpool, 1966.
- Sümer, 1963 – F.Sümer. Döger. – EI², II, fasc.32, 1963.
- Sümer, 1971 – F.Sümer. Seltuklular. – Selçuklu Arastirmaları Dergisi. Cilt: III. Istanbul, 1971.
- Sümer, 1986 – F.Sümer. Ahlat şehri ve Ahlatşahlar. – Belletın. Cilt L, Sa.197, Istanbul, 1986.
- Süssheim, 1970 – K.Süssheim. Ilghazi. – EI², III, fasc.57–58, 1970.
- Sweetman, 1945–1965 – J.W.Sweetman. Islam and Christian Theology. A Study of the Interpretation of Theological Ideas in the two Religions. Pt.I, vol.I. Radhill, 1945; pt.I, vol.II, London, Radhill, 1947; pt.II, vol.I–II, London, 1965.
- Taeschner, 1956 – E.Taeschner. Alanya. – EI², I, fasc.6, 1956.
- Taeschner, 1966 – E.Taeschner. The Turks and the Byzantine Empire to the End

- of Thirteenth Century. – CMH, IV/1. The Byzantine Empire, pt.I. Byzantium and Its Neighbours. Ed dy J.M.Hussey. Cambridge, 1966.
- T e r – G e w o n d y a n**, 1976 – A.Ter-Gewondyan. The Arab Emirates in Bagratid Armenia. Lisbon, 1976.
- T o u m a n o f f**, 1963 – C.Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University Press, 1963.
- T o u m a n o f f**, 1976 – C.Toumanoff. Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne. Roma, 1976.
- T r i t t o n**, 1930 – A.S.Tritton. The Caliphs and their Non-Muslim Subjects. London, Bombay, Calcutta, Madras, 1930.
- T u r a n**, 1971 – O.Turan. Selçuklular Zamanında Türkiye. Istanbul, 1971.
- T u r a n**, 1973 – O.Turan. Dogu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. Istanbul, 1973.
- T y a n**, 1962 – E.Tyan. Diya. – EI², II, fasc.28, 1962.
- T y a n**, 1963 – E.Tyan. Djihad. – EI², II, fasc.31, 1963.
- T y a n**, 1974 – E.Tyan. Kadi. – EI², IV, fasc.65–66, 1974.
- V a s i l i e v**, 1936 – A.A.Vasiliev. The Foundation of the Empire of Trebizond (1204–1222). – Speculum, vol.XI, No.1, 1936.
- V r y o n i s**, 1962 – S.Vryonis. The Question of Byzantine Mines. – Speculum, vol. XXXVIII, No.1, 1962.
- V r y o n i s**, 1971a – S.Vryonis. Byzantine Attitudes Toward Islam During the Late Middle Ages. – Greek and Byzantine Studies, XII, 1971.
- V r y o n i s**, 1971b – S.Vryonis. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Century through the Fifteenth Century. Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
- W a t t**, 1974 – W. M. Watt. The Majesty that was islam. New York, Washington, 1974.
- W e i r**, 1974 – Th.Weir. Diya. – SEI, 1974.
- W e l h**, 1981 – A.T.Welh. Al-Kur'an. – EI², IV, fasc.85–86, 1981.
- W e n s i n c k**, 1932 – A.J.Wensinck. The Muslim Creed. Cambridge, 1932.
- W i n f i e l d**, 1962 – D.Winfield. A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century. – Anatolian Studies, vol. XII, Ankara, 1962.
- W o l f s o n**, 1976 – H.A.Wolfson. The Philosophy of the Kalam. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, 1976.
- Z a m b a u r**, 1927 – E.Zambaur. Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam. Hanovre, 1927.
- Z i a d a**, 1933 – M.M.Ziada. The Mamluk Conquest of Cyprus in the Fifteenth Century. – Bulletin of the Faculty of Arts. University of Egypt. Vol.I, pt.I, May, 1933.

საძიებლები

ა. პირთა სახელები

- ტბასი, კვირიკეს ძე 33, 55-57
აბალა ყაენი 192
აბაშმაძე ვ. 14, 250, 295
აბდალაძე ა. 5, 8, 32, 33, 89, 114, 119, 141, 142, 193, 295.
'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი 6, 163, 164, 180-182, 185, 187, 190, 255, 286
'აბდ ალ-მუმინი 133
აბრაამი 204, 205
აბრაჰამიანი აშ. 152, 295
აბუ ლ-ასეარ შაფურ იბნ მანუჩიძრი 58, 88
აბუ ბაქრი, 210
აბულაძე ილ. 247, 295
აბულეთი 58, 90
აბუ ლ-კასიმ სალთუკი 75, 79, 80
აბუ მანსურ არლინ-ბასათი 83
აბუ ლ-მუზაფფარ დაზი 79, 80
აბუ სა'იდ არსლან იბნ იუსუფი, ზაპირ ად-დინ, 76
აბუსერი 120
აბუ ლ-ფიდა' 7, 52, 69-71, 73, 164, 167, 169, 209, 286
აბუ შამა 7, 82, 132, 133, 137, 167, 168, 174, 286
აგარი (ჰაგარი) 205
აღამი 204, 211, 219
ალ-'ადილი, ალ-მალიქ 82, 125, 139, 140, 148, 160, 163-165, 167, 169, 172-175, 178, 192
აღრადინი (ბადრ ად-დინი?) 102
ალ-'ადუდი, ფარიბურჯის ძე 28
აეალიშვილი ზ. 44, 45, 49, 136, 191, 295
ავგუსტინე წმ. 249
ალ-ავჰადი (ალ-მალიქ ალ-ავჰად ნაჯმ ად-დინ აიუბი) 125, 146, 161, 163-165, 167-170, 172
ალ-'აზიზი, 146
ალ-'აზიმი 6, 42, 49, 51, 68, 70, 80, 90, 91, 286
აიაზი 96
ალ-'აინი, ბადრ ად-დინ 7, 44, 45, 167, 168, 286
აიუბი 124
აკუში 177, 178
'ალა ად-დინ ათსიზი 63
'ალა ად-დინ და'უდ-შაპი 189
'ალა ად-დინ მალიქ-შაპ იბნ მუჰამადი, 82, 150
'ალა ად-დინ მუჰამადი, ხვარაზმ-შაპი 185, 186
ალასანია გ. 7, 8, 32, 47, 140, 142, 144, 291, 295, 296
ალექსი კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი 157
ალექსი I კომნენი, იმპერატორი 17, 18, 20, 126, 253
ალექსიძე ლ. 236, 249, 296
'ალი მ. 97
'ალი, ჰაჯიბი 188, 189
'ალი იბნ აბუ ლ-კასიმი 79, 80
ალფ-არსლანი, 10, 28, 69, 79, 200, 201, 225, 226, 246
ალფონსო VI 250
ალფონსო VII 250
ამედროზი ჰ. 113, 236
ამრანი (ემრანი) 214
ალ-ამჰადი, ალ-მალიქ 166
ანა კომნენე 230, 253, 286
ანდრონიკე კომნენი 109, 157, 177
ანთელავა ილ. 231, 296
არდოხის ძე 103
ართუკი (არდოხი, არდუხი) 42
ართუკ იბნ ექსეპი 19, 42
არიშანი 25
არსენ იყალთოელი 4, 194, 203-205, 213-216, 221, 286
არსლან-შაპ იბნ ტულორილი 6, 63, 64, 72, 96, 100-101, 106-107, 113-114, 226

- არსლან-შაჰ იბნ ყილიჩ-არსლანი 128
 ასათიანი ნ. 7, 25, 29, 38, 53-54,
 88, 117, 296
 ალ-აფდალი, აიუბიანთა სულტანი
 146
 ალ-აფდალი, ფატიმიანთა ვეზირი 21
 აფხაზავა გ. 8
 აღსართან I 24, 201, 226
 აღსართან II 25, 226
 აღუში (არღუში) 64, 103, იხ.
 აგრეთვე ერგიში
 აყსარაი, 149
 აყ-სონყურ ალ-ამადილი (აღსუნღუ-
 ლი) 52, 53, 61, 70
 აყ-სონყურ ილა-ბარსუკი 31
 ალ-აშრაფი (ალ-მალიქ ალ-აშრაფ
 მუსა) 68, 78, 111, 125, 146, 160,
 161, 163, 166, 167, 172, 173,
 177-180, 183, 188-194
 აშურბელიი ს. 7
 აჰმადი, მალიქ-შაჰის ამირა 75, 76
 აჰმად იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70
- ბაბაიანი** ლ. 159
 ბაგრატი IV 33, 200, 226
 ბადრ ად-დინი 105
 ბადრიძე შ. 8, 15, 44, 117, 119,
 121, 173-175, 296
 ბაღა მ. 87
 ბაღაქ იბნ ბაჰრამი 43, 47, 65, 70
 ბაღბანი 161
 ბაღდუნი I ბულონელი, ედესის გრაფი,
 იერუსალიმის მეფე. 18, 30.
 ბაღდუნი II, ედესის გრაფი 30
 ბაღდუნი IV, იერუსალიმის მეფე 138
 ბაღდუნი მ. 230
 ბაღზამონი 253
 ბაღიანი ს. 150, 292
 ბაღშანი 78, 161
 ბარამი 25
 ბ. ბართიკიანი 51
 ბარსელიანი ბ. 55, 150, 153, 154,
 303
 ბარტოლოდი ვ. 72, 223, 250
 ბარჭიარუკი 15-17, 20, 23, 25-26,
 34, 69, 79
 ბარ ჰებრუსი, აბუ ლ-ფარაჯ
- ლრიღურუსი 7, 71, 105, 132,
 159, 161, 191, 194, 197, 287, იხ.
 აგრეთვე იბნ ალ-იბრი
 ბასილი ეზოსმოდლუარი 96, 157, 161,
 211, 212, 227, 287 იხ. აგრეთვე
 თამარის მეორე ისტორიკოსი
 ალ-ბაქუვი 7, 91, 287
 ბაწაში წ. 8
 ბაჰა' ად-დინი (ბაჰა' ად-დინ იბნ
 შადღადი) 6, 72, 73, 82, 125,
 131, 132, 135-138, 287
 ბეგ-თიმური, საიფ ად-დინ 68, 72-74,
 82, 83, 112, 120, 131-133, 182
 ბეიგუ ა. 79
 ბეილისი ვ.მ. 28, 236
 ბერაძე გ. 4, 7, 8, 116, 117, 159,
 200, 209, 216, 296
 ბერაძე ი. 176, 296
 ბერძენიშვილი დ. 32, 55, 56, 296
 ბერძენიშვილი ნ. 7, 9, 10, 14, 30,
 32, 38, 40, 49, 112, 120, 159,
 172, 203, 232, 280
 ბერძენიშვილი მ. 83, 171, 172, 293
 ბეშქენ ჯაყელი 32
 ბილკისი 209
 ბოზ-აბა 71, 92
 ბორნაზიანი ს. ვ. 79, 297
 ბოსვორთი კ. 10, 20, 64, 67
 ბოცო ჯაყელი 118
 ბოჰემუნდ ტარენტელი 20
 ბრანდი ჩ. 138
 ბროსე მ. 7, 86, 119, 151, 170, 216,
 297
 ბუზანი 18
 ბუნარი (აბუ ნასრ ისკანდერ იბნ
 შაჰური) 34
 ალ-ბუნდარი 6, 15, 26, 53, 61-64,
 92, 95, 96, 100, 206, 210, 227,
 286
 ბუნიატოვი ზ. 7, 28, 54, 73, 93,
 99, 114, 181
 ბურკაძე ვ. 213
 ბურსუკ იბნ ბურსუკი 31
 ბუხთუსი 209
- ბაბაშვილი** ვ. 5, 7, 59, 144, 159,
 200, 203, 205, 207, 210, 225,
 234, 251, 297

გაბაშვილი მ. 201, 245, 297, 298
გაბრიელი (ჯიბრაილი) 219
გაგიკი, ყარსის მეფე 10
გამყრელიძე ალ. 144, 148, 157, 158,
298

გედევანიშვილი ი. 87, 102, 298

გიბი პ. 19

გიორგი I 24

გიორგი II 9, 11, 12, 24, 55, 226,
228

გიორგი III 3, 77, 99, 101, 103-105,
107, 110-111, 113, 116-118, 120,
123, 159, 208, 210, 211, 226,
232, 245

გიორგი ლაშა 82, 119, 157, 162,
171, 175-177, 180, 181, 185, 232,
233, 245, 246

გიორგი რუსი 118, 119, 132

გიორგი წმ. 208

გიორგი ჰყონდიდელი 27, 231

გიუნაშვილი ჯ. 8, 129, 298

გორგაძე რ. 8

გორდღევსკი ვლ. 145

გოტიე კანცლერი 7, 45, 232

გრუნებაუმი გ. 230, 250

გოუპარ-ხათუნი 46

გრიგოლ აკანელი 287

გრიგოლ ბაკურიანი 75

გრიგორ ხუცესი (ქესუნცი) 6, 102,
104, 105, 287

გუზან აბულ ასანის ძე 141, 120

გურჯი-ხათუნი 181. იხ. თამარი,
რუსუდანის ასული

გურჯა ვ. 50, 298

დადიშკელიანი თ. 152, 156, 298

ად-დავადარ აზ-ზაპირი, 139

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 5,
9, 11-14, 23-25, 27, 30, 31, 38-40,
42, 46, 49, 50, 53, 55-58, 112,
148, 201, 202, 210, 211, 228, 287

დავით გურგენის ძე, 55

დავით კვირიკეს ძე 55, 56, 57

დავით კომნენი 157

დავით IV აღმაშენებელი 3, 12-15,
23-33, 36-41, 44-46, 49, 51-60,
85, 87-89, 110, 111, 116, 117,

134, 161, 201-203, 208, 210-212,
214, 216-218, 222, 226, 231, 232,
234-238, 241, 242, 244, 247,
248, 250, 251, 254, 255, 283,
284

დავით V 99, 245

დავით სოსლანი 119, 163, 182

დავით წინასწარმეტყველი 181

დავლიანიძე ლ. 93, 94, 100, 102,
107, 298

დათიაშვილი ლ. 204, 213, 298

დანიშენი 79

დარჩაშვილი შ. 173, 298

და'უდ იბნ მაჰმუდი 61-62

და'უდ იბნ სუჰმანი 43, 44, 65, 86
დე ბუა 175

დემეტრე I 3, 5, 53, 54, 66, 86-88,
104, 109, 110, 116, 117, 159, 209,
214, 216, 231, 241-244

დილმაჩი (დილმაჩი) 67

დონდუა ვ. 11, 91, 202, 206, 280,
298

დონოვანი ჯ. 176

დუბაის იბნ სადაკა (დურბეზ სადა-
ყას ძე) 37, 40, 41, 46-50, 60

დუკაკი 17, 19

დულორიე ო. 51

ად-დუშანისი, სადრ ად-დინ ჰამიდ
იბნ 'ალი 243

ქელია ჩელეზი 76, 288

ელდიგუზი, შამს ად-დინ (ელტკუზი,
ელდევუზი, ილდღუზი, ილდევინი,
ილდენიზი) 63-64, 72, 76, 78,
96, 99, 100-103, 106, 107, 109,
113, 114, 116, 117, 128, 161, 226,
249

ერგიში 95 იხ. აღუში (არღუში)

ერემიანი ს. ს8, 56, , 84, 115, 150,
152, 252, 298

ჭარამ გაგელი 195

ვარდან არეველი 6, 33, 34, 55-58,
67, 68, 70, 71, 74-77, 80, 85,
88-93, 105-107, 110, 113 161, 162,
167, 174, 249, 288

ვასაკი 102

ვასილიევი ა. 157
ვახტანგ VI 240, 252, 253
ვახუშტი 4, 148, 151, 153, 288
ვაპრაძე (ფილარეტ) 18
ვოლფსონი პ. 218, 221
ვრიონისი ს. 117, 253

აზ-ზამახშარი 218
ზაქარია ასპანის ძე 121, 159
ზაქარია ვარამის ძე გაგელი 159
ზაქარია ალ-კაზვინი 7, 74, 168, 169, 244, 288
ზაქარია მხარგრძელი 121, 161, 169, 171
ზაქარია უმცროსი 159
აზ-ზაპაბი, 7, 160, 165, 185, 242, 288
ზაპირ ად-დინ აბუ სა'იდ არსლან იბნ იუსუფი 75
ზაპირ ად-დინ იბრაჰიმ იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70
ზაპირ ად-დინ ნიშაბური 6, 95, 106, 107, 114, 284
აზ-ზაპირი, ალ-მალიქ, აიუბიანი 166, 167
აზ-ზაპირი, ფატიმიანი ხალიფა 249
ზუ ლ-ნუნი 81, 127
ზოროასტრი 207

თაკი ად-დინ 'უმარი 73, 82, 125
თამარ მეფე 3, 83, 90, 117-119, 125, 129, 132-134, 136, 138-140, 157, 159, 162, 163, 180, 182, 202, 209, 211, 227, 245, 246, 252
თამარაშვილი მ. 176, 184, 298
თამარი (გურჯი-ხათუნი) 181, 197
თამარის მეორე ისტორიკოსი 96, 129, 143, 144, 147, 149, 150, 161, 202
თამარის პირველი ისტორიკოსი 67, 81, 102, 107-110, 118, 120, 132, 142, 150, 153, 161, 205-207, 210, 232, 243
თამთა (ქურჯიმა) 169, 170, 172, 180, 188
თაყაიშვილი ე. 89, 90, 298
თაჯ ალ-მულქი 89, 90

თეგუდარი 192
თეოდორე აბუკურა 203, 213, 220, 284
თიმურ-თაში 65, 66, 68
თირქაში, ძე ივანე აბულეთის ძისა 92
ათ-თიფლოსი 200
— აბუ ისაკ იბრაჰიმ იბნ მუჰამად 243
— ზაპირ ად-დინ 255
— ნაჯმ ად-დინ 243
— ჰუბაიში იბნ იბრაჰიმ 242
თოდუა მ. 129, 130, 134, 231, 298
თოფურია პ. 7, 11, 25, 26, 34, 46, 53, 67, 68, 72, 88, 95, 98, 103, 109, 234, 298
თუთუში 11, 15-17, 19, 20, 66, 253
თუმანიანი ბ.ე. 51, 298
თუმანოვი კ. 148
თურანი ო. 7, 66, 68, 140, 150, 154
თურგალი ო. 154
თურქან-ხათუნი 15, 16
თურშიანი პ.გ. 69, 85, 295

იაკუბ იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70
იაკუბ იბნ ყიზილ-არსლანი 71
იაკუთ-არსლან იბნ ტულან არსლანი 68
იაკუთ ალ-მალატი 168
იაკუთი 8, 52, 74, 77, 78, 83, 152, 154-156, 244, 288
იალღუზ-ალფესი 118
იამამა 213, 214
იალი-ბასანი, 91, 127
იალი-სიანი 11, 19
იბნ 'აბდ აზ-ზაპირი, მუჰი ად-დინ 7, 181, 182, 288
იბნ ალ-'ადიმი, ქამალ ად-დინ 7, 8, 41, 42, 45, 46, 49-51, 67, 165, 166, 288
იბნ ალ-ასირი 7, 11, 16, 17, 28, 34, 36, 37, 41, 42, 45, 46, 50-54, 60-63, 68-72, 79-81, 85, 86, 90, 92, 104-106, 108, 128, 129, 131-133, 146-150, 156, 158-165, 167-170, 177-179, 181, 182,

189-191, 194, 208-211, 228,
233-236, 255, 288
იბნ ბიბი 6, 82, 119, 128, 144, 150,
156, 158, 181, 187, 191, 192, 196,
197, 209, 288
იბნ ად-დავადარი 7, 54, 167, 192,
194, 195, 216, 284
იბნ ალ-ვარდი, ზაინ ად-დინ 6, 132,
167, 288
იბნ ვასილი 7, 72, 132, 164-169,
254, 255, 289
იბნ თალრი-ბარდი 7, 52, 73, 209,
289
იბნ ალ-'იბრი 52, 160, 191, 289 იხ.
აგრეთვე ბარ-ჰებრეუსი
იბნ 'იმად ალ-ჰანბალი 7, 160, 165,
289
იბნ ალ-კალანისი 6, 27, 28, 39,
41-43, 49, 51, 62, 68, 68, 70,
289
იბნ ალ-ფუვატი 7, 247, 289
იბნ ფუნდუკი, აბუ ლ-ჰასან
ბეიჰაკი 216
იბნ ალ-ფურათი 7, 139, 140, 289
იბნ ჭასირი 6, 167-169, 174, 289
იბნ შადდადი, 'იზ ად-დინ 7, 42,
67, 73, 289
იბნ ხალდუნი 7, 52, 69-71, 146,
149, 289
იბნ ალ-ჯაუზი 6, 16, 40, 46, 54,
60, 61, 289
იბნ ჯუბაირი 6, 250, 289
იბნ ჰაუკალი 243, 247
იბნ ჰუბაირა 64, 100, 101
იბრაჰიმი, სურმარის ამირა 78, 109
იბრაჰიმ იბნ სულაიმანი, 86
იბრაჰიმ იბნ უსმან იბნ 'ანჟავაიჰი
93
იბრაჰიმ ფეჩევი 290, 307
იგნატიუსი 105
იესო ქრისტე 135, 204, 206, 207,
211, 214, 215, 219-222
ივანე აბულეთის ძე (ივანი იბნ აბი
ლ-ლამსი) 58, 90, 92-94, 210
ივანე ახალციხელი 161, 210
ივანე შხარგრძელი 93, 161, 167-170,
174, 183-184, 190, 192-193, 247

'იზ ად-დინ ბალბანი, ათაბაგ
უზბეგის მამლუკი 161
'იზ ად-დინ ბალბანი, შაჰ-არმენი
161, 163
'იზ ად-დინ მას'უდი 72
'იზ ად-დინ სალთუკი 72, 77,
80-83, 89, 97-99, 102-105, 111,
249
იზიასლაკი 96
ილ-ლაზი იხ. ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზი
ილ-ლაზი II, იხ. კუტბ ად-დინ
ილ-ლაზი
'იმად ად-დინ ზენგი 26, 65, 68,
70, 71, 124
'იმად ად-დინ იბნ ნურ ად-დინ იბნ
ყარა-არსლანი, 66, 146
ინალ-თეგინი 63
ინანჩ-ხათუნი 70
ინგოროყვა ბ. 110, 112, 120, 136,
137, 172, 173, 299
იოანე ბატონიშვილი 4, 9, 23, 90,
96, 118, 140, 182, 290
იოანე დამასკელი 204, 205, 212,
213, 220-22, 290
იოანე VII, რომის პაპი 229
იოანე ორბელი, დემეტრე I-ის
სარდალი 89
იოანე (სუმბატისძე) ორბელი, გიო-
რგი III-ის სარდალი 104, 107
იოვანე შწიგნობართუხუცესი 231
'ისა (იესო) 219
ისააკ კომნენი 250
ისიდორი 205
ისმაილი, არაბთა ეთნარქი 205
ისმა'ილ იბნ შუ'აიბი 241
ალ-ისფაჰანი, ალ-ჭათიბ 'იმად ად-
დინ 6, 15, 26, 53, 54, 61-64,
82, 92, 93, 95, 96, 100, 129,
132, 134-136, 206, 207, 210, 216,
227, 290
ალ-ისფაჰანი, ყადი 'იმად ად-დინ 6,
216-218, 222, 287, 290
ისჰაკ იბნ ისმა'ილი 241
ისჰაკ იბნ მანგუჯაქი 145
იულუკ-არსლანი 71
იუნესი მ.ვ. 129
ალ-იუნინი, კუტბ ად-დინ 7, 172,

192, 291
 იუნტიანი 208
 იური ანდრიას ძე 132 იხ. აგრეთვე
 გიორგი რუსი
 იუსუფი, ხვარაზმ-შაპ ათსიზის ძმა
 63

ტენი კ. 7, 21, 28, 35, 66, 127,
 142, 145, 196

კაისარ-შაპი იხ. მუ'იზ ად-დინ
 კაისერ-შაპი
 კაკაბაძე ს. 7, 41, 48, 136, 137,
 299

კანარი მ. 209, 230, 234
 კაპანაძე დ. 241, 246, 295
 კარა ჰ. 154
 კაციტაძე დ. 8
 კახიანი ც. 243, 299
 კეკელიძე კ. 50, 148, 151, 197, 208,
 213, 280, 299, 300
 კვაჭანტირაძე ე. 93, 300
 კვაჭაძე მ. 8
 კვირიკე, კახეთის მეფე 24, 25, 226
 კვირიკე, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 33,
 35
 კიკვიძე ა. 14, 300
 კიკნაძე რ. 7, 11, 41, 42, 122, 166,
 177, 178, 216, 222, 251, 252, 300
 კირაკოს განძაკეცი 6, 33-35, 56,
 57, 90, 93, 157, 167, 169-171,
 173, 190-191, 194, 209, 228, 287
 კირზიოლლუ მ.ფ. 7, 75, 97, 140,
 154
 კობალიანი ვ. 13, 15, 44, 300
 კორადინუსი 176
 კუზი (ტულან-არსლანი) 67, 92
 კუთლულ-თეგინი, 16
 კუთლული, ყარსის ამირა 176
 კუთლული, შაპ-არმენი 73
 კუთლულბ, ათაბაგი, იხ. შუკა'ად-დინ
 კუთლული
 კურთი იხ. ჰუსამ ად-დავლა კურთი
 კურთალია გ. 42, 49, 50, 300
 კუტბ ად-დინ იბნ მუჰამად იბნ
 ზენგი 166
 კუტბ ად-დინ ილ-ლაზი II 66, 71,
 72, 103, 160

კუტბ ად-დინ ისმა'ილ იბნ იაკუთი
 10, 15, 69
 კუტბ ად-დინ მალიქ-შაპი 128
 კუტბ ად-დინ მუჰამადი. ხვარაზმ-შაპი
 96
 კუტბ ად-დინ სუჰმან იბნ ნურ
 ად-დინ მუჰამად იბნ ყარა
 არსლანი 66
 კუტია კ. 8

ლაზარ ფარპეცი 151
 ლაკტანსი 229
 ლამბტონი ა.კ. 225
 ლა მონტე ჯ. 233
 ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატი-
 ანე 5, 79, 91, 93, 110, 114, 121,
 143, 146-148, 162, 171, 180, 291
 ლეონი, კილიკის მეფე 118
 ლეონ IV, რომის პაპი 229
 ლეონ VI, ბიზანტიის იმპერატორი
 230
 ლიონსი მ.კ. 133
 ლიპარიტი, კლდეკარის ერისთავი 12,
 22
 ლოლაშვილი ივ. 157, 158, 213-216, 300
 ლომინაძე მ. 234, 248, 249, 251, 300
 ლომოური თ. 241, 300
 ლორთქიფანიძე მ. 5, 7, 9, 11, 13,
 15, 25, 38, 52, 88, 89, 98, 102,
 103, 105, 106, 109, 112, 113, 115,
 117, 141, 231, 235, 248, 251,
 300, 301
 ლუთერი კ. 64
 ლუისი ბ. 21, 223

მავდუდი, მავსილის გამგებელი 26,
 29
 მათეოსიანი რ. 8, 32, 33, 35,
 56-57, 103, 297
 მათეოს ურპაეცი 6, 33, 39-40,
 42, 46, 47, 51, 52, 54, 55, 74,
 86, 88, 291
 მისურაძე გ. 115, 301
 ალ-მაკრიზი 7, 132, 165, 176, 169,
 195, 291
 მალიქ-ლაზი გუმუშთეგინი 20
 მალიქ-შაპი 10-15, 19, 23, 24, 29,
 33, 75, 77, 210, 228

მალიქ-შაპ იბნ მაჰმუდი 64
მალიქ-შაპ იბნ ნასირ ად-დინ მუ-
ჰამადი იხ. 'ალა ად-დინ მალიქ-
შაპი
მამა-ხათუნი 81, 82
ალ-მამუნი 217
მანგუჯაქი 79, 145
ალ-მანსური, ალ-მალიქ 139, 166
მანუილ კომენი 127, 128
მანუქე, მანუქიპორ შადლადიანი 34,
35, 80, 88
მანუქიპორ III, შარვან-შაპი 65, 67
მარგარიანი პ. 8, 73, 86, 90, 93,
94, 103, 108, 115, 301
მარი ნ. 216
მარიამი 206, 207, 214, 215, 219,
222
მარიამი ასული ამრანისა (ემრანისა)
214
მარქარიანი ს.ა. 236
მას'ულ იბნ მუჰამადი 31, 36, 37,
46, 61-64, 71, 90, 94-96, 244
მას'ულ იბნ ნამდარი 28, 37, 46
ალ-მაქინი 7, 172, 291
მაჰმუდ იბნ მუჰამადი 15, 16, 36,
37, 41-43, 47, 48, 50, 52-53,
60, 61, 86, 208, 210, 244
მაჰმუდ იბნ ყარა-არსლანი, ალ-მალიქ
ას-სალიპ 166
მელიქ-ბახშვიანი სტ. 55, 150-154, 303
მელიქიშვილი გ. 112, 301
მენაბდე ლ. 136, 137, 301
მესია (იესო ქრისტე) 207, 219
მესხია შ. 7, 9, 15, 38, 39, 41,
42, 44, 48, 49, 52, 231, 235,
236, 245, 251, 254, 301
მეტრეველი ელ. 137, 138, 298
მეტრეველი რ. 7, 11-13, 15, 24, 25,
38, 41, 44, 48, 83, 117, 119, 156,
168, 172, 241, 280, 301, 302
მიმინოშვილი რ. 286, 302
მინორსკი ვ. 7, 28, 34, 35, 41, 51,
62, 63, 68, 75, 78, 88, 98,
113, 114, 236, 241
მირზონდი 156
მიქელ პანარეტოსი 291, 298
მიხეილ სირიელი 7, 43, 48, 52, 71,

105, 203, 291
მკრტუმიანი გ. 33
მოდისტოსი 24
მოვსეს ხორენაცი 45, 291
მოსე 204
ალ-მუ'აზზამი (ალ-მალიქ ალ-მუ'აზ-
ზამ 'ისა) 146, 174-175, 179, 188
მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირი 116
მუზაფფარ ად-დინ გოქბერი 188
ალ-მუთაფაქილი 218
მუ'იზ ად-დინ 'ასრუნი 139, 140
მუ'იზ ად-დინ კისარ-შაპი 128, 129,
146
მუ'იზ ად-დინ მალიქ-შაპ II 34
ალ-მუქთაფი, 63, 64, 100, 101, 244,
245
მუშინა-ხათუნი 63
მუნეჯიბ-ბაში, აჰმად იბნ ლუტფუ-
ლაპ 7, 140, 153, 156, 291
მურცი მდ. (პასან ყალა-ჩაი) 153
მუსაფევი ს. 152, 196
ალ-მუსთანჯიდი 100
ალ-მუსთა'სიმ ბი-ლოაპი, 247
მუსტაფა შ. 216, 302
მუსხელიშვილი დ. 8, 30, 55, 56,
89, 94, 112, 302
მუტაფრადინი (მუზაფფარ ად-დინი)
81, 118, 119
მულის ად-დინ ტუღრილ-შაპი 82,
118, 128, 150, 156, 159, 163, 167,
180-182, 189
ალ-მუჰაპიდი, ალ-მალიქ 166
მუჯირ ად-დინ 'უმარ იბნ სა'დ
ალ-ხეარიზმი 187, 237
მუჰამად დანიშმენდი 126
მუჰამადი (მუჰმედი, მოჰმადი, მოჰმე-
დი, მაჰმადი), ისლამის ფუქემდე-
ბელი) 203, 205, 207, 209, 213,
215, 219, 220, 227, 241, 244,
246
მუჰამად იბნ ბეგ-თიმური 160, 161
მუჰამად იბნ დილშაჰი (პუსამ ად-
დავლა ილ-თექინი) 66
მუჰამად იბნ იუსუფ იბნ შაიბანი
172
მუჰამად იბნ მალიქ-შაპი(მალიქ ტა-
ფარი) 16, 17, 23, 25, 31, 34,

35, 36, 37, 42, 46, 61, 69, 70, 79, 126,
 მუჰამად II იბნ მაჰმუდი 63, 64, 96, 99, 100, 245
 მუჰამად ქაშღარი 199
 მუჰამად ალ-ჰამავი 7, 52, 61, 87, 100, 101, 11, 161, 165, 189-193, 195, 216-218, 222, 291
 მუჰი ად-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირი, იხ. იბნ აბდ აზ-ზაჰირი
 მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰი 128
 მხითარ აირივანეცი 6, 35, 89, 292
 მხითარ გოში 6, 56, 92-95, 99-102, 107, 240, 252, 253, 292

ნადარეიშვილი გ. 197, 302
 ნადირაძე გ. 93, 302
 ან-ნასავი, 7, 27, 78, 161, 182, 186-188, 190, 191, 219-212, 292
 ნასირ ად-დინ ბარქიარუკ-შაჰი 128
 ნასირ ად-დინ იბნ კუტბ ად-დინი 160
 ნასირ ად-დინ მუჰამადი 81, 82, 118, 119
 ნასირ ად-დინ ტუსი 255
 ან-ნასირი, 167, 179
 ნატროშვილი თ. 7, 8, 44, 45, 116, 133, 134, 163, 169, 170, 173, 175, 176, 179, 209, 248, 280, 302
 ნაჯმ ად-დინ ალბი 66, 68, 71, 72, 103, 104, 249
 ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი 19, 22, 26, 31, 40, 41-50, 65, 67, 70, 86, 103, 210
 ან-ნაჯჯარი, აბუ ბაქრ რაბი' იბნ აჰმად ალ-აჰავიანი 80
 ნესტან-დარეჯანი 95
 ნიზამ ად-დინ ალბ-კუში 71
 ნიზამ ად-დინ არღუნ-შაჰი 128
 ნიზამ ად-დინ იბნ 'იმად ად-დინი 147
 ნიზამ ალ-მულქი 77
 ნიზამი განჯელი 145, 159
 ნიკიფორე ფოკა 230
 ნისთ ანდარ ჯაპანი 95
 ნოე 204
 ნოზაძე ვ. 215, 237, 302

ნურ ად-დინ მაჰმუდ იბნ ზენგი 26, 65-66, 71, 103, 104, 117, 123, 124, 127, 128
 ნურ ად-დინ მაჰმუდ-შაჰი 128
 ნურ ად-დინ მუჰამად იბნ ყარა-არ-სლანი 66
 ნუსრათ ად-დინ არსლან აბა ალ-აჰმადილი 63, 64, 67, 72, 106

მნორე III, რომის პაპი 176, 183, 184, 233
 ორბელი ი. 168
 ორიგენი 229
 დ'ოსსონი, მურაჯა 87

ჰაბასქირი 6, 11, 75, 302
 ბაბუაშვილი თ. 32, 35, 137, 233, 303
 პელაგიუსი 176
 პოპადოპულო-კერამეუსი 139
 პროკოფი კესარიელი 151, 152
 მ.პრეველსკი 154

შაკ დე ვიტრი 7, 170, 176, 288
 ჟამთაღმწერელი 4, 171, 181, 194, 195, 210, 227, 292
 ჟუზე პ. 50, 86

რავადი (როვადი) 62, 64, 96
 რამსეი უ. 143, 144, 153, 157
 რანსიმანი ს. 18, 21, 31, 136, 229
 რაშიდ ად-დინი 6, 79, 114, 149, 189, 247, 292
 რაჰიმი-ზადე 97
 რიდვანი 17, 19, 26
 რიჩარდ I ლომგული 138
 რიშარი ე. 179, 184
 როყერ ანტიოქიელი 31, 42, 43
 როსტომი 118
 რუსთაველი შოთა 138, 203, 205, 206, 214, 215, 292
 რუსტამი 118
 რუსუდან მეფე 119, 171, 180-182, 184, 187, 189, 193, 195-198, 209, 233, 246
 რუსუდანი, გიორგი III-ის ასული 118
 რუსუდანი, დემეტრეს ასული 95,

96, 109
რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰი 50, 66,
128, 129, 140-153, 154-158, 181,
212, 227

საბ' ალ-აჰმარი, იხ. ყიზილ-არსლანი,
ამირა

საბა მტბევი 231

საე-თეგინი 11, 55

საეიდისი ა.გ. 148, 191

სალაპ ად-დინი (სალადინი) 6, 26,
66, 72, 73, 82, 124, 125, 128-139,
141, 149, 164, 166, 171, 237, 250

სალთუკი იხ. აბუ ლ-კასიმ სალთუკი

სალდუბი (სალიკი, სალკუკი) 79

სალდუხის ძე 118

სამუელ ანეცი 6, 35, 88-90, 92-94,
98, 103-105, 292

სანანო 120

სანაულოაჰი ფ. 82

სანუტო მარინო 176

სანჯარი, სულტანი 16, 36-38, 41,
47, 60, 61, 63-64, 88, 90, 96,
116, 216

სანჯარ იბნ სულაიმანი 81

სანჯარ-შაჰი 128, 144

სარგის თოგველი 161, 162

სარგის ჯაყელი 192

საუთერნი რ. 205

ას-საფადი 7, 73, 167, 292

სელჩუკ-შაჰ იბნ მუჰამადი 36, 61,
62, 68, 71

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი 7, 27, 37, 47,
52, 54, 83, 91, 92, 165-168, 194,
235, 241, 242, 292, 293

სილაგაძე ბ. 7, 105, 109, 136, 142,
152, 160, 164, 168, 177, 178,
183, 195, 196, 303

სიმსკი მ. 139

სირიელი ანონიმი (XII ს.) 6, 44,
52

სიხარულიძე ე. 7, 51, 154, 200,
216, 235, 236, 239, 244, 303

სიხარულიძე ი. 150, 303

სმბატ სპარაპეტი 6, 153, 154, 156,
240, 293

სპარსელი ანონიმი (XIII ს.) 6, 76,
77, 161, 244

სტეფანოს ორბელიანი 6, 35, 55-57,
73, 82, 83, 104, 107, 111, 153,
156, 162, 171, 174, 193, 293

სტეფნაძე ჯ. 7, 25, 29, 33, 38,
54, 89, 91, 98, 103, 105, 109,
113, 117, 119, 141, 149, 156, 164,
170, 172-174, 209, 216, 303

სუბუდი ბალათური 176, 177

ას-სუიუტი 125, 166, 293

სულაიმან იბნ ილ-ლაზი 45, 50, 65

სულაიმან იბნ კუტლუმუში 18

სულაიმან-შაჰი 63, 64, 95, 96, 99

სუმბატ ორბელი 89

სუმბატ ს მონქმნილი 231

სუმერი ფ. 7, 72, 80, 82, 118, 119,
141

სურგულაძე ა. 134, 303

სუქმან იბნ ართუკი 19, 42, 44

სუქმან ალ-კუტბი, 26, 69, 70, 74

სუქმან II იბნ იბრაჰიმი (ნასირ
ად-დინ სუქმან იბნ იბრაჰიმი)
66, 69-74, 77, 81, 91, 102-104,
106-111, 113, 116, 120, 124, 128,
131, 132, 160, 161, 226, 249

ტაბალუა ი. 176, 184, 233, 304

ტბელ აბუსერიძე 120, 293

ტერ-ოგანოვი ნ. 8

ტერტულიანი 229

ტერ-ღვევონდიანი ა. 69, 104, 159,
304

ტეშნერი ე. 127

ტოროსი 18

ტუმანსკი ა.გ. 154, 155

ტურნეფორი 76, 293

ტულან-არსლანი (კუზი, ალ-აჰდაბი)
45, 47, 67, 68, 76, 80, 87, 92,
103

ტულ-თეგინი, ათაბაგი 26, 31, 42,
43, 45, 67, 147

ტულ-თეგინი, ამირა 225

ტულრილ იბნ არსლანი 186

ტულრილ (თოღრულ, ტულრილ,
ტოღრულ) იბნ მუჰამადი 36, 37,
39-42, 44, 48, 49, 52, 54, 60,
61, 63, 88, 90, 91

უზაირი (ეზრა) 207

უზბეგი 161, 177, 178, 185, 186
უსამა, ბერუთის ციხისთავი 148
უსამა იბნ მუნჯიზი 6, 68, 70, 293

ალ-**ზადილი**, ყადი 135
ფადლუნ იბნ აბუ ლ-ასვარი 66, 88,
89, 92

ფადლუნ IV 88

ფადლუნ V 103

ფალაქი 117

ფალმერაიერი ი. 191

ფარიბურზი 28

ალ-ფარიკი, იბნ ალ-აზრაკ 6, 34,
40-42, 47, 49, 51-54, 62, 67-69,
71, 78, 80, 81, 91, 97-98, 103-106,
108-109, 113-114, 117, 127-128,
235-244, 293

ფარსადან გორგიჯანიძე 4, 151, 161,
289

ფარცვანია თ. 189, 300

ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან იბნ
ტულან-იურეჟი 62, 94, 95

ფახრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი 141, 145,
146, 157

ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი 68, 72,
98, 106

ფახრ ად-დინ მაიმუნი 82

ფახრ ად-დინ ალ-ხილატი 247, 255

ფახრ ად-დინი, შადდადიანი 78, 97

ფაჰლავან იბნ ელდიგუზი 64, 72,
73, 103, 113, 117, 131, 132, 134

ფაჰლავანის ძე 194

ფერაძე გ. 136, 139

ფირუზ-აკაი 77, 97

ფორტე 136

ფრიდრიხ II ჰოჰენშტაუფენი 183-15,
188, 233

ფუთურიძე ვ. 236, 304

ჭავთარ ბარამის ძე 25

ჭათიბ ჩელეგი 153, 294

ჭაი-ჭაუს I, 145, 173

ჭაი-ყუბად I, 78, 149, 188, 189,
191-193, 195, 196-198

ჭაი-ხუსრაუ I 128, 158, 167

ჭაი-ხუსრაუ II 149, 197

ჭამალ ად-დინ ჭამიარი 196

ალ-ჭამილი, ალ-მალიქ 173, 175,
178-180, 188, 191, 194, 195

ჭარამ ად-დინი 76, 97

ჭაფესოღლუ ი. 11

ჭენ-თოდლი 31, 37, 39, 48, 52

ჭერ-ბულა 19

ალ-**ღაზი**, აბუ ლ-მუზაფფარ 67, 80

ღაფფარი, აჰმედ ყაზენი 6, 82,
140, 150, 156, 294

ღიას ად-დინი (დიმიტრი) 182

ღიას ად-დინ ჭაი-ხუსრაუ I. იხ.

ჭაი-ხუსრაუ I

ღუზ-ოღლუ, 28

ქარა არსლან იბნ და'უდი 65, 68
ყარა-სონყური 61, 62, 71, 88, 90-94,
206, 227

ყაუზნიშვილი ს. 151, 152

ყიზილ-არსლანი, ათაბაგი 81, 118

ყიზილ-არსლანი (ხიზილი, საბ' ალ-
აჰმარი), ამირა 34, 35, 45, 71,
80

ყილიჩ-არსლან I 20, 26, 34, 66,
71, 126

ყილიჩ-არსლან II 81, 126-128, 133,
134, 144, 145, 150, 181

ყორანაშვილი გ. 112, 304

შავთელი იოანე 4, 204, 205, 294

შავირ იბნ ფადლი 93

შაზი იბნ მარვანი 124

შიშმელაშვილი ი. 49, 148, 149,
152, 156, 304

შალვა ახალციხელი (თორელი) 161,
182, 190, 206, 210

შანშე მხარგრძელი 171

შარაფ ად-დინ უზდერე 189

შაჰ-ბანუვარი 72

შაჰან-შაჰი, ყილიჩ-არსლანის ძმა 127

შაჰან-შაჰი, შადდადიანი 109

შენგელია ნ. 7, 9, 11, 15, 87, 97,
120, 126, 134, 140, 141, 149, 150,
156, 159, 168, 192, 196, 197,
200, 201, 226, 304, 305

შირ-გირი 37, 52

შირკუპი 124

შიპაბ ად-დინ ას-სუპრავარდი 243
შიპაბ ად-დინ ლაზი 68, 172, 179,
180, 182, 194

შოშიაშვილი ნ. 195, 305

შუჭა' ად-დინ კუთლული 73, 160

ჩავლი, ალფ-არსლანის ამირა 79

ჩავლი-საკაო 26, 34

ჩავლი (ჯავლი, ჯოლი) ატ-ტუღრილი
56, 62, 94

ჩავლუღური 79

ჩიკინი კ. 95, 145, 305

ჩაღრი-შაპი (ჯახ'რ-შაპი) 96

ჩახრუხაძე 4, 203, 205, 294

ჩეჩელაშვილი კ. 97, 301

ჩიკაიძე ვ. 8

ჩინგიზ-ხანი 176

ჩორშალან-ნოინი 193, 196

ჩხატარაიშვილი ქ. 7-9, 15, 38, 44,
49, 59, 201, 252, 305

ჩხეიძე თ. 210, 305

ცვაგარეშვილი ე. 8

ცაშაური ე. 17

ციბულსკი ვ. 168

ცინცაძე ი. 96, 149, 156, 178 305

ცქიტიშვილი თ. 8, 305

ძავანი 24

ძაბუა ჯ. 8

წერეთელი გ. 42, 51, 239, 305

წერეთელი კ. 205, 305

ჭანტურია ა. 8

ჭილაძე თ. 134, 305

ხაზი (ლაზი), ამირა 39

ხანლარიანი ნ. 34

ხარაზა, 76, 111

ხასს-ბექ ფალანგ-არი 62, 63, 95

ხაყანი 117

ხაჩატრიანი ა.ა. 75, 77, 79, 80, 82

ხიზილი იხ. ყიზილ-არსლანი, ამირა

ხუბტულტი (კუთლული) 94

ჯავახიშვილი ივ. 7, 11, 13, 14, 26,
33, 93, 89, 103-105, 112, 147,

149, 151, 156, 170, 173, 174, 182,
183, 216, 231, 233, 245, 247,
251, 254, 305

ჯალალ ად-დინი 78, 85, 149, 181,
182, 185-189, 190-195, 206,
208-211, 222, 223, 227, 237,
254, 255

ჯალალდინია ი. 241

ჯამალ ად-დინ ალ-ისფაჰანი, 105

ჯანაშვილი მ. 89

ჯანაშია ლ. - ნ. 151, 302

ჯავარიძე გ. 7, 29, 42, 49, 52,
87, 92, 105, 116, 133, 134, 139,
152, 170, 173, 179, 182, 185,
187, 190, 200, 210, 216, 241-243,
245, 247, 255, 305, 306

ჯახ'რ-შაპი იხ. ჩაღრი შაპი

ჯაჰან-შაპი, აბუ ლ-ფათჰ 189-191

ჯებენოინი 176-177

ჯეკსონი დ. 133

ჯეჯელავა ლ. 139, 306

ჯიქია ს. 112, 197, 306

ჯუანშერი 121, 205, 294

ჯუვეინი ნ. 189, 190, 206, 208, 210,
223, 255, 294

ჯუიუშ-ბეგი 31, 37, 46, 52, 53

ჯაზარ-დინარი 73, 74

ჯაკობიანი თ.ხ. 55, 56, 69, 74,
151-154, 306

ჯამდალლაჰ ყაზვინი ნ. 11, 17, 36,
62, 106, 114, 156, 290, 294, 295

ჯამდოლა 193

ალ-ჰაქიმ ბი-ამრ ალლაჰი 249

პაჯ ჰოსეინ ნახჩევანი 129

პაჯი მეჰდი ყული ყაჯარი 36, 295
პეიველი გ. 77

პილენბრანდი კ. 44, 50

პლდრი ალ-კარკ-ტვი (პალდრი კირკ-
ტული) 105

ალ-ჰუსაინი, საღრ ად-დინი 6, 16,
27, 29, 30, 36, 37, 48, 54,
61-63, 68, 71, 78, 95-97, 99-102,
106-109, 200, 201, 203, 225,
226, 295

ალ-ჰუსაინი, მ.ბ. 246, 306

ჰუსაინ იბნ მუსა 76

ჰუსამ ად-დავლა ილ-თეჰინი (მუჰამად

იბნ დილმანი) 66, 67
ჰუსამ აღ-დავლა კურთი (ხურთი)
68, 92
ჰუსამ აღ-დინ ჰიდრი 189, 193
ჰუსეინოვი რ. 7, 10, 144, 145
ჰუტსმა მ. 93

Аббас, Квирикид, царь 261, 274
ал-Авхад (ал-малик ал-Авхад Наджм
ад-дин Аййуб), Аййубид 271
ал-'Адил, Аййубид, султан 270, 272
Адонц Н. 152, 307
ал-'Азими 264
Акуш 273
Альтамира (Р.Альтамира-и-Кревеа)
250, 251, 307
Альтман М.М. 93, 307
Анчабадзе Г.З. 25, 38, 105, 156, 307
Ашурбейли С. 28, 171, 307
ал-Ашраф (ал-малик ал-Ашраф Муса),
Аййубид 271-275

Бабаян Л.О. 115, 147, 159, 307
Балдуйн II, граф Эдессы 261
Баранов Х.К. 236, 307
Баркийарук, Сельджукид, султан 259,
260
Бартольд В.В. 77, 147, 223, 230, 246,
307
Бейлис В.М. 16, 27, 28, 236, 260, 307
Берадзе Г.Г. 209, 307
Бердзенишвили Н. 271
Билбасов В. 184, 308
Боголюбов А.Г. 240, 247, 308
Большаков О.Г. 224, 253, 308
Босворт К.Э. 46, 66, 199, 308
Буниятов З.М. 12, 28, 36, 60, 61, 63-
65, 73, 92, 93, 99, 101, 114, 117,
178, 181, 185, 186, 188, 192, 236,
308
Быков А.А. 245, 308

Вильчевский О.Л. 117, 308

Габашвили В.Н. 271
Габашвили М.В. 247, 308
Гийас ад-дин (Димитри) 273

გიორგი III, Баგრატიდ, царь 257, 265,
266
გიორგი Лаша, Баგრატიდ, царь 270,
272, 273
Гиппиус А.И. 142, 155, 308
Гиргас В. 238, 242, 308
Гордлевский В.А. 126, 145, 152, 309
Грюнебаум Г.Э. 230, 309
Гусейнов Р.А. 10, 60, 63, 65, 144, 145,
203, 309
Гюзальян Л.Т. 83, 309

Давид, Квирикид, царь 261, 264
Давид IV Строитель 257-263, 266, 276-
279
Да'уд ибн Сукман 264
Демере I, Багрატид, царь 257, 264-
266, 278
Джавахишвили (Джавахов) И. 245,
259, 309
Джалагания Л.Н. 241, 309
Джалал ад-дин, хорезмешах 273, 274,
277, 279
Джапаридзе Г.И. 152, 241, 309
Джахан-шах, Сельджукид, эмир 274
Добошинский М.Р. 153, 309

Еремеев Д.Е. 126, 127, 309
Еремян С.Т. 75, 76, 84, 85, 96, 115,
153, 252, 265, 309
Ерицов А. 197, 309

Жаворонков П.И. 191, 309
Журавский А.В. 204, 205, 310

Заборов М.А. 175, 310
Закария Аспаанисдзе 266
Зеленый А.С. 83, 84, 155, 310

Ибн ал-Асир 115, 270, 273, 288
Ибн Биби 274
Ибн ал-Каланиси 260
Ибрагим Т.К. 224, 310
Ибрахим ибн Сукман ал-Кутби, эмир
264
Иванэ Абулетисдзе 264
Иване Мхаргдзели 271, 272
'Изз ад-дин Салтук, Салтукид, эмир

- Измаилова Т. 85, 310
 Иисус Христос 268, 277
 'Имад ад-дин ал-Исфакхани 264
- К**
 Какия П. 59, 250, 251, 310
 ал-Камил, Аййубид, султан 273, 274
 Капанадзе Д.Г. 241, 244, 310
 Карапетян А.В. 76, 310
 Кара-Сонкур, эмир 264
 Каэн К. 260
 Квирик, Квирикид, царь 261
 Кей-Кубад I, Сельджукид, султан 274, 275
 Кей-Хусрау, Сельджукид, султан 275
 Колубакин А.М. 84, 153, 310
 Копалиани В. 259
 Корсун Н.Г. 76, 153, 310
 Кумча В.В. 230, 310
 Курти (Хусам ад-даула Курти), Ахдабид, эмир 265
 Кушев В.В. 224, 310
 Кызыл-Арслан, эмир 261
- Л**
 Литаврин Г.Г. 230, 250, 310
 Ломинадзе Б. 278
 Лордкипанидзе М.Д. 9, 52, 75, 103, 119, 149, 156, 236, 251, 252, 259, 310
 Лупандин Д.М. 153, 310
- М**
 Малик-шах, Сельджукид, султан 259
 Манандян А.Г. 88, 195, 310
 Маргарян А.Г. 86, 93, 114, 310, 311
 Маркарян С.А. 237, 246, 311
 Марр Н. 216, 311
 Массэ А. 217, 218, 224, 311
 Матевосян Р.И. 32, 35, 261, 311
 Махмуд ибн Мухаммад, Сельджукид, султан 86, 261, 262, 264
 Метревели Р. 259
 Мец А. 248, 249, 311
 Минорский В. 28, 260, 311
 Михайлова И.Б. 46, 101, 311
 Мкртумян Г.Г. 33, 311
 Мугис ад-дин Тогрул-шах, Сельджукид, эмир 270, 271, 273
 Муравьев-Карский Р. 76, 311
 Мурадян П.М. 132, 311
- Мусаев Х.И. 149, 152, 1966 311
 Мусхелишвили Д. Л. 89, 311
 Мухаммад, хорезм-шах 274
 Мухаммад ибн Малик-шах, Сельджукид, султан 259, 260, 261
 Мухаммад ибн Махмуд, Сельджукид, султан, 265
 Мухаммад ал-Хамави 265, 291
 Мхитар Гош 264
 Мюнадджим-баши А. 270, 289
- Н**
 Наджм ад-дин Иль-Гази 262
 Натрошвили Т.Г. 268
 Нур ад-дин Махмуд Б.Зенги 266, 267
- О**
 Орбели И. 168, 171, 193, 311
 Ореус И.Б. 76, 311
- П**
 Пахомов Е. 241, 244, 246, 311
 Петрушевский И.П. 11, 147, 198, 204, 207, 218, 224, 235, 237, 240, 247, 249, 311
 Пиотровский М.Б. 204, 206, 209, 210, 217, 219, 311, 312
 Попов А. 138, 313
 Пржевальский М. 154, 313
- Р**
 Рукн ад-дин Сулайман-шах, Сельджукид, султан 50, 268-270, 277
 Русудан, Багратид, царица 273-275
- С**
 Сагадеев А.С. 224, 310
 Салах ад-дин, Аййубид, султан 267-269, 271, 277
 Санджар, Сельджукид, султан 261, 262, 264, 266
 Семенова Л.А. 172, 203, 312
 Симский М. 139, 312
 Сибат Спарпет 270
 Степаненко В.П. 126, 312
 Степнадзе Дж. 111, 312
 Сукман II, шах-армен 265, 268
 Сюкияйнен Л.Р. 217, 240, 312
- Т**
 Такашвили Е. 90, 312
 Тамар, Багратид, царица 257, 266, 268, 276, 279
 Тамар (Гюрджи-хатун), дочь царицы Русудан 275

- Тамта (Курджийа), дочь Иванэ Мхарг-
рдзели 271, 272
- Тер-Гевондян А.Н. 115, 154, 159, 312
- Термен Р.И. 153, 309
- Тогрул ибн Мухаммад 261, 264
- Тодуа М. 268
- Томачкевич 143, 312
- Топурия П.А. 64, 312
- Туган-Арслан, Ахдабид, эмир 265
- Туманский А.Г. 153, 155, 312
- Узбек, Элдигузид, атабек 273
- Уотт У. М. 59, 204, 205, 227, 250, 251, 259, 312
- ал-Фарики 268
- Фахр ад-дин Бахрам-шах, Мангуджакид,
эмир 270
- Халидов А.Б. 238, 312
- Хамдаллах Казвини 260
- Хачатрян А.А. 75-77, 79-83, 97, 121, 154, 312
- Хелмицкий П. 76, 312
- ал-Хусайни 265
- Цагарейшвили Е. 114, 313
- Цагарели А. 136, 137, 313
- Цыбульский В.В. 168, 313
- Чайкин Л.И. 145, 313
- Чормуган, нойн 274
- Шакк А.Ф. 250, 313
- Шахан-шах, Сельджукид 268
- Шенгелия Н.Н. 274
- Шихаб ад-дин Гази, Аййубид 273
- Шукуров Р.М. 191, 309
- Элдигуз (Илдениз), Шамс ад-дин,
атабек 264
- Юзбашян Л.Н. 75, 79, 147, 154, 313
- Юнеси В.М. 268
- Аbel А. 224, 313, 316
- Addison S.T. 204, 220, 313
- Amedroz H. 236, 313
- Anawati G.C. 206, 219, 313
- Al-Ashraf 282
- Ashtor E. 118, 313
- Bala M. 63, 87, 313
- Baldwin M.W. 230, 313
- Barthold W. 77, 313
- Bergmann E. 79, 81, 313
- Björkman W. 224, 313
- Bombaci A. 197, 313
- Bosworth C.E. 10, 11, 16-18, 21, 26,
36, 37, 46, 60-65, 67, 100, 313
- Boyle A. 190, 191, 313
- Brand Ch.M. 135, 136, 138, 250, 313
- Brosset M. 45, 81, 86, 91, 93, 94, 102,
103, 118, 151, 174, 193, 197, 210,
216, 314
- Bryer A.A. 83, 314
- Buhl F. 210, 314
- Cahen C. 10, 21, 28, 34, 35, 42, 47,
65-67, 71, 80, 86, 118, 123, 126-128,
132, 142, 144, 145, 191, 196, 224,
225, 248, 314, 316
- Canard M. 209, 229-231, 234, 314
- Cardahl C. 248, 314
- Carra de Vaux B. 209, 314
- Cleve van, Th.C. 175, 185, 314
- Daniel N. 251, 314
- David IV the Builder 280, 281, 283
- Demetre I 280, 281, 283
- Der Nersessian S. 153, 156, 314
- Donovan T. 176, 314
- Dowsett C.J. 64, 96, 314
- Dozy R. 236, 237, 315
- Ehrenkreutz A.S. 123, 132, 315
- Ensslin W. 230, 315
- Fallmerayer I. 191, 315
- Fink H.S. 26, 315
- Forbes R. J. 152, 315
- Gabrieli F. 21, 315
- Gardet L. 219, 311, 316
- Giorgi III 280, 281
- Giorgi Lasha 282
- Gibb H. 19, 123, 315
- Gottschalk H.L. 123, 195, 198, 31
- Grousset R. 175, 314

- Hartner W.** 168, 315
Hasan H. 67, 315
Hein H.-A. 139, 315
Heywood W. 77, 313
Hillenbrand C. 42-44, 47, 50, 65, 86, 315
Holt P.M. 21, 315
Horovitz J. 204, 315
Hourani A. 204, 315
Hubschmann H. 153, 315
Humphreys R.S. 66, 125, 146, 172, 173, 175, 188, 192, 315
- Ivane Mkhargrdzeli** 281
- Jackson E. P.** 123, 132, 133, 316
Jalal al-Din, khwarzm-Shah 282, 283
- Kazimirski A.** 238, 315
Khadduri M. 224, 315
Kirzioglu M.F. 75, 97, 140, 149, 154, 315
Köymen M. 116, 315
Koumjian D. 81, 316
Kramers J.H. 253, 316
- Lambton A.K.** 225, 237, 316
La Monte J. 234, 316
Lane E.W. 238, 316
Launois A. 79, 81, 316
Lewis B. 21, 67, 68, 73, 170, 199, 224, 316
Luther K.A. 60, 64, 316
Lyons M.C. 123, 132, 133, 316
- Macdonald D.B.** 219, 224, 316
Madelung W. 218, 316
Makdisi G. 46, 316
Mason H. 100, 316
Minorsky V. 28, 34, 35, 42, 51, 54, 63, 68, 75, 78, 81, 88, 98, 104, 105, 108, 111, 113, 114, 124, 236, 241, 316
- Najm al-Din II-Ghazi** 280
- Ozbeğ** 282
- Peradze G.** 136, 138, 139, 176, 316
Pitcher D.E. 144, 317
Prawer J. 250, 317
- Ramsay W.** 143, 144, 317
Richard J. 179, 184, 317
Rukn al-Din Sulaiman-Shah 281, 282
Runciman S. 18, 19, 21, 26, 31, 136, 138, 175, 176, 229, 317
Rusudan 282
- Salah al-Din** 281
Sanaullah F. 82, 317
Savvides A.G. 128, 142-144, 148, 191, 317
Schacht J. 217, 240, 317
Sevim A. 67, 69, 79, 128, 317
Sivan F. 135, 230, 317
Southern R.W. 205, 317
Steingass F. 237, 238, 317
Stevenson W.B. 20, 317
Strange G.Le 42, 317
Sumer F. 43, 69, 72, 79, 80, 82, 118, 119
Sussheim K. 43, 317
Sweetman J.W. 205, 207, 214, 219, 220, 317
- Taeschner E.** 126, 127, 144, 317, 318
Ter-Gevondyan A. 154, 318
Toghriil b. Muhammad 280
Toumanoff C. 96, 148, 318
Tritton A.S. 238, 248, 249, 254, 318
Turan O. 66, 67, 69, 79, 118, 126, 140, 149, 154, 318
Tyan E. 224, 240, 247, 318
- Vasilliev A.A.** 157, 318
Vryonis S. 117, 126, 127, 152, 204, 214, 253, 254, 318
- Watt W. M.** 21, 318
Weir Th. 240, 318
Welh A.T. 218, 318
Wensinck A.J. 204, 318
Winfield D. 83, 318
Wolfson A. 206, 207, 218-221, 318
- Yücel Y.** 67, 69, 79, 128, 317
- Zambaur E.** 67, 318
Ziada M.M. 136, 318

ბ. პეოგრაფიული სახელები

ტბასიანთა სახალიფო 3, 125, 218
 აბელიანქი 74, 76 იხ. აგრეთვე
 მჯნერტი
 აბელიანქის გავარი 153
 აბხაზ (აფხაზეთი, საქართველო) 11
 აბჰარი 37, 52
 აგარანი 32, 33, 37
 ადარბადაგანი 194
 ავა 37
 ავია დე ტორესი 250
 ავნიქი 154, 155 იხ. აგრეთვე უნიქი,
 ჯივან-ყალა
 აზერბაიჯანი 10, 11, 15, 16, 22, 24,
 52, 53, 61, 62, 64, 69, 70, 72,
 73, 78, 81, 84, 95, 100, 101,
 113, 118, 121, 131, 133, 159, 163,
 177, 178, 185-188, 193-195, 198,
 222, 249. — ირანის 17
 აზია 143 — ცენტრალური 84
 'აინტაბი 118
 აიუბიანთა სახელმწიფო (იმპერია,
 სასულტნო) 3-5, 71, 122, 123,
 125, 128, 129, 133, 135, 139,
 140, 164, 171, 175, 176, 179, 180
 აკ-სარაი (არხელაისი) 128, 129, 144
 აკ-შაპრი (ახალქალაქი) 113, 114
 ალავერდი 55
 ალაზანი 9, 25, 110
 'ალაი'ა, ალანია 144, 196
 ალაშკერტის დაბლობი 155
 ალბანეთი 32, 33 — სომხეთის 56
 ალბისთანი 82, 127, 128, 144, 150
 ალექსანდრია 175, 243
 ალმოჰადთა ქვეყანა 133
 ალონი 39
 ამასტრია 157
 ამიდი 42, 166, 188, 195, 197, 198
 ამიერკავკასია 3, 4, 10, 28, 34,
 36, 38, 44-48, 53, 58, 60, 64,
 68, 85, 103, 109, 115, 116, 117,
 147, 148, 159, 176, 180, 234,
 236, — აღმოსავლეთი 4, 11
 26, 37, 59, 111 — დასავლეთი
 59 — სამხრეთი 87
 ანატოლია 10, 20, 21, 36, 79, 84,

145, 174, 192 — აღმოსავლეთ 126,
 129, 141 — ცენტრალური 12,
 ანატოლიის ზეგანი 126
 ანბერდი 121
 ანისი 10, 34, 36, 46, 47, 58, 75,
 78, 81, 85, 87-89, 97-99, 102-105,
 107-109, 112-114, 116, 147, 162,
 202, 232, 247, 254
 ანკარა (ანკურია), 127, 128, 143, 144
 ანტალია 145
 ანტიოქია 11, 13, 14, 18, 19, 20,
 22, 31, 42, 45
 არაბეთი 41, 210. — სამხრეთი 209
 არაბეთის ნკ. 125
 არაბული ქვეყნები 8
 არაგონი 250
 არაკლია 157
 არარატის შთა 10
 არდებილი 52, 64, 101
 არეზი (არაქსი, რა სი) 11, 31, 32,
 38, 41, 77, 84, 87, 91, 99, 102,
 103, 111, 114, 121, 122, 132, 140,
 152, 153, 159-161, 163, 164, 171,
 174, 177
 არეზის დაბლობი 132
 არზანი 42, 43, 45, 47, 66-68, 72,
 75, 78, 80, 81, 84, 87, 88, 92,
 98, 103, 104, 116, 120
 არზან რუმი 78, 80, 83, 154 იხ.
 აგრეთვე არზრუმი
 არზასის ციხე (მუშში) 73
 არზინჯანი 142, 145, 146, 156, 157.
 იხ. აგრეთვე ერზინჯა
 არზინჯანის მანგუჯაქიანთა საამირო
 83, 129, 149, 157, 189, 191, 193
 არზრუმი 47, 49, 67, 72-75, 79-82,
 84, 85, 97-99, 102-103, 105, 111,
 115, 116, 118-121, 129, 130, 142,
 143, 145, 146, 149, 150, 152,
 153-157, 159. იხ. აგრეთვე ერზ-
 რუმი, თეოდოსიუპოლი, კალი-კა-
 ლა, კარინი, კარნუ-ქალაქი
 არზრუმის ველი 82
 არზრუმის საამირო 4, 6, 76, 78,
 82, 84, 97, 110-111, 117, 120,

122, 157-158, 176, 189, 193, 197
 ართუქიანთა საამირო (საამიროები)
 4, 60, 65-66
 არმაზის ციხე 151
 არმინია 69 ობ. აგრეთვე სომხეთი
 არრანი 10, 11, 16, 17, 22, 24, 25,
 25, 27-30, 33, 37, 39-41, 48,
 49, 52, 57-62, 64, 67, 71, 84,
 85, 89, 90, 92, 94-97, 99-102,
 106, 116, 121, 131, 157, 177, 178,
 186, 193, 209, 249
 არუხლო 32
 არშარუნის (აშორნის, არშარუნია)
 45, 74, 76, 77, 92, 102, 110,
 132 ობ. აგრეთვე აშორნია,
 ერასხადორი
 არცქე 80
 არქეში 50, 69, 74, 79, 86, 155,
 163, 165, 171, 194
 არქეშის კარები (ხლათში) 168
 არჯანოცის მთა 55
 ასარდი 34
 არტანი 113
 ასბირანი 83
 ასირია 44
 ასმან ბირი 95
 ასუანი 125
 აფრიკა, ჩრდილოეთი 123, 133
 აღსტევის ხევი მდ. 55, 56
 აღჯა-ყალა 55
 აშნაკი სოფ. 107
 აქარა 120
 ახალქალაქი 113
 ახპატი (პალბატი) 34, 94
 ახურიანი მდ. 45, 76
 აჰდაბიანთა საამირო 4, 6, 60, 65,
 67, 109, 193
 აჰმადილიანთა საამირო 4
 ბაალბეჟი 166
 ბაგაუანი (ბაგრევანდის თემში) 171
 ბაგაუანი (შარვანში) 171
 ბაგრევანდი 163, 171
 ბაზუაის მთა 98
 ბაიბურთი (ბაიბერტი, ბაბირთი) 80,
 83, 84, 142, 148
 ბაილაკანი 96, 97, 100, 106
 ბალატი 43

ბალტიში 71
 ბამპული 34
 ბანა 110, 111
 ბარაკულტი 157, 174
 ბარდავი 32, 39, 40, 119, 195, 219
 ბარდუსის ციხე 76
 ალ-ბარია 195
 ბარკა 123
 ბარქრის ციხე 192
 ბასიანი 10, 31, 57, 73, 76, 77,
 83, 84, 110-112, 120, 121, 132,
 140-142, 146-149, 150-152, 154-158,
 189, 212. — ზემო 152-155, ზემო
 ბასიანის ვაკე 153. — ქვემო
 152-155, 157, ქვემო ბასიანის ვაკე
 155
 ბასიანი, ქალაქი (პასან ყალა, პასი-
 ნლერი) 152, 153
 ბაქო 171
 ბალდადი 9, 15, 17, 20, 27, 42,
 46, 48, 69, 99, 100, 185, 207,
 222, 243.
 ბაჰრის ოაზისი 125
 ბეზობდალი 98
 ბეირუთი 148
 ბელაქანი 32
 ბერდუჯი 32, 39
 ბერქრი 74, 194
 ბეშ-ქიოის პლატო 155
 ბეჯკირდი, ბეჯენ-გერდი (მჯნკერტი)
 154
 ბიერტი (ბეირუთი) 148
 ბიზანტია, ბიზანტიის იმპერია 3,
 9-11, 14, 17, 18, 20, 21, 74, 75,
 78, 79, 125, 137, 144, 145, 158,
 230, 231
 ბითლისი (ბიდლისი, ბალეში) 45, 47,
 66-68, 71-75, 87, 88, 92, 98,
 103, 108, 111, 116, 121, 173
 ბითენია 143, 144
 ბილად არ-რუმ (ბიზანტია) 126, 225
 ბილად ალ-ქურჯ (საქართველო) 133,
 225
 ბილად აშ-შარკია 125
 ბირიტი, ბიერტი (ციხე შარვანში)
 148
 ბოლ-ბერდი 151, 152
 ბოლი (ბოლონი) 151, 152.

ბოლოკერტი 151
ბოლრატავი 151
ბოლორტი 151
ბოლოსიტეი 151
ბოლოსტიკე 151
ბოლოსციხე 151
ბოლოტკე 150
ბონიფაციოს ციხე 136
ბოროტნი 174
ბოპტანი მდ. 105
ბ.რტა'ინი (არტაანი) 113
ბუევიპიანთა სახელმწიფო 9
ბურუჯირდი 15
ბულათა-ყური 57
ბუხა 152
ბღენი 174

ზაგი (გაგნი, გაგის ციხე) 39, 40, 55, 91, 106-107, 189
გაგის ველი 107
გავაზინი (ქავაზინი) 56
გალატია 143, 144
განგრა (ლანგრა, შანკირი) 127, 128, 143, 144, 147, 158, 294
განჩენქი (გაჩიანი) 94
განძაკი მდ. 11
განჯა (განძა, განძაკი, ჯანჯა) 11, 16, 27, 30, 37-41, 45, 47, 53, 54, 58, 61, 62, 64, 67, 70, 88, 92-97, 100-101, 106, 107, 109, 110, 193, 195, 214, 217, 222, 227
გარდაბანი 32
გარდაბანი (შხარე) 56
გარშიანი (კარშიანი) 47, 103, 118
გარნისი 68, 92, 105, 187, 189
გელათი 93
გელაქუნი, გელაქუნის შხარე 107, 113, 118 იხ. აგრეთვე გელაძი
გელაქუნის ტბა 32, 84, 190
გერგერი (გარგარი) 108
გერმანია 183
გელაძი 93 იხ. გელაქუნი
გილანი 37
გორჯესთანი (საქართველო) 11, 36
გუგარტი 56
გულისტანი 53
გურმი 98
გურჯი ბოღაზი. (საქართველოს, ქა-

როლის ყელი) 83, 142, 197
გურჯისტანის ვილაიეთი 147

ღამევანი 36
ღამასკო (დიმუშკი) 19, 20, 24, 27, 31, 41, 42, 47, 67, 124, 143, 146, 147, 165, 175, 179, 188, 193-195
ღამიეტა 175, 176, 178
ღანისი 31, 67
ღანიშმენდიანთა საამირო 126
ღარა 166
ღარუბანი 53, 66, 117, 180, 185
ღებედა მდ. 94
ღევე ბონინუს ქედი 83, 153
ღეილაში 37
ღელი ბაბა 155
ღენი 34, 35, 36, 47, 58, 67, 68, 77, 78, 80, 84, 85, 87, 88, 105-109, 113-116, 156, 159, 161, 162, 182, 202, 247
ღიარბაგი 103 იხ.ღიარ-ბაქრი
ღიარ-ბაქრი 4, 16, 17, 26, 33-35, 40, 42, 43, 45, 48, 49, 60, 65, 66, 68-71, 73, 74, 84-86, 98, 118, 124, 125, 141, 146, 194, 195
ღიარ-მუღარი 11, 42, 98, 103, 118, 125, 141
ღიარ-რაბი'ა, 11, 42, 98
ღიდგორი 39, 40, 42, 44, 49, 50-52, 54, 66, 67, 86-87, 202
ღიდ სელოჩუკთა სახელმწიფო (სასულტნი) 3, 4, 12-17, 20, 22-26, 34, 36, 42, 58, 60, 84, 118, 199, 237
ღივრიგი 145
ღილოში (ღილუამი) 24
ღმანისი 9, 32, 40, 41, 49, 55, 89, 107, 113, 201, 202, 208, 243, 244
ღოკია იხ. ტოკატი
ღორილეუმი 18, 20, იხ. აგრეთვე ესკიშეპირი
ღოლოდაფი 74
ღუმლუ დაღის ქედი 83

ქგეოსის ზღვა 126

ეგვიპტე 20-22, 66, 124, 173-175,
 178-181, 185, 187, 216
 ედესა (ურბა, რუბა), 6, 18, 27, 30,
 31, 51 იხ. აგრეთვე რუბა
 ედესის საგრაფო 26, 30
 ევროპა 20, 134, 184, 229, 231
 ევფრატი მდ. 18, 125, 129, 147, 165
 ეკლესია-მონასტრები
 — წმ. ანას 137
 — წმ. არაქელის 85
 — აღდგომის 137
 — გოლგოთას 133
 — წმ. თეკლეს 139
 — იაკობ მოციქულის 139
 — იოანე ღვთისმეტყველის 139
 — მუწუბის 85
 — წმ.ნიკოლოზის 139
 — სკრბ ხაჩის 91, 107
 — უფლის ან წმ. საფლავის
 139, 175
 — ჯვრის 138
 ეკლესია 56
 ელდიგუზიანთა საათაბაგო 4, 60,
 65, 109, 114, 121, 159, 185, 186
 ელისენის ზეგანი 30
 ერაზგაეორსი 147
 ერასხადორი 45, 74, 76, 111, 116
 იხ. აგრეთვე არშარუნქი, აშო-
 რნია
 ერაყი 16, 21, 26, 36, 37, 42, 46,
 48, 60, 61, 63, 100, 107, 116,
 124, 125, 199, 207, 218, 226,
 227, 244, 245
 ერაყის სელჩუკთა სასულტნო 4, 11,
 48, 53, 60-62, 85, 90, 96, 99-101
 ერეგლი (პერაკლია კუბისტრა) 128
 ერზერუმი 78 იხ. არზრუმი
 ერზინკა 115 იხ. არზინჯანი
 ერწო 40
 ერწუხი 24-26, 28
 ესკიმეპირი (დორილეუმი) 128, 145
 ესპანეთი 59, 133, 250-252
 ჰალაშკერტი 163, 171, 194
 ვანანდი 74-77, 102, 111, 116, 122
 ვანი ქ. 163, 164, 174
 ვანის ტბა 65, 66, 71

ვანის ტბის რეგიონი (სანაპიროები)
 30, 69, 70, 74, 86, 87, 111,
 126, 132, 134, 140, 141, 147, 156,
 159, 160, 163, 164, 166, 171, 188,
 189, 194, 198
 ვარდიანი 32
 ვასპურაკანი 74
 ვასტანი 67, 73, 111
 ვაშლოვანი 110, 120
 ვრაც-დაშტი 94

ზარეჰეენი 74, 76
 ზარიშატი 74, 76
 ზაქათალა 30
 ზედაზნის ციხე 24
 ზენგიანთა საათაბაგო(სამფლობელო-
 ები) 124, 125
 ზენჯანი 37, 52
 ზერნა 31

ოაერი 66, 128
 თაერიზი (თაერევი) 52, 53, 69, 129,
 142, 155, 177, 194, 22
 თალინი სოფ. 107
 თარსი 145
 თაუზ-ჩაი მდ. (ეკლესია) 56, 89
 თბილისი (ტფილისი) 9, 10, 30, 38,
 40, 41, 44, 46, 49-53, 80, 85-86,
 118, 132, 182, 189, 190, 201,
 202, 211, 214, 227, 228, 234,
 237, 238, 242-244, 247, 248,
 252, 254-255
 თბილისის საამირო 200
 თეთრი ციხე 113
 თეოდოსიუპოლი 78, 79, 147, 151,
 152 იხ. აგრეთვე არზრუმი,
 კარინი
 თეოდოსიუპოლის თემა 75
 თერჯანი (დერჯანი) 83
 თეფსი-მინარე 80
 ათ-თინი 159
 თორთუმი 197
 თრიალეთი 49, 57, 113
 თურქეთი 143, 152, 153

ოაგანი სოფ. 154
 იასი-ჩიმენი 78, 111, 149, 190, 191,
 193

იაფა 124, 138
 იბერია 44, 48
 იერუსალიმი 13, 14, 19, 22, 23, 45, 125, 133-135, 137-139, 169, 170, 175, 176, 182
 იერუსალიმის სამეფო 19, 124, 250
 ივერიის თემა 75, 79
 ილხანთა ირანი, ილხანთა სახელმწიფო 11, 198, 237
 ინგლისი 135, 136
 ინდოეთი 186
 იორი 9, 24, 25, 202
 ირაკლია 20
 ირანი 21, 24, 26, 84, 90, 91, 133, 147, 159, 176, 185, 189, 218. — აღმოსავლეთი 36 — დასავლეთი 36, 186 — ჩრდილოეთი 10 — ჩრდილო-დასავლეთი 17,
 ირბილი 166, 167, 179, 188
 ირვინი 71
 ირისის დაბლობი 127
 ისაერია 143, 144
 ისბაჭირდი (ისფაირდი) 105
 ისპირი 83
 ისფაპანი 11, 15, 16, 27, 36 129, 186, 194, 228
 იუნუსის უღელტეხილი (დარბანდ ი-იუნუს) 196
 იჯევანი 55
ტ
 ტაბალა 202
 ტაენი (კაიანი) 55, 56
 ტავკასია, 133, 154
 ტაირო 21, 178, 194, 243
 ტაოსერი (კესარია) 128, 129
 ტაიწონი 55, 56
 ტალატაიუდი 251
 ტალი-კალა 78 იხ. აგრეთვე არზრუმში
 ტალმახი 110
 ტალონერო 143, 144
 ტაბადოკია (კაბადუკია) 18, 143, 144
 ტარაკურტი 155
 ტარგა-ბაზარის ქედი 83
 ტარი 75, 132 იხ. აგრეთვე ყარსი
 ტარინი 78, 115, 119, 121, 141, 147
 ტარშირ ფორაქი 76. იხ. კარნიფორა
 ტარნიფორა 57, 74-77, 118, 120, 121, 132, 161

კარნუ-ქალაქი 78, 118, 143, 150 იხ. არზრუმში
 კარული 122 იხ. კეჩრორი
 კასპიის ზღვის სანაპიროები 177
 კასტამუნუ 128
 კასტილია 250
 კალ ზევენი 74, 76, 102, 111, 162, 163
 კახეთი 24, 25, 40, 201, 226
 კახეთ-პერეთი 24, 25
 კახი 30
 კაბთა 192
 კერასუნდი 157
 კეჩრორი 74, 76, 77, 111, 122, 142
 კეიპროსი 136
 კილიკია 144.
 კილიკიის სამეფო, კილიკიის სომხეთი 118, 143
 კიტორა 157
 კლარჯეთი 114, 118, 120
 კოიუნჰისარი 128
 კოლა 57, 76, 112
 კოლბის ხევი 55
 კოლთი 111
 კოლონია 144
 კონია 20, 128, 129, 243
 კონსტანტინოპოლი 17, 20, 127, 128, 133, 250
 კორსიკა 136
 კუმისი 36
 კუნაკი 78
 კურტაპია 128
ლ
 ლაზია 157
 ლაპორი 48
 ლევანტი 21, 159, 176
 ლიბიის უდაბნო 125
 ლიკონია 128
 ლიმონი 157
 ლორე 31-33, 45, 55, 56, 107, 108, 113, 200, 208
 ალ-შა'დინი 71
მ
 მავსილი 11, 16, 17, 26, 27, 31, 34, 37, 69—72, 99, 105, 124, 131, 133, 134, 146, 166, 167, 179
 მაზანდერანი 36
 მაიაფარიკინი 26, 34, 42, 43, 51,

65, 67-69, 71, 73, 124, 128, 131,
134, 146, 161, 164, 172, 179, 193,
194
მალატია (მელიტენე) 47, 103, 127,
128, 129, 143, 145, 146, 149
მამა-ხათუნი სოფ. 83
მამა-ხათუნის აკლდამა 83
მამრივანი (მამირვანი, ნარივანი, ნა-
შირვანი) 192
მანასგომნი 55 ობ. აგრეთვე მანიც-
გომი
მანასკერტი 10, 18, 66, 73-75, 79,
104, 125, 145, 159, 164, 171, 174,
192, 223
მანბიჯი 65, 174
მანგლისი 49
მანიცგომი 55
მაქნაკერტი 157 ობ. მჯნკერტი
მარაბდა 32
მარანდი 69
მარალა 52, 67, 70, 72, 101, 103,
106, 186, 187
მარაში 18
მარდინი 26, 31, 37, 42, 43, 49, 65,
68, 70-72, 103, 104, 160, 188
მარნეული 32
მაროკო 133
მარტყოფი 40
მაქუ 69
მაშვერა მდ. 32
მაწნაბერდი 33, 56, 57, 90, 111
მახლობელი აღმოსავლეთი 3, 4, 5,
10, 13, 15, 21, 26, 41, 52, 115,
118, 124, 126, 128, 149, 156, 168,
174, 175, 185, 194, 199, 229,
233, 234, 251
მახლობელი და შუა აღმოსავლეთი
9, 84, 179, 198, 203
მაჰკანაბერდი 55, 56
მედინა 17, 246
მეფს გეილი მდ. 74
მერგაშენი 155
მერენი 107
მერზივანი 20
მესობოტამია 143, 146, 147, 166 —
ჩრდილოეთი 4, 11, 17, 18, 22,
26, 30, 31, 34, 37, 42, 43, 71,
81, 84, 120, 124, 125, 128, 129,

131, 140, 141, 165, 167, 172, 173,
195, 197
მეჭა 17, 246
მირიოკეფალი 3, 127
მტკვარი მდ. 3, 11, 24, 32, 38, 39,
41, 56, 89, 110, 111, 202, 244
ალ-მუვაზზარი 125
მურცი მდ. (პასანყალა-ჩაი) 153
მულანი 177, 195
მუში 163, 174
მცირე აზია 10, 17, 18, 117, 126-127,
143, 144, 148
მცხეთა 40
მჯნკერტი 74, 76, 79, 81, 83, 153-155,
156

ნაბულუსი 82
ნახიდური 32
ნახჭევანი 64, 99, 107, 113
ნეოკესარია (ნიკსარი) 127, 128
ნიგდე 128
ნიკეა 18, 20
ნიკეის იმპერია 144, 158
ნიკოფსია 117
ნილოსი მდ. 175
ნილოსის დაბლობი 176
ნისიბინი 43, 166
ნიხაბი 197
ნორბერდი 55, 56, 90, 94

ოლთისი (ოლთისნი) 57, 74, 75,
77, 82, 102, 110, 111, 121, 191,
192, 201, ობ. აგრეთვე ულთა,
უხტიკი
ოლთისის წყალი მდ. 192
ოროტნი 174
ოსმალეთის იმპერია 142
ოშკი 110, 121
ოქსუზლუ სოფ. 56

პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბა 113
პალანთექან დალი, ქელი 83, 152,
153
პალესტინა 11, 14, 17-22, 42, 44,
124, 136-139, 174, 175, 229, 251
პამფილია 128
პაფლაღონია (ფეზლაღონი) 143, 144,
147, 157, 158

პასინღერი იხ. ქ.პასიანი
პონტო 129, 157

რამლა 136, 138

რანი 107

რა'ს ალ-ა'ინი 43, 166

რეი, 10, 15-17, 36, 60, 64, 90, 91

რომი, რომის იმპერია 126, 147, 230

რულდრაიარი 16

რუმი, რუმის (მცირე აზიის სელჩუკთა) სასულტო 3, 4, 11, 22, 34, 66, 78, 81, 122, 124-129, 133, 134, 137, 140, 142-143, 145, 146, 149, 150, 158, 174, 185, 187, 188, 190-193, 195, 197, 198

რუსეთი 152

რუსთავი 9, 30, 49, 200, 201, 231

რუპა (ედესა) 125, 146, 172, 173

საბას სამეფო 209

საგარეჯო 40

საგურამო 40

საეა 36, 37

სალამია 195

სალიპიას უბანი (დამასკოში) 243

სამარყანდი 176

სამსუნი (სამისონი) 142, 157, 158

სამშვილდე 9, 27, 30, 32, 49, 201, 231

სანანინი (სანაპინი) 34, 35, 94

სარუჯი 31

სასუნნი 71, 74

საქართველო, საქართველოს სამეფო

4-15, 17, 21, 22, 24-26, 30, 31,

37-39, 2, 44-47, 49, 50, 51,

53-55, 57-60, 62, 65-67, 72, 74,

77, 84-90, 94, 97-100, 102, 103,

106, 108-125, 128-135, 139,

140-142, 145-147, 150, 154,

156-161, 164-167, 169-182, 185-190,

193-200, 209, 211, 222, 223, 225,

227-229, 234, 235, 237, 241,

242, 245, 247-249, 251-255 —

აღმოსავლეთი 9 — დასავლეთი

9 — სამხრეთი 192

საქართველოს (ქართლის) ყელი —
იხ. გურჯი ბოლახი

სევენის ტბა 55

სევესტია იხ. სივასი

სემნანი 37

სეფიდ რუდი მდ. 16, 72, 103

სივასი (სევესტია) 20, 127-129, 149,
191, 196

სინოპი 157

სინჯარი 146, 166, 167

სირია 15, 17, 19—22, 30, 31, 36,

44, 48, 66, 67, 72, 84, 98,

103, 105, 116, 123, 124, 127, 137,

166, 172, 185, 187, 191, 216 —

ჩრდილოეთი 18, 19, 44, 65, 124,

146, 173, 174 — ცენტრ. 139,

174 — საზღვაო სანაპირო 44

სირია-პალესტინა 22, 23

სისხლის მუცელი 121 იხ. კარნიფორა

სიცილია 183, 250

სომხეთი 4, 5, 10, 17, 35, 37, 44,

45, 56, 68, 69, 71, 72, 77, 84,

85, 111, 147, 192, 202, 252 —

დიდი 148. — სამხრეთი 115 —

ჩრდილოეთი 36, 58, 59, 66, 71,

87, 89, 91, 92, 101, 105, 109,

112, 114-116, 121, 132, 140, 145,

147, 157, 159, 252

სომხითი 27, 33, 38, 41, 47, 55,

118, 157 — დიდი 143, 147

სოლანდულის მთა 155

სოხუმი 128

სპარსეთი 34, 38, 57, 91, 95, 114,
180

სპარსეთის ერაყი (ჯიბალი) 176

სპერი 83, 110, 112, 152, 197

სტამბოლი 80

სუვაიდა 125, 166

სუმისატა (სამოსატა) 31, 125, 146

სურბმარი 77 იხ. სურმარი

სურმალუ 77 იხ. სურმარი

სურმანი 78 იხ. სურმარი

სურმარი (სურბმარი, შშ. მარი) 77,

78, 103, 109, 111, 162, 163, 171,

174, 182, 189, 193, 198, 247

სურმარის საამირო 4, 74, 77

სურმელი 75, იხ. სურმარი

სხალთა მდ. 120

ტაბარისტანი 4, 17

ტავანცი სოფ. 155
 ტაეუში 55-57, 90, 94
 ტალიკანი 37
 ტალინჯაქარი 55 იხ. ხალინჯაქარი
 ტანზა 34
 ტაო 76, 77, 110, 112, 116, 120,
 121, 152, 192, 193
 ტაოსკარი 110, 120
 ტარონი 74, 169
 ტაშირი 32, 55, 102
 ტაშირ-ძორაგეტი 32, 33, 35, 56,
 57, 59, 115
 ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო 35, 55
 ტერუნაკანი (ტერუნაკალი) 55, 56, 90
 ტიგროსი 42
 ტიროსი 124, 138
 ტოკატი (დოკია) 127-129
 ტრანსიორდანია 174
 ტრაპიზონი 10, 65, 83, 84, 142,
 157, 191
 ტრაპიზონის იმპერია 83, 157, 158
 ტრიპოლი 118, 123
 ტრიპოლის საგრაფო 19
 ტულედა 250
 ტუი-სუ მდ. 152
 ტურუბერანი 74
 ტულათი 83

უზუნ-აჰმედის სიმაღლეები 152
 ულთა (ოლთისი) 191, 192
 ულიდერეს ხეობა 154
 ულუბორლუ (სოზოპოლისი) 128
 უნიქი (აენიქი) 84, 154, 155
 უტიქი 33, 56
 უხტიქი (ოლთისი) 57, 82

ფანასკერტი 110, 121
 ფარანგიონი 152
 ფარაფირას ოაზისი 125
 ფარსი 15, 17, 36, 62, 71, 92
 ფიორენტინა 182
 ფრიგია 126
 ფუსერი 196

ქაბა 201
 ქავაზინი (გავაზინი) 55-56
 ქალაძორი 31
 ქალდია 83

ქარაჯი 15
 ქართლი 12, 13, 24, 139, 171 —
 ქვემო 27, 32, 33, 55, 56
 ქემაპი 145
 ქოსე-დალი 149
 ქოფრი-ქოი 153, 155
 ქრქრ.ის ციხე 108

ღაზნევიანთა სახელმწიფო 9
 ლანუხი 31, 32

ჟაზინი 37
 ყარა-დერბენდის გასასვლელი 155
 ყარა-ყალა 78
 ყარსი 10, 49, 58, 74-80, 85, 97,
 98, 101, 102, 103, 111, 113, 115-118,
 121, 122, 142, 147, 150, 152, 155,
 161-163, 202, 206, 254
 ყარსის სამირო 4, 6, 74, 77, 97
 ყარსის ციხე 193
 ყაღზიმანი 75
 ყუმი 101
 ყურაბები 120

შაბურანი 110, 111, 117
 შადლადიანთა სამირო 4
 შავი ზღვა 144
 შავი ზღვის სანაპირო 10, 18, 157,
 158
 შავშეთი 114, 118, 120, 231
 აშ-შამი (სირია) 98, 103
 შამირამეთი 96
 შამქორი 40, 55, 95, 120
 შამშადინი 56
 შარვანი 10, 12, 31, 38, 52, 58,
 59, 110, 117, 148, 171, 180, 202,
 209
 შაპ-არმენთა სახელმწიფო 4, 6, 69,
 71, 73, 74, 90, 111, 120, 121
 125, 131, 133, 140, 158-161, 163,
 192
 შემახია 52, 53, 58, 208
 შირაკავანი 147
 შირაკი 85, 91, 102, 103, 113-115,
 121, 122, 147

ჩემიშ-ქეზეკი 192
 ჩობანის ხიდი (ჩობან ქოფროსუ)

153-155

ჩუქური 75

ცარაკარი 77

ცეზარეა 124

ძერნა 30

ძორაფლორი 55

წინწყარო 32

ჭანეთი 83, 152

ჭოროხი მდ. 152, 197

ხაბური 166

ხაბური მდ. 26

ხალინჯაქარი (ტალინჯაქარი) 56

ხალფერდი 147 იხ. ხარპუტი

ხანძითი 65

ხარაგის ოაზისი 125

ხარპუტი (ხარბერდი, ხალფერდი) 42, 43, 65, 66, 146, 147

ხასნექიარი სოფ. 154

ხაშში 40

ხაჩენი 94, 100

ხახუ 197

ხახული 110, 121, 197

ხერკი 74

ხვარაზში 64

ხიხანი 120

ხლათი 26, 27, 66, 68-74, 78, 81, 85, 86, 91, 105, 108, 111, 114, 115, 120, 124, 125, 128, 131, 133, 134, 139, 147, 159-168, 170, 172, 173, 177, 178, 182, 186-191, 193-195, 198, 208

ხლათის აუთობიანთა სამფლობელო 171, 172

ხმელთაშუა ზღვა 18

ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო 19, 144, 196

ხოი 17, 34, 69, 79

ხოლთი 110, 111

ხორასანი 10, 16, 17, 36, 37, 38, 48, 60, 61, 63, 96, 116, 172, 176, 182, 207

ხოროსანი 153

ხორძიანა 74

ხოშპუტაიკი სოფ. 171

ხრაში მდ. 94

ხუზისტანი 17

ხუნანი 39, 89

ჯავახეთი 32, 57, 112, 200, 201

ალ-ჯაზირა (ჩრდილოეთ მესოპოტამია) 11, 16, 17, 42, 43, 66, 103, 124, 125, 160, 164, 172, 174, 177, 188

ჯიბალი 17, 26, 36, 38, 61, 63, 64, 66, 92, 101, 176, 186

ჯივან-ყალა (აენიქი) 155

ჯურჯანი (საქართველო) 139

ჯურჯანი (კასპიისპირა შხარე) 139

ჰენუნეჩი 74, 76

ჰენუნეჩის გვარი 153, 154

ჰევქალა 24

ჰლაბი (ალაბი) 17, 19—21, 26, 41, 43-47, 50, 65, 118, 124, 143, 146, 173, 179, 216

ჰალისი მდ. 114

ჰამა 139, 166

ჰამადანი 16, 31, 53, 63, 64, 95, 96, 113

ჰანი 125

ალ-ჰარამაინი (შეჯა და შედინა) 17

ჰარიში 118

ჰარრანი 3, 125, 146, 160, 166, 167, 172, 173, 195

ჰასან-ყალა 152, 153, 155 იხ. ქბასიანი

ჰატინი 124, 135, 149

ჰაპუ 192

ჰელესპონტი 158

ჰერეთი 25

ჰერაკლია კუბისტრა 143

ჰილოლა 37, 46

ჰისნ-ქაიფა 42, 43, 65, 66, 68, 86, 166, 195, 198

ჰიჯაზი 103

ჰომსი 67, 166

Аббасидский халифат 257

Азербайджан 259, 260, 264, 265, 267, 270, 273

- Албания 262
Анатолия 268 – Восточная 262, 269
Ани 262, 264–266
Антиохия 258, 259
Аракс 267, 271, 274
Арджиш 50, 159, 271
Арзан 265
Арзинджан 270, 275
Арзинджанский эмират 274, 275
Арзрум 265, 266, 269–272, 274, 275
Арзрумский эмират 263, 265, 267,
269–70, 272, 273, 275
Армения 258, 263
– Северная 115, 265, 266, 269
Арран 259–266
- Байлакан** 264
Бана 266
Барда 262
Басиани 269 — Нижний 270
Басианская равнина 269, 270
Ближний Восток 257, 258, 261, 263,
266, 267, 270, 274, 275, 276, 278
Ближний и Средний Восток 270
- Валашкерт** 271
Ван, оз. 267, 270
Вананд 265–267, 269, 271
Византия 268, 275
- Ганджа** 260, 262, 264, 277
Гарни 265
Гелакун оз. 263
Государство Аййубидов 257, 258, 267,
268, 271, 272
Государство атабеков (Элдигузидов)
265
Государство Великих Сельджуков
257–259
Государство ильханов 275
Государство шах–арменов 263, 267,
273, 275
Грузинское царство, Грузия 257, 258,
260–270, 271–279
- Дамаск** 275
Дамиетта 273
Двин 261, 264–266, 271
- ал–Джазира 273
Дийар–Бакр 258, 261–263, 267, 271
Дийар–Мудар 267
Дманиси 262, 264
- Египет** 267, 273
- Закавказье** 261–263, 266, 273, 274,
276
- Иерусалим** 258, 259, 272
Ирак 259–261
Иракский султанат Сельджукидов
258, 261, 262, 263, 264
Иран 260, 267, 270, 271, – Западный
259, 261
Испания 267
- Йасы–Чимен** 274
- Кагызман** 271
Карс 265–267, 270
Карсский эмират 263, 265
Картли 259
Кахети 260
Кечор 267, 269
Константинополь 268
- Левант** 271
Лори 261
- Майяфарикин** 271
Малатия 268
Малая Азия 270
Мамриван 274
Манаскерт 271
Мардин 262
Мацнаберд 264
Мджнкерт 270
Месопотамия 258 – Северная 260,
261, 267, 268
Мириокефал 257, 268
Муган 274
- Нихах** 274
Норберд 264
- Олтиси** 266, 274

Ошки 266

Палестина 268, 269

Панаскерти 266

Румский султанат 257, 258, 267-269,
272, 275

Рустави 261

Самшвилде 260

Самсун 269

Сельджукская держава 258, 259, 261,
263

Сивас 274

Сирия 261, 267 - Северная 262, 268,
270

Спери 275

Средняя Азия 263

Сурмари 271, 275

Сурмарийский эмират 263, 265, 273

Табриз 269

Тавуш 264

Тао 265, 266, 269

Тарон 272

Ташир-Дзорает, Ташир-Дзорает-
ское царство 261, 262, 264

Тбилиси 262, 276, 279

Токат 268

Тортум 274

Трапезунт 269, 274

Халеб 262

Харпут 270

Хаттин 268

Хах 274

Хахули 266, 274

Хлат 264, 267-269, 271-275

Хлатская область 271

Ширак 265, 266

Ширакаван 262

Чорох р. 274

Эдесса 261

Эдесское графство 260

Эмират Ахдабидов 263

Эмират Салтукидов 263

Эмираты Артукидов 263

Эрасхадзор 265

Эрети 26

Эрцухи 260

Ani 281

Araxes river 281

Armenia 280-282

Arran 280, 281

Arzinjan (Emirate of Arzinjan)

Asia Minor 282

Azərbayjan 281, 282

Basiani 281

Dvin 281

Egypt 282

Erzerum (Emirate of Erzerum) 281

Georgia (Kingdom of Georgia) 280-283

Iraq (Saljuq Sultanate of Iraq) 280

Khlat (Akhlāt) 281

Mjnkert 281

Near East 280, 282

Rum (Saljuq Sultanate of Rum) 281

Shirak 281

Shirvan 280

Tao 281

Tashir-Dzoraget 280

Tbilisi 280, 283

Transcaucasia 281, 282

Van, Lake 281

Vanand 281

Yasi-chimen 282

ა. ეთნოგრაფიული სახელები, საბჭოთაო

სბასიანები 9, 60, 61, 63, 71, 100, 101, 124, 133, 205, 243-245, 250
 აბხაზ, აბხაზები, აფხაზები 23, 28, 92, 106, 114, 116, 132, 189
 აგარის ძენი 205, იხ. აგრეთვე არაბები
 აიუბიანები 7, 66, 68, 72, 73, 78, 81, 111, 121, 124, 125, 128-131, 134-140, 146-148, 158, 160, 161, 163-167, 169, 170, 172-175, 179-180, 185-187, 189-191, 192, 193, 195, 234. — ხლათის 78, 139, 179, 182, 185, 188
 არაბები 11, 27, 103, 126, 203, 205, 211, 215, 230
 ართუკიანები 17, 26, 40, 42-45, 47-49, 60, 65-68, 71, 72, 75, 86, 103, 125, 128, 146, 160, 166, 188, 195, 203, 249
 არშაკუნიანები 147
 აჰლადიანები 34, 37, 43, 45, 58, 63, 67, 68, 71, 73, 75, 76, 87, 92, 105, 106, 109, 111, 120.
ბაგრატიონები 180, 181, 254
 ბაგრატუნები 56
 ბერძნები 18, 100, 137, 144, 228, 232, 253
 ბივრიტელი, ბივრიტიანი 147, 148
 ბიზანტიელები 42, 43, 65, 84, 136, 144
 ბუვეიპიანები 199
 ბურიდები 147
გაბრას საგვარეულო 106, 83
 გერმანელები 148
დანიშმენდიანები 10, 18, 20, 80, 81, 126
 დილშაჩიანები 67, 75
 დოგერი 42
ებრაელები 232, 236, 244, 250, 251

ევროპელები 17
 ეზინკელი 143
 ელდიგუზიანები 72, 85, 116, 120, 121, 132, 142, 159, 203

ზაქარიანები 115, 252 იხ. შხარგრ-ძელები
 ზენგიანები 65, 72, 124, 125, 128, 146

თორელი 110
 თურქები 9-11, 13, 14, 20, 26-28, 30, 32, 33, 36-40, 42, 45, 48, 53, 58, 62-64, 69, 74, 75, 77, 78, 84, 85, 87, 95, 102, 104, 106, 107, 110-112, 114, 115, 118, 142, 162, 166, 196, 199, 203, 223, 228, 232, 233, 253, 254
 — ანატოლიის 18 — გარშიანელი 118 — შამელი 118
 თურქმენები 10, 12, 19-23, 25, 26, 38, 40, 41, 42, 43, 45-47, 57, 58, 65, 66, 71, 74, 84, 87, 92, 96, 98, 103, 112, 118, 126, 127, 144, 187, 190, 203, 225 — ანატოლიის 26 — დიარ-ბაქრის 33-35, 45 — სირიის 118
 თურქ-სელჩუკები, 3, 9, 11, 14-15, 20-22, 24, 29-30, 37, 39, 50, 55-59, 74, 78-79, 84, 116, 119, 121, 126 — არანის 92, 94 იხ. აგრეთვე სელჩუკები

ივა 188, 190
 ილხანები 12

ქახელები (კახნი) 110
 კვირიკიანები 32, 33, 35, 55-57, 94
 კლარჯინი 110
 კომნენები 117

ლათინები 137, 138, 175, 250

მაზიადელები 37, 46

მანგუჯაქიანები 10, 145, 157
მანუჩის შვილები 88, იხ. შადლადი-
ანები

მარეანიანები 11, 69
მესხები 16, 110, 161
მონღოლები 3, 118, 147, 149, 171,
175, 179, 180, 186-188, 193-198,
255

მხარგრძელები 115, 162, 252-254

ნორმანები 250

ობრელები 114, 117, 120

ოსები 49
ოსმალები 113, 154
ოლუზები 10, 144

რავადი 124

რუსები 152

სალთუკიანები 37, 75, 77-78, 81-83,
85, 89, 87, 103, 111, 112, 118-121,
129, 141, 145, 146, 149, 150, 155,
203

სელჩუკები 3, 9-12, 15, 19, 20,
23-31, 33, 35, 37-39, 41, 44,
46, 52, 53, 56-58, 62, 90, 97,
99, 124, 137, 141-145, 147, 148,
181, 191, 196, 197, 210, 225, 236
— არრანის 48, 52, 54, 56,
89, 91 — აღმოსავლეთის 124
— დასავლეთის 14, 20 —

ერაყის 37, 52, 53, 58, 65, 81,
86, 99 — მცირე აზიის, რუმის
3, 6, 17, 18, 20, 22, 26, 34,
66, 71, 81, 123, 125-127, 129,
141, 144, 146, 149, 154-157, 166,
167, 173, 185, 187, 190, 192,
193, 195, 196, 242 — სირიის
11, 18, 20, 220 — სპარსეთის
14 იხ. აგრეთვე თურქ-სელჩუკები

სელჩუკიანთა საგვარეულო, სელჩუ-
კიანები 18, 33, 41, 48, 63, 65,
159, 163 — არზრუმის 182 —
დიდი სელჩუკები 9, 18, 20, 30,
31, 34, 35, 42, 61, 84, 88, 89,
126

სკიოტები 35

სომხები 18, 33, 71, 85, 100, 114,
115, 144, 154, 170, 241, 249

სომხითარნი 110

სპარსელები 23, 33, 35, 80, 86,
89, 156, 207, 211, 223

სუქმანეთნი 91

ტაოელნი 110

უკაილიანები 11

უკები 143-145

ფატიმიანები 19, 20, 22, 42, 123,
249

ფრანგნი, ფრანკები 13, 14, 18-22,
45, 65, 116, 148, 178, 191

ქართველები 5, 10, 11, 27, 28, 38,
39, 41, 44, 45, 47-51, 53, 54,
57, 62, 68, 74, 77, 85-93, 95,
97, 103, 105-111, 113, 114, 116,
118, 120, 135-141, 150, 153-162,
165, 166, 169, 170, 175-179, 181,
182, 185, 187, 192, 194, 196,
206-209, 211, 212, 227-229, 231,
232, 241, 253, 255

ქურთები 11, 37, 53, 74, 118, 124,
147, 185

ალ-ქურჯ, ქურჯები (ქართველები) 28,
87, 92, 95, 244

ლუზები 64

ქარასუნდულოიანები 89, 90

ყივჩალები 38, 53, 62, 185, 190,
200

შადლადიანები 10, 37, 78, 80, 85,
87-89, 93, 102, 103, 109, 114,
116, 121

შავშნი 110

შამელები (სირიელები) 118, 143, 146
შარვან-შაჰები 28, 29, 96

შაჰ-არშენები 7, 65, 66, 68, 70-74,
76-78, 81-83, 85, 91, 92, 101,
102, 104, 106, 108, 111-114, 116,

- 120, 122, 124, 131, 132, 142, 145,
147, 157, 159, 160, 162-164, 164,
172, 182,
- ხაზარები** (ალ-ხაზარ) 87
ხალფერდელნი 143
ხვარაზმელები 3, 111, 175, 180, 185,
186, 189-192, 194, 195, 210, 223,
227, 228, 233, 255
ხვარაზმ-შაჰები 149, 176, 185-191,
241, 255
- ჯა'ფარიანთა** საგვარეულო (ბანუ
ჯა'ფარ) 200
ალ-ჯურზ (ქართველები) 87
- ჰაზანის ტომი** 124
- Аббасиды** 265, 267
Аййубиды 267, 269-271, 273-275, 277
- Хлата 272, 273
Армяне 266
Артукиды 262-265, 270
Ахдабиды 263-265
- Великие Сельджуки** 261
Византийцы 268
- Грузины** 115, 270, 271
- Данишмендиды** 268
- Ильханы** 275
- Квирикиды** 261
- Мангуджакиды** 145
Монголы 257, 272-275
- Салтукиды** 269, 270
Сельджуки 257-259, 275
- Малоазийские 267, 268, 269,
272, 275, см. также тюрки-сельд-
жуки
- Сельджукиды** 260-262, 268-270, 277 -
Аррана 264 - Ирака 265, - Малой
Азии 145, 257, 259, - Сирии 259
- Туркмены** 261, 263
Тюрки 260, 271
Тюрки-сельджуки 258, 261-262, 266,
276
- Фатимиды** 259
- Хорезмийцы** 257, 272, 274, 275
- Шаддадиды** 262, 264, 265
Шах-армены 159, 264, 265-268, 271
Ширван-шахи 260, 262
- Элдигузиды** 264, 266, 269
- Ahdabids** 280
Artuqids 280
Ayyubids 281, 282
- Eldigüzids** 281, 282
- Georgians** 281
- Khwarazmians** 282
- Mongols** 282
- Saljuqs** 280, 281 -Great Saljuqs
280 -Saljuqs of Rum
(Asia Minor) 281
Shaddadids 281
Shah-Armans 280, 281
- Turks** 281

შესავალი 3

თავი I

საქართველო და თურქ-სელჩუკები XII ს. პირველ მეოთხედში 9

§1. საქართველოში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგები 9

§2. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო XI-XII სს. მიჯნაზე:
სათურქო ხარკის შეწვევა 12

§3. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო 1104 —1118
წლებში 24

§4. დავით IV-ის ბრძოლა ამიერკავკასიაში პოლიტიკური
ჰეგემონიისათვის 1120—1124 წლებში 36

თავი II

საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები
დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის მემკვიდრეების დროს
(XII-XIII ს-ის დასაწყისი) 60

§1. ერაყის სელჩუკთა სასულტნო XII ს. 20—50-იან წლებში
და ვითარება არრანში 60

§2. დიარ-ბაქრის ართუკიანთა და აბდაბიანთა საამიროები 65

§3. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო 69

§4. ყარსისა და სურმარის საამიროები 74

§5. არზრუმის საამირო 78

§6. საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული
საამიროები დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის
მემკვიდრეების დროს (XII-XIII ს-ის დასაწყისი) 85

თავი III

აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები საქართველოს საზღვრებთან
(XII ს. 70—80-იანი წლები — XIII ს. II ათწლეული) 123

§1. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები მახლობელი აღმოსავლეთის
პოლიტიკურ ასპარეზზე XII ს. უკანასკნელ მეოთხედში 123

§2. საქართველოს სამეფო და აიუბიანთა სახელმწიფო: XII ს. 80-იანი

წლები -XIII ს. დასაწყისი	129
§3. საქართველო და რუმის სასულტნო: ბასიანის ბრძოლა	140
§4. საქართველოს სამეფო, აიუბიანები და არზრუმის სამირო შაჰ-არმენთა სამფლობელოებისათვის ბრძოლაში XIII ს. დასაწყისში	158
§5. საქართველო და აიუბიანები: ბრძოლა ხლათისათვის 1208-1210 წლებში	164
§6. საქართველო და ხლათის აიუბიანები XIII ს. II ათწლეულში	172

თავი IV

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო მონღოლთა და
ხვარაზმელთა შემოსევების პერიოდში (XIII ს. 20—30-იანი წლები) 175

§1. საქართველო, ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო და არზრუმის სამირო XIII ს. 20-იანი წლების დასაწყისში	176
§2. საქართველო, აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები ხვარაზმელთა შემოსევების დროს	185
§3. საქართველო, აიუბიანები და რუმის სასულტნო XIII ს. 30-იანი წლების დასაწყისში	193

თავი V

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო:
იდეოლოგიური ბრძოლა და მშვიდობიანი თანარსებობა 199

§1. ქართული ქრისტიანობა და ისლამი: იდეოლოგიური ბრძოლა	202
§2. მშვიდობიანი თანაარსებობა	234

Резюме	257
Summary	280
შემოკლებანი	284
ბიბლიოგრაფია	286

საძიებლები 319

ა. პირთა	319
ბ. გეოგრაფიული	334
გ. ეთნიკურ სახელწოდებათა და საგვარეულოთა	345